

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Vesna R. Trifunović

KONCEPTUALIZACIJA GUBITNIKA I DOBITNIKA
POST-SOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE
SRPSKOG DRUŠTVA

Doktorska disertacija

Beograd, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Vesna R. Trifunović

**CONCEPTUALIZATION OF WINNERS AND LOSERS
IN SERBIAN SOCIETY'S POST-SOCIALIST
TRANSFORMATION**

PhD dissertation

Belgrade, 2014.

Mentor:

dr Ivan Kovačević, redovni profesor, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu

Članovi komisije:

dr Dragana Antonijević, redovna profesorka, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu

dr Bojan Žikić, redovni profesor, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu

dr Ildiko Erdei, vanredna profesorka, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu

dr Ljubica Milosavljević, naučna saradnica, Institut za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu

Datum odbrane:

KONCEPTUALIZACIJA GUBITNIKA I DOBITNIKA POST-SOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE SRPSKOG DRUŠTVA

Apstrakt: Predmet ove disertacije je identifikacija društvenih konceptualizacija koje su se formirale u pogledu gubitništva i dobitništva u tranziciji, čime je ovim pojavama pridodata posebna i značajna društvena dimenzija. Istraživanje treba da pokaže koji su tipovi gubitnika i dobitnika prepoznati u društvu Srbije, uz istovremeno otkrivanje diskursa u okviru kojih se formiraju njihove percepcije i evaluacije. Identifikacija, tipologija i konceptualizacija gubitnika i dobitnika će se obaviti na osnovu građe koju predstavljaju odgovarajući elektronski, medijski tekstovi i komentari čitalaca na njih. Kroz prizmu koju zajedno čine ovakvi komentari i medijski tekstovi pokušaću da pristupim društvenim predstavama, tj. da iščitam konceptualizacije gubitnika i dobitnika tranzicije i diskurse koji ih oblikuju. Glavni cilj ovako osmišljenog pristupa jeste uočavanje toga na šta ukazuju i o čemu najčešće govore poruke koje su sadržane unutar takvih diskursa. Uz to, kao još jedan zadatak se izdvaja razumevanje, tumačenje i objašnjenje konstrukcija i pripisanih značenja koje se izražavaju kroz predstave o tipovima gubitnika i dobitnika. Analiza ovakvih konceptualizacija može biti od velikog značaja, jer one predstavljaju pokazatelj društvenog mišljenja o problemu gubitništva i dobitništva, i samim tim potencijalni agens usmeravanja ponašanja i delanja u postojećim delikatnim okolnostima u kojima se društvo Srbije nalazi. Pored toga, data analiza može dati doprinos sagledavanju složenosti ovog problema i pokušaju razumevanja njegove suštine.

Ključne reči: post-socijalistička transformacija, gubitnici, dobitnici, tipovi, diskurs, elektronski mediji, komentari.

Naučna oblast: etnologija i antropologija

Uža naučna oblast: antropologija tranzicije

UDK: 316.342+316.774]:39(497.11)

CONCEPTUALIZATION OF WINNERS AND LOSERS IN SERBIAN SOCIETY'S POST-SOCIALIST TRANSFORMATION

Abstract: The subject of this dissertation is identification of social conceptualizations that have been formed regarding losers and winners of the transition, by which a special and significant social dimension has been added to these phenomena. This research is supposed to demonstrate which types of losers and winners are recognized in Serbian society, and at the same time reveal discourse frames in which their perceptions and evaluations are being formed. Identification, typology and conceptualization of losers and winners will be carried out on the basis of the material that is represented by congruous electronic, media texts and readers' comments on them. Through the prism made up of these comments and media texts, I will try to access social notions, that is, to readout the conceptualizations of transitional losers and winners and discourses which shape them. The main aim of the approach devised in this way is an insight into what the messages, contained in those discourses, point at and what they are talking about. In addition to that, one more distinguished task is understanding, interpretation and explanation of constructions and ascribed meanings, which are expressed through the notions about losers and winners. The analysis of such conceptualizations may be of great significance, because they represent an indicator of social opinion about the problem of losers and winners, and therefore a potential agent of directing behavior and acting in current delicate circumstances in which Serbian society finds itself. Beside that, this analysis may give a contribution to the apprehension of the complexity of this problem and to the attempt of understanding its essence.

Key words: post-socialist transformation, losers, winners, types, discourse, electronic media, comments.

Field of study: ethnology and anthropology

Subfield of study: anthropology of transition

UDC: 316.342+316.774]:39(497.11)

SADRŽAJ:

I UVOD: predmet i cilj istraživanja	1
II TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR.....	10
III POST-SOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA: specifičnosti, tokovi razvoja i ishodi.....	21
IV EKONOMSKO-POLITIČKE KARAKTERISTIKE JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA.....	36
V DRUŠTVENA STRUKTURA I KULTURNA HETEROGENOST U JUGOSLOVENSKOM SOCIJALIZMU	48
VI POST-SOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA SRPSKOG DRUŠTVA: počeci i pravci razvoja.....	61
VI 1. Prva tranzicija ili blokirana transformacija	65
VI 2. Druga tranzicija ili odblokirana transformacija	72
VI 3. Vrednosne društvene orijentacije tokom postsocijalističke transformacije	83
VII GUBITNICI I DOBITNICI.....	88
VIII SOCIO-KULTURNE KONCEPTUALIZACIJE GUBITNIKA I DOBITNIKA TRANZICIJE	98
VIII 1. Gubitničko-dobitnički odnos: radnici i novi vlasnici privatizovanih preduzeća.....	98
VIII 2. Gubitničko-dobitnički odnos: „narod i vlast”	118
VIII 3. Gubitničko-dobitnički odnosi: zaposleni u javnom sektoru prema zaposlenima u privatnom sektoru, nezaposlenima i privatnicima.....	131
VIII 4. Mladi kao gubitnici tranzicije.....	146
VIII 5. Preduzetnici kao dobitnici i gubitnici.....	162
VIII 5. a. Preduzetnici kao gubitnici	174
IX ZAVRŠNA RAZMATRANJA.....	178

IX 1. Konceptualizacije: medijski diskursi i diskursi čitalaca	180
IX 2. Dominantne društvene poruke u identifikovanim diskursima	183
IX 3. Potencijali delovanja grupacija gubitnika i dobitnika.....	187
IX 4. Instrumentalizacija i uticaj diskursa o gubitnicima i dobitnicima tranzicije	193
LITERATURA	198
IZVORI	215

I

UVOD: predmet i cilj istraživanja

Već duže od dve decenije društvo Srbije se nalazi u procesu opšte poznatim pod nazivom tranzicija koji, jednim delom i prema najčešće izražavanom shvatanju, podrazumeva kompletan preobražaj nekadašnjeg socijalističkog sistema, koji je postojao u Istočnoj Centralnoj Evropi i Južnoj Centralnoj Evropi, u kapitalističko uređenje, prevashodno nalik zapadnom, tj. severno-američkom modelu tržišne privrede.¹ Bez obzira na to u kom pravcu se zapravo razvijala, tranzicija svakako predstavlja osetljiv period ili fazu prelaza koja, prema rečima Godelijea, stvara epohe od izuzetnog značaja u životu jednog društva, budući da se tada javljaju novi socijalni i ekonomski odnosi koji pretenduju da zamene stare, ali još uvek postojeće, i da se ustoliče kao opšti uslovi funkcionisanja jednog novog društva. Prema tome, a kako isti autor navodi, analiziranje procesa i perioda prelaza implicira suočavanje sa glavnim momentima istorije, koji više nego drugi čine ili rezimiraju istoriju (v. Godelije 1989).

Ovo znači da se društvo Srbije nalazi u delikatnom, ali po društvene nauke vrlo plodnom periodu, ako je suditi po novim, raznovrsnim i zanimljivim istraživačkim temama koje su se javile i zaokupile naučnu pažnju. O tome može posvedočiti interesovanje koje je pomenuti proces izazvao kod politikologa, ekonomista, sociologa, antropologa i drugih, što je rezultiralo brojnim studijama i zbornicima radova sa temom tranzicije, problematizovane i sagledane na najrazličitije načine, kao i individualnim tekstovima u kojima su analizirane nove društvene pojave neposredno povezane sa tim procesom. Takvi radovi su bili od izuzetne koristi i za ovu studiju u čijem fokusu se nalazi jedna posebna pojava koju je talas

¹ Pri istraživanju ishoda tranzicijskih procesa, istraživači prave razliku između Istočne Centralne Evrope i Južne Centralne Evrope, s obzirom na različito istorijsko nasleđe i kulturološke razlike među ovim regionima (v. Erdei 2005). Uz to, treba istaći da je pojam „tranzicija” u mnogim, naročito antropološkim i sociološkim studijama, zamenjivan konstrukcijom „post-socijalistička transformacija” koja se smatra primerenijom za predstavljanje datog procesa. Naime, isticano je da se pod konceptom tranzicije podrazumeva jednolinijski shvaćen put koji nedvosmisleno vodi iz jednog društvenog uređenja i strukture u drugi, jasno definisan društveni sistem i strukturu. To se, međutim, sagledava kao problematično jer se pokazalo da ovaj proces umnogome zavisi od specifičnosti određenog društva, u skladu sa čime su moguće različite devijacije i odstupanja od tog idealnog modela, i to u neizvesnom pravcu. Odatle i potreba da se dati proces preimenuje u post-socijalistička transformacija. Pomenuto značenje pojma tranzicije proizilazi iz jednog korpusa teorija o ovom procesu, u kojima se zagovarala upravo takva jasna, jednolinijska putanja razvoja ne samo nekadašnjih socijalističkih društava, već i drugih društvenih sistema koje su zahvatile korenite promene. Ovom prilikom želim da istaknem da je u ovoj studiji za dati proces prihvaćeno značenje koje je sadržano u pojmu post-socijalističke transformacije, te da ono važi i kada upotrebljavam termin tranzicija za njegovo označavanje.

socijalne transformacije naneo, a koja se tiče gubitništva i dobitništva u novonastalim društvenim okolnostima.

U kontekstu post-socijalističke transformacije tzv. gubitnici i dobitnici svakako da predstavljaju nove i, iako efemerne, značajne socijalne pozicije na kojima se pripadnici jednog društva mogu naći. Biti gubitnik ili dobitnik tranzicije po uvreženom shvatanju znači (ne)prilagođenost i (ne)snalaženje u procesu opštih društvenih promena i implicira na prvom mestu ekonomski uspeh i/ili uspon u društvenom statusu, odnosno ekonomsku i/ili statusnu degradaciju. Drugim rečima, tokom ovog procesa se pojavio potpuno nov oblik društvene evaluacije kome su pomenuti parametri poslužili za razvrstavanje različitih socijalnih slojeva i pojedinaca u kategorije gubitnika i dobitnika, ali i za formiranje odgovarajućih predstava o njima.

O značaju fenomena gubitništva i dobitništva tokom tranzicije u Srbiji, pre svega, govore različiti nivoi na kojima se on „obrađuje”. Može se zapravo reći da je sâm problem gubitništva najviše privukao pažnju u okviru vladinog i nevladinog sektora, što je najbolje izraženo kroz brojna istraživanja i izveštaje o siromaštvu i nezaposlenosti, namenjenih za krojenje odgovarajućih socijalnih politika u novonastalim prilikama, kao i kroz radionice, predavanja i tribine sa ovom temom i u istu svrhu.² S druge strane, interesovanje za zajedničko razmatranje gubitništva i dobitništva je uočljivo u naučnim krugovima, najpre putem istraživanja društvenih nejednakosti i socijalnog raslojavanja koji su se javili u ovom periodu (v. Lazić 2000; Lazić *et al.* 2004; Mrkšić 1994b; Mrkšić 2000; Cvejić 2006). Tome treba pridodati značajnu medijsku pokrivenost datog problema, zatim njegovo prepoznavanje u sferi popularne kulture kao što su domaći filmovi i TV serije (v. Trifunović 2009a; 2009b), i na kraju, ali ne manje važno, na nivou svakodnevne komunikacije.

Može se, dakle, zaključiti da je pojava gubitništva i dobitništva tokom post-socijalističke društvene transformacije privukla naročitu pažnju, pa je i osvetljena iz različitih, kako naučnih, tako i nenaučnih aspekata. Stoga je zamišljeno da ova studija bude skromi doprinos daljem poznavanju i razumevanju datog problema i to fokusiranjem na jednu posebnu temu koja se tiče društvenih konceptualizacija o gubitnicima i dobitnicima tranzicije.

² V. na primer „Strategiju za smanjenje siromaštva u Srbiji” koju je Vlada RS usvojila 2003. godine, a u kojoj je prepoznata kauzalna veza između siromaštva i društvene transformacije tako što je istaknuto da „procesi modernizacije, restrukturiranja i privatizacije privrede stvaraju viškove zaposlenih i samim tim nove 'džepove' siromaštva” (<http://www.seio.gov.rs/документа/национална-документа.183.html>).

Proučavajući socijalne nejednakosti i pojave ekonomske i/ili statusne degradacije, odnosno uspona tokom perioda tranzicije ovog društva, sociolozi su omogućili izvrstan uvid u društveni i ekonomski kontekst odvijanja tog procesa, i pri tome jasno identifikovali slojeve stanovništva koji su tom prilikom dospeli u kategorije gubitnika i dobitnika. S druge strane, u antropološkom istraživanju (kakvo je ovo) se polazi od ugla posmatranja koji zastupaju „obični” ljudi, tj. od njihovih predstava o određenoj društvenoj pojavi koja nesumnjivo utiče na njihove živote, što je ujedno i put otkrivanja unutrašnjih složenosti i protivrečnosti date pojave (cf. Erdei 2005).

U skladu sa tim, tema ove studije je identifikacija različitih društvenih konceptualizacija koje su se formirale po pitanju gubitnika i dobitnika tranzicije, kako bi se dao doprinos sagledavanju složenosti ovog problema i pokušaju razumevanja njegove suštine. Gubitništvo i dobitništvo u tranziciji su, prema tome, realne pojave kada ih posmatramo kroz pomenute parametre ekonomske i/ili statusne degradacije, odnosno uspona, koje su, s druge strane, obrađene u društvenoj svesti i konceptualizovane kroz različita pripisana značenja i vrednosti. Time je ovim kategorijama pridodata posebna i svakako značajna društvena dimenzija, koja je upravo u centru interesovanja ove studije.

Zamišljeno je da ovo istraživanje, pre svega, pokaže koji su tipovi gubitnika i dobitnika prepoznati u društvu Srbije, uz istovremeno otkrivanje diskursa u okviru kojih se oblikuju njihove percepcije i evaluacije. Glavni cilj ovako osmišljenog pristupa jeste uočavanje toga na šta ukazuju i o čemu najčešće govore poruke koje su sadržane unutar takvih diskursa. Uz to, kao još jedan zadati zadatak se izdvaja razumevanje, tumačenje ili, ukratko, objašnjenje konstrukcija i pripisanih značenja koje se izražavaju kroz predstave o tipovima gubitnika i dobitnika. U tom smislu je od posebnog značaja odgovor na pitanje da li su te konstrukcije dominantno produkt stereotipnih mišljenja koja su formirana pod uticajem vrednosnih orijentacija kao reakcija uslovljenih snažnim egalitarističkim i socijalističkim nasleđem, ili su prvenstveno nastale kao odgovor na način odvijanja transformacionog procesa i pojava do kojih je tom prilikom došlo. Smatram da analiza ovakvih konceptualizacija može biti od velikog značaja, jer one predstavljaju pokazatelj društvenog mišljenja o problemu gubitništva i dobitništva, i samim tim potencijalni agens usmeravanja ponašanja i delanja u postojećim delikatnim okolnostima u kojima se društvo Srbije nalazi.

Nakon ovako formulisanih teme i cilja istraživanja, na sâmom početku treba razmotriti i nekoliko bitnih stavki koje se ovom prilikom nameću. Na prvom mestu, iz vida se ne sme

izgubiti važnost vrednosnog aspekta koji kategorije gubitnika i dobitnika u sebi nose. Primetno je, naime, da ovi sâmi koncepti imaju posebno značenje i značaj u neoliberalnom diskursu, koji u svojoj osnovi brižljivo gaji kult individualnog uspeha, najčešće poistovećenog sa ekonomskim dostignućima. Drugim rečima, jedna od osnovnih doktrina neoliberalizma jeste da uspeh zavisi od ličnog talenta i napora čime se ujedno odgovornost za (ne)uspeh prebacuje na pojedinca.

Odatle ishodi i značajna uloga pojmova „dobitnik” i „gubitnik”, koji se u ovakvom sistemu mišljenja praktično uzdižu na nivo simbola pri društveno-kognitivnom definisanju i označavanju uspešnih i neuspešnih, kao i pri psihološkoj proceni celokupnog ljudskog karaktera. O tome može posvedočiti prvenstveno njihova vrednosna opterećenost, odnosno to da prvi pojam isključivo podrazumeva pozitivne, a drugi negativne asocijacije, što dalje povlači i odgovarajući društveni odnos prema onima koji bivaju svrstani u jednu od te dve kategorije.

Tako se gubitničkim tipom često smatraju oni sa manjkom samopouzdanja, inicijative i sposobnosti, što podrazumeva ličnu odgovornost za neuspeh, kao i sledstveno nametanje osećaja krivice i srama usled nemogućnosti ispunjavanja postavljenih društvenih standarda uspeha. Dobitnicima (ili pobednicima, kako se još nazivaju) se, s druge strane, pripisuju pozitivne karakteristike, i naravno suprotne od gubitničkih kao što su kompetitivnost, samopouzdanje, motivisanost, upornost, preduzimljivost i dr. Tako je, na primer, u američkom društvu kult dobitništva otelotvoren u posebnom socijalnom tipu heroja kod koga je naglašen individualni uspeh, a koji pobuđuje odgovarajuće ponašanje i stavove okoline, najčešće divljenje, s obzirom na to da se izdvaja od drugih svojim neuobičajenim dostignućima, uspesima i zaslugama (v. Klapp 1948; 1949; 1962).

Društva su, dakle, organizovana na načelu da svaki pojedinac koji poseduje određena društvena obeležja ima moralno pravo da očekuje da će ga drugi vrednovati i ponašati se prema njemu na odgovarajući način (Gofman 2000: 26). S tim u vezi je tendencija pojedinca da okolini ponudi idealizovan utisak, kada teži da u sebe uključi ozvaničeno prihvaćene društvene vrednosti, pa se u tim slučajevima često na delu može uočiti želja za pozicijom koja bi bila što bliža uzvišenom centru opštih društvenih vrednosti (ibid: 48-49). Sve to znači da ako pojedinac ne može već da bude dobitnik, barem nikako neće želiti da u društvu izgrađenom na pomenutim vrednosnim principima bude obeležen kao gubitnik.

Slična konceptualizacija datih kategorija je sa transformacionim zamahom počela da prodi i u društvo Srbije, a naročito je postala primetna kod dela populacije koji je polagao nade u to da će upravo neoliberalni sistem biti krajnji ishod ovog procesa. Ovo je, međutim, samo jedan vrednosni, diskursni aspekt koji oblikuje konceptualizacije o gubitnicima i dobitnicima u kontekstu domaće tranzicije. Za razliku od stabilnog i uhodanog kapitalističkog sistema u kome je pomenuti diskurs uspeo da se izbori i uspostavi kao dominantan, kontekst društvene transformacije je uslovio pojavu i borbu za prevlast različitih diskursa po pitanju konceptualizacije gubitnika i dobitnika u takvim okolnostima.³

Iako su u pojmove „dobitnik” i „gubitnik” u srpskom jeziku takođe učitana vrednosna značenja od kojih se pozitivna pretežno vezuju za prvi pojam, a negativna za drugi, stvari nešto drugačije stoje u slučaju kada gubitništvo i dobitništvo ishode iz složenog, ali i kontroverznog procesa post-socijalističke transformacije koji se ovde odvija već dugi niz godina. Tako se kategorije gubitnika i dobitnika tranzicije putem raznovrsnih evaluacija, uslovljenih složenim socio-kulturnim kontekstom, zastupanim vrednosnim sistemima, te načinima odvijanja transformacionog procesa, i ovde uzdižu na nivo društvenih simbola u koje su učitana različita značenja i vrednosti kao parametri njihove konceptualizacije i razumevanja. Posmatrane kao simboli, ove kategorije ne samo da su predmet odgovarajućih definicija, već kao takve generišu i raznovrsne reakcije na sebe u društvu.

Ukratko rečeno, svojevrsna društvena „heteroglosija“ koja u ovom slučaju postoji, podrazumeva mnogobrojna čitanja i stavove formulisane u skladu sa različitim sistemima mišljenja, koji ovim kategorijama pridaju u podjednako meri pozitivna i negativna značenja. Stoga se već na samom početku mogu predvideti sporenja i protivrečnosti u izražavanju suda o gubitnicima i dobitnicima, a koja se upravo mogu objasniti najrazličitijim aspektima iz kojih se upućuje procenjujući pogled. Na kraju, to takođe može značiti da u ovom slučaju ne mora postojati isključiva težnja ka identifikaciji sa dobitnicima i, po svaku cenu, otklonu od gubitnika.

³ Prema rečima Godelijea, u procesu tranzicije se staro zamenjuje novim, ali ne prostim supstituisanjem već kroz žestoku borbu suprotnih ideja, vrednosti, interesa, u atmosferi ispunjenoj anksioznošću, tenzijama i konfliktima (Godelije 1989). Stoga neki autori jasno ukazuju i na generalno postojanje sukoba različitih diskursa u tranzicijskom kontekstu: „Fluidnost i multidiskurzivnost različitih stilova mišljenja posebno mi se čini značajnim za zemlje u tranziciji, u koje spada i Srbija, budući da se one suočavaju s promenom socijeonomskog sistema i ideologije, boreći se da uspostave nove kulturne, vrednosne i kognitivne obrasce. Zapravo, one imaju težak zadatak da stvore novi stil mišljenja odgovarajuć društvenom poretku koji nastaje kroz proces postsocijalističke transformacije. Taj proces nije jednostavan pa se u njima, kao uostalom u svakom društvu u previranju, javlja sukob različitih pogleda na svet“ (Antonijević 2009a: 268).

Sa počecima transformacijskog procesa u nekadašnjim socijalističkim zemljama pokrenut je i čitav talas različitih predviđanja u pogledu njegovog daljeg razvoja i uopšte toga šta će se sve dešavati u društvima koja su njime bila zahvaćena, a sve u shvrhu identifikacije i razrešavanja potencijalnih problema koji bi se mogli javiti na tom putu. Takav je slučaj bio i sa predviđanjima ko će prilikom društvenih reformi „isplivati” kao dobitnik, a ko kao gubitnik, tim pre što se ovim kategorijama pridavao poseban značaj po pitanju uticaja na sâm pravac razvoja procesa tranzicije (v. Mateju 1996). Tom prilikom se pretežno posezalo za demografskim parametrima, pa je tako na starije generacije, radnike u državnoj službi i žene prevashodno padalo obeshrabrujuće predviđanje o gubitništvu, dok su mladi, bolje obrazovani i zaposleni u privatnom sektoru optimistično mogli da se nadaju dobitništvu (v. Tucker *et al.* 2002).

Slični apriorni pokušaji svrstavanja u kategorije gubitnika i dobitnika su se odvijali i u ovom društvu, sa posebnim osvrtom na njihove političke implikacije i uloge u usmeravanju preduzetih društvenih reformi. Tako, na primer, Stojanović navodi sledeće: „Osnovni problemi za reformu su dakle političke prirode i tiču se odnosa dobitnika i gubitnika” (Stojanović 2005: 121). U tom pogledu se ove kategorije često posmatraju kao suprotstavljene u svojim interesima i odnosima snaga, što može dovesti do političkih kriza, socijalnih pritisaka na vladajuću strukturu, uticaja vidljivih i nevidljivih ekonomskih grupa koje usmeravaju promene tako da njima odgovaraju, što sve skupa može predstavljati i ozbiljan problem za dalji pravac kretanja društvene transformacije (v. *ibid*: 121-122; Mateju *op. cit.*).

U mnogim radovima koji se bave ovim problemom kao glavni ometač reformi su identifikovani upravo gubitnici tranzicije, odnosno oni koji se teško prilagođavaju novim socijalnim prilikama i koji su značajno ekonomski pogođeni promenama (v. Lazić 2000; Offe 1991). Pored toga, ova kategorija gubitnika je upravo i demografski profilisana, pa samim tim i posredno vrednovana, na sledeći način:

„Izgleda da neobrazovana populacija, stanovnici sela, poljoprivrednici i penzioneri nisu uopšte bili izloženi modernizacijskim uticajima političke demokratizacije i tržišne ekonomije (naročito zbog toga što su ove kategorije prepoznate kao 'gubitnici' tranzicije u transformacijskom procesu), što ih čini snažnim oponentima daljoj modernizaciji” (Pešić 2006: 305).

Ukratko rečeno, u kategoriju gubitnika se neretko svrstava stariji, slabije obrazovani, konzervativni, ruralni, često i „nacionalno osvešćeni” deo populacije, za koji se smatra da će

oklevati pred preko potrebnim reformama, i time činiti ostale pripadnike društva taocima zastarelog sistema. Nasuprot njih se među dobitnike računaju mladi, liberalni, urbani, visoko obrazovani i pro-zapadno orijentisani građani, naklonjeni promenama. Već ovakva podela jasno upućuje na odgovarajuće vrednovanje i simboličke aspekte koji su sadržani u kategorijama gubitnika i dobitnika tranzicijskog procesa, ali i na jedan poseban diskurs njihovog opažanja, koji se bar na početku ovog procesa naročito istakao i gotovo postao zastupnik zvaničnih predstava o njima.⁴

Ipak, dalji razvoj socijalne transformacije pokazao je da na njegovom putu mogu stajati i društvene elite, što je između ostalog uticalo na formiranje drugačijih, takoreći konkurentnih društvenih pogleda na ovaj problem. Drugim rečima, u realnim socijalnim okvirima, tj. u življenoj promeni (cf. Erdei 2005), odvijali su se složeni putevi tranzicijskog kretanja koji su činili da se na gubitničkoj poziciji nekada nađu upravo oni koji su smatrani prilagodljivijima i prijemčivijima za učenje i promene. Na taj način se postavlja zahtev preispitivanja „zvaničnih” predstava koje se plasiraju o gubitnicima i dobitnicima tranzicije, što ne znači da ih treba odbaciti kao nepostojeće, već da treba razmotriti i ukazati na druge, takođe zastupljene, diskurse koji daju okvir za njihovo razumevanje.

Pri razmatranju konceptualizacija gubitnika i dobitnika tranzicije, uz odgovarajuće zastupane vrednosne sisteme u ovom društvu, mora se, dakle, imati u vidu i uticaj specifičnog toka odvijanja društvene transformacije na ovu pojavu. Stoga, pored na sâmom početku naznačene razlike između termina „tranzicija” i „post-socijalistička transformacija”, treba istaći i odgovarajuću trajektoriju kojom se ovaj proces kretao u društvu Srbije, a koja ga čini značajno različitim od transformacija drugih post-socijalističkih društava. Ta specifičnost se ogleda u dve sukcesivne faze sistemskih promena od kojih prva počinje krajem 80-ih godina prošlog veka i traje do 2000. godine, kada nastupa sledeća za koju se može reći da još uvek traje. Ove faze su nekada u antropologiji nazvane *prvom*⁵ i *drugom* ili *pravom tranzicijom* (v.

⁴ Tako je uoči smene režima i otpočinjanja druge faze tranzicije, 2000. godine, opoziciona štampa često „u prvi plan isticala podelu Srbije na mladu, progresivnu i željnu promene, i na onu regresivnu, oličenu u njenim najstarijim građanima koji su predstavljeni kao najaktivnija i najbrojnija podrška režimu Slobodana Miloševića” (Milosavljević 2008: 83). Na taj način je generacijska razlika, kao jedna od osa podele na gubitnike i dobitnike u ovom diskursu, poslužila za konstruisanje i prikazivanje političke podvojenosti, kao i za „označavanje najstarijih kao anahronih održavaoca nazadnog režima” (Milosavljević 2013: 993).

⁵ Za period devedesetih godina prošlog veka Dragana Antonijević predlaže izraz *hibridna tranzicija*, smatrajući ga adekvatnim za označavanje svih onih protivurečnih procesa koji su se tada odvijali u Srbiji (v. Antonijević 2009b).

Kovačević 2007a), dok sociolozi za njih usvajaju termine *blokirana transformacija* i *deblokirana* ili *zakasnela transformacija* (v. Lazić 2000).

Oba ova perioda se mogu posmatrati kao zasebni tranzicijski konteksti s obzirom na to da su se procesi transformacije, poput razvoja privatnog sektora i privatizacije, u svakom odvijali po posebnim pravilima i u specifičnim socio-političkim uslovima. To je svakako imalo direktan efekat i na svrstavanje stanovništva u kategorije gubitnika i dobitnika tranzicije, kao i na njihove socio-kulturne konceptualizacije. S obzirom na takve bitne razlike među pomenutim fazama, a zarad kontrolisanja obimnosti ove studije, odlučeno je da se fokus istraživanja usmeri na tzv. drugu tranziciju ili zakasnelu transformaciju, odnosno na konceptualizacije gubitnika i dobitnika koje su se iskristalisale u tom periodu.

Pored toga, sâm odabrani pristup identifikaciji i analizi tih konceptualizacija zahteva ovakvo ograničavanje na vremenski bliži period od udaljenog vremena devedesetih godina prošlog veka. Treba, međutim, naznačiti i to da se u ovoj studiji, s obzirom na sukcesivnost tranzicijskih faza, ne gubi iz vida efekat koji su događanja tokom perioda tzv. prve tranzicije mogla da ostave konkretno na pitanje razvrstavanja u kategorije gubitnika i dobitnika i njihove konceptualizacije u vremenu tzv. druge tranzicije.

Kada je reč o proučavanjima procesa post-socijalističke transformacije u Srbiji, već na početku je naznačen doprinos koji su njegovom poznavanju dale mnogobrojne discipline unutar društvenih nauka. To je ujedno obezbedilo solidne temelje i značajnu pomoć za svaku novu studiju koja se maši određene teme u okviru date problematike. S obzirom na naučnu oblast kojoj ovo istraživanje pripada, u ovom slučaju se naročito ušlo u dijalog sa antropološkim radovima u kojima su obrađene društvene promene i nove socio-kulturne pojave. Tako je analiza u ovoj studiji u velikoj meri bila potpomognuta informacijama iz radova koji su se bavili konceptualnim promenama kao delu složenog tranzicijskog kretanja (Erdei 2003; 2005), implikacijama i uticaju procesa privatizacije na društveni život i predstave (Golubović 2006; Miokov *et al.* 2011; Erdei 2007; 2011; 2014), kao i problemima i konceptualizacijama vezanih za rapidnu pojavu privatnog preduzetništva (Naumović 2006; Žikić 2007; Matić 2007; Erdei 2009; Trifunović 2009a; Vučinić-Nešković 2011).

Za osvetljavanje društvenih predstava i konceptualizacija u tranzicijskom periodu su od posebnog značaja bili i radovi koji se mogu uvrstiti u oblast antropologije folkloru, kao oni sa temom ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku u ovom kontekstu (Antonijević 2009b; 2009c), ili fokusirani na analizu urbanih legendi koje su u datom periodu naročito

počele da se prepričavaju i prenose (Kovačević 2006b; 2006c; 2007a; 2007b; 2010). Po ovom pitanju svakako treba pomenuti i radove sadržane u zbornicima kao što su „Kulture u tranziciji” (1994), „Svakodnevna kultura u post-socijalističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj – balkanska transformacija i evropska integracija” (2006) i „Antropologija postsocijalizma” (2007), „Kulturne paralele: svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu” (2008), a na kraju i one sa temom odraza tranzicije u tvorevinama popularne kulture (Trifunović 2009a; Trifunović *et al.* 2014), kao i na svakodnevni život određenih grupacija u ovom društvu (Trifunović 2013).⁶

Ukratko rečeno, svi ovi kao i mnogi drugi radovi sa temama različitih društvenih pojava tokom post-socijalističke transformacije, su na svoj način omogućili i jasnije sagledavanje problema društvenih konceptualizacija gubitnika i dobitnika tranzicije u ovom istraživanju. Takvi radovi su delimično zaslužni i za formiranje ovde zauzetog stanovišta da date konceptualizacije treba posmatrati kao rezultat sadejstva i prepleta mnogobrojnih faktora koji se protežu od specifičnog istorijskog zaleđa, posebnog socijalog, političkog, ekonomskog i kulturnog konteksta odvijanja post-socijalističke transformacije, pa i savremenih globalnih tokova, do zastupanih odgovarajućih vrednosnih sistema i pogleda na svet u ovom društvu. U skladu sa time je bilo neophodno neka od narednih poglavlja posvetiti upravo ovim faktorima da bi se uopšte i došlo do razmatranja teme koja stoji u osnovi ove studije.

⁶ Za detaljan pregled relevantne strane antropološke literature o post-socijalističkoj transformaciji v. Gorunović 2007.

II

TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

Postojanje i aktivna upotreba posebnih termina „gubitnik“ i „dobitnik“ koji se vezuju za tranziciju potvrđuju socio-kulturnu svest o ekonomskom i/ili statusnom usponu, odnosno degradaciji u datim društvenim prilikama, koja ove pojave konceptualizuje pripisujući im različite karakteristike i značenja. To implicira da ovakve konceptualizacije predstavljaju specifične socio-kulturne konstrukcije, pa je stoga u ovoj studiji kao put njihove identifikacije i razumevanja odabrana potraga za različitim diskursima u okviru kojih se artikulišu precepcije i stavovi o gubitnicima i dobitnicima tranzicije.

Svojim nesumnjivim značajem u društvenom životu, pojam diskursa je zaokupio pažnju teorijskih promišljanja koja su osvetlila dva njegova bitna aspekta: diskurs kao instrument moći i kontrole i diskurs kao instrument društvene konstrukcije stvarnosti (Wodak 2001: 2-3). Iako neki pravci analize diskursa često uzimaju u obzir oba aspekta, u ovom radu će akcenat biti na njegovoj konstuišućoj moći. Polazne teorijske postavke o diskursu kao agensu konstrukcije objekata saznanja, ali i društvenih subjekata i formi sopstva, socijalnih odnosa i konceptualnih okvira, izneo je Fuko. Većina savremenih analitičkih pristupa, poput Teorije diskursa ili Kritičke analize diskursa, sledi Fukoovo određenje ovog koncepta kao skupine iskaza koji spadaju u istu diskurzivnu formaciju i prihvata njegove ideje o tome da je istina u velikoj meri diskurzivna kreacija. S druge strane, pomenuti pravci odstupaju od Fukoove tendencije za identifikacijom isključivo jednog režima znanja u svakom istorijskom periodu i pre razmišljaju u pravcu mnoštva diskursa koji paralelno postoje i sukobe se u pokušaju definisanja istine (Jorgensen *et al.* 2002: 13).

Za kontekst post-socijalističke transformacije je upravo karakterističan sukob različitih pogleda na svet (v. Godelije 1989; Antonijević 2009a), koji bi se u Teoriji diskursa odnosio na borbe među posebnim diskursima kroz koje se promovišu različita značenja i definicije realnosti, i proizvode antagonizmi koji u suštini prožimaju društvo (v. Laclau *et al.* 1985). Pod diskursom Laklo i Muf, kao predstavnici pomenutog teorijskog pristupa, podrazumevaju strukturirani totalitet koji je rezultat artikulacije, odnosno „prakse uspostavljanja veza između elemenata na takav način da se njihov identitet modifikuje kao posledica te artikulacijske prakse” (ibid: 105). Diskurs na taj način predstavlja delimično fiksirana značenja unutar odgovarajućeg domena, koja su, pri tom, posebno selektovana uz istovremeno isključivanje

drugih značenja. Stoga jedan diskurs predstavlja svojevrsnu redukciju u kombinovanju znakova koji određenoj pojavi daju značenje.

Različite diskurzivne kombinacije koje se odnose na isti domen čine poredak diskursa (*order of discourse*), odnosno ograničeni opseg različitih diskursa koji se sukobe na zajedničkom terenu (Jorgensen *et al.* op.cit: 27). U tom smislu, pojave ekonomske i/ili statusne degradacije, odnosno uspona tokom perioda post-socijalističke transformacije predstavljaju taj zajednički teren na kome se različiti diskursi sukobe u pokušaju pripisivanja odgovarajućih značenja tim pojavama i njihovog razumevanja. Zapravo, ove pojave se mogu posmatrati kao elementi koji su naročito otvoreni za investiranje značenja od strane različitih diskurzivnih artikulacija, a koji se u Teoriji diskursa nazivaju plutajućim označiteljima (*floating signifiers*).

Prema teoriji Lakloa i Muf, to investiranje značenja čini se kroz tzv. lance jednakosti (*chains of equivalence*) u kojima su znaci sortirani i povezani tako da se nalaze u opozitnom odnosu prema drugim lancima, i na taj način definišu kakav subjekat jeste, a kakav nije. Drugim rečima, diskursi nose različite sadržaje kojim ispunjavaju jedan subjekat, a to čine povezivanjem označitelja kroz pomenute lance jednakosti čime se uspostavlja odgovarajući identitet. Takav je slučaj kada se za ekonomski i statusni uspon u kontekstu postsocijalističke transformacije vezuju označitelji kao što su nepoštenje, kriminal, nepotizam, itd. U skladu sa ovom linijom razmišljanja posmatra se i ekonomska, odnosno statusna degradacija, koja u takvoj konstelaciji značenja nema više negativnu konotaciju. Ukratko rečeno, različiti diskursi unutar kojih se formiraju predstave o ekonomskoj i/ili statusnoj degradaciji, odnosno usponu, uslovljavaju i pripisivanje različitih vrednosnih obeležja i karakteristika gubitnicima i dobitnicima tranzicije.

Kada je reč o konstruišućem aspektu diskursa, ovaj koncept posmatra se kao oblik predstavljanja, ali i akcije kojom ljudi utiču na svet, a naročito jedni na druge (Fairclough 1992: 63). Diskurs je, dakle, praksa ne samo predstavljanja sveta već i njegove konstrukcije i uspostavljanja, ili rečima sâmog Fukoa: „Diskursi se više ne razmatraju kao skupovi znakova (označiteljskih elemenata koji upućuju na sadržaje ili na predstave), već kao prakse koje sistematski obrazuju objekte o kojima govore” (Fuko 1998: 54). U ovome se ogleda značaj ovog koncepta za do sada predstavljen problem konceptualizacije gubitnika i dobitnika tranzicije, budući da se on posmatra kao ključan u konstrukciji društvenih identiteta, pozicija subjekata i tipova sopstva, zatim društvenih odnosa među ljudima, i na kraju sistema saznanja

i verovanja (Fairclough op. cit: 64). Od značaja za ovu studiju je i Ferkloouovo shvatanje diskurzivne prakse kao konstruišuće na konvencionalni i kreativni način: doprinosi reprodukciji društva, tj. društvenih identiteta, odnosa, sistema znanja i verovanja kakvi jesu, ali može uticati i na transformaciju društva (ibid: 65).

Iz svega ovoga sledi logično pitanje o načinima na koje se ostvaruje ovakva konstruišuća moć diskursa, čime se ujedno otvara i pitanje metodološkog postupka u ovoj studiji. U tom pogledu, pomenuti analitički pristupi dele i polaznu tačku da naši načini govora ne predstavljaju neutralni odraz našeg sveta, identiteta i društvenih odnosa, već da igraju i značajnu ulogu u njihovom stvaranju i menjanju. Oni, dakle, prihvataju stavku strukturalističke i post-strukturalističke lingvističke filozofije da jezik predstavlja osnovno sredstvo pristupa realnosti. Drugim rečima, putem jezika kreiraju se predstave koje nikada nisu prost odraz stvarnosti već doprinose i njenoj konstrukciji. Treba istaći da ovo nikako ne znači negiranje stvarnosti i njenog postojanja, već pre to da stvarnost zadobija svoje značenje kroz diskurse (Jorgensen *et al.* op. cit: 8-9).

Diskurs, dakle, često podrazumeva poseban način korišćenja jezika. Ipak, on se ne sme svesti isključivo na verbalni objekat, već predstavlja i oblik socijalne interakcije, pa se treba posmatrati kao kompleksan događaj u kome su od posebnog značaja kognitivna, socijalna i kulturna dimenzija (van Dijk 1985). „U razmatranju termina 'diskurs' moramo se priseliti da on nije ekvivalent jeziku, niti treba da pretpostavimo da postoji prosta veza između diskursa i realnosti. Diskurs ne prevodi prosto realnost u jezik; njega pre treba videti kao sistem koji strukturira način na koji percipiramo realnost” (Mills 2003: 55).

Ova povezanost diskursa i jezika, ali i njihovo jasno razlikovanje, uzrokovali su da Džejms Pol Gi postavi spram diskursa sa „malim d”, koji se isključivo odnosi na korišćenje jezika, Diskurs sa „velikim D” (Gee 1999: 7). Prema ovom autoru takav Diskurs podrazumeva:

„Različite načine na koje mi ljudi povezujemo jezik sa ne-jezičkim 'stvarima', kao što su različiti načini razmišljanja, ponašanja, interakcija, vrednovanja, osećanja, verovanja i korišćenja simbola, oruđa i predmeta na pravom mestu i u pravo vreme da bi uspostavili i prepoznali različite identitete i aktivnosti, dali materijalnom svetu određena značenja, distribuirali društvena dobra na određeni način, uspostavili određene vrste smislenih

povezivanja u našem iskustvu i dali prednost određenim simbolima i načinima saznanja u odnosu na druge” (ibid: 13).

Na isti način i Laklo i Muf ne svode diskurs isključivo na jezik, jer je u njihovim teorijskim okvirima ovaj koncept i materijalan. Tako razlike među društvenim grupama mogu biti izražene putem jezika, ali isto tako i markirane zahvaljujući njihovom „materijalnom” konstituisanju u fizičkom prostoru kroz, na primer, formiranje njihovih posebnih institucija. Različite socijalne prakse se, takođe, u njihovoj teoriji posmatraju kao diskursivne artikulacije budući da imaju potencijal proizvođenja i menjanja kolektivno pripisanih značenja. Ukratko, institucije koje se vezuju za određenu grupu, njena fizička obeležja, socijalne prakse, itd. takođe predstavljaju deo diskursa o toj grupi unutar društva i samim tim jedan od oblika njene konstrukcije (Laclau *et al.* op. cit).

S druge strane, može se reći da Gieva razmišljanja o D/diskursu polaze od sledeće Fukoove teorijske postavke: „U slučaju kad se među objektima, tipovima iskazivanja, pojmovima, tematskim izborima može odrediti neka pravilnost (poredak, korelacije, položaji, funkcije, preobražaji) reći ćemo, po konvenciji da se tu radi o nekoj diskurzivnoj tvorevini” (Fuko op. cit: 43). Upravo je, dakle, uočavanje ili uspostavljanje određene pravilnosti osnovni faktor koji učestvuje u formiranju odgovarajućeg diskursa i koji mu obezbeđuje konstruišući potencijal. Gi se očigledno nadovezuje na ovu teorijsku postavku, te kao ključ D/diskursa izdvaja „prepoznavanje”, koje je, rekla bih, nesumnjivo uslovljeno upravo uspostavljanjem odgovarajuće pravilnosti. Isto tako, pod uticajem kognitivnih teorija Gi „prepoznavanje” prisuje karakteristici ljudskog uma da uočava obrasce i kreira ih tako što ih iznalazi u nagomilanom iskustvu (Gee op. cit: 40). Time je ovaj autor izneo zapažanje koje se ukazuje kao bitno i za konstrukciju predstava o gubitnicima i dobitnicima tranzicije:

„Ukoliko sastavite jezik, aktivnost, interakciju, vrednosti, verovanja, simbole, objekte, oruđa i mesta na takav način da vas drugi *prepoznaju* kao određeni tip nekoga (identitet) koji se bavi određenim tipom nečega (aktivnost) ovde i sada, onda ste stvorili Diskurs. Štagod da ste uradili mora biti dovoljno slično ostalim delanjima da bi bilo prepoznatljivo. Međutim, ukoliko se dovoljno razlikuje od onoga što je bilo ranije, ali je još uvek prepoznatljivo to

simultano može menjati Diskurs. Ukoliko nije prepoznatljivo, onda niste 'u' Diskursu” (ibid: 18).⁷

Gi zapravo govori o tipovima ljudi, „kulturno-specifičnim vrstama 'svakodnevnih' osoba” (ibid: 7), koje se formiraju u svesti pripadnika jednog društva uočavanjem pravilnosti u njihovom kombinovanju ponašanja, interakcije, osećanja, verovanja, vrednovanja, itd. a koji na taj način postaju prepoznatljivi, smisleni i time proizvode određeni Diskurs. Ovde se, dakle, radi o, kako je ovaj autor sažeto predstavio, prepoznavanju „karakterističnog *kog*, koji radi karakteristično *šta*” (ibid: 19). Proučavanje upravo ove pojave je druge autore navelo na kreiranje posebnog koncepta socijalnog tipa koji se odnosi na ovakav vid prepoznavanja. Socijalni tip je kreacija bazirana na praktičnom iskustvu i zdravorazumskom rasuđivanju (Klapp 1962: 9), u skladu sa kojima se određene osobine (samo)pripisuju pojedincu čineći od njega prepoznatljiv tip osobe, i to putem procesa tipizacije, u kome socijalni tipovi nalaze svoje ishodište.

Tri su bitne teorijske postavke koje važe za socijalne tipove i čine ih značajnim faktorom u konstruišućoj moći diskursa. Na prvom mestu, oni su najčešće izraženi u vidu jednog pojma, koji uglavnom spada u domen slenga, a koji u sebi objedinjuje odgovarajuće karakteristike, ili pak upućuje na jednu dominantnu karakteristiku, i time stvara prepoznatljivu predstavu osobe koja je tim pojmom obeležena. Druga značajna stavka je da se ovim putem automatski izražava i sud o toj osobi (ibid: 16), budući da su takvi pojmovi često vrednosno zasićeni. Uzmimo za primer pojam „tajkun” koji se može smatrati *par excellence* proizvodom procesa tipizacije zato što automatski evocira odgovarajuću sliku nastalu prepoznatljivim kombinovanjem posebnih karakteristika koje čine D/diskurs u Gievom smislu.

⁷ Na ovom mestu je očigledan specifičan pristup ovog autora D/diskursu, koji je svakako uslovljen njegovim fokusom istraživanja. Gi je, naime, prevashodno zainteresovan za sam jezik i analizu načina na koji je on integrisan sa ostalim elementima koji spadaju u društvenu praksu. U tom smislu, primarni fokus ovog autora je na načinu izgradnje prepoznatljivog individualnog identiteta kroz korišćenje jezika (diskurs) u neodvojivoj sprezi sa odgovarajućim oblicima ponašanja, interakcije, razmišljanja, vrednovanja, nelingvističkih simboličkih sistema, objekata, oruđa, tehnologija, itd. (Diskurs). On, dakle, o D/diskursu govori kao o svesnom, angažovanom kreiranju identiteta kroz navedenu praksu, što povlači i prepoznavanje identiteta koje drugi kreiraju na isti takav način. Praksa prepoznavanja ovde igra glavnu ulogu jer je, po njemu, pojedinci koriste kako bi se predstavili drugima ko su i šta rade, ali i kako bi shvatili ko su i šta rade drugi. Navedene postavke su svakako korisne kao teorijske smernice u ovoj studiji, ali će ovde biti dopunjene uzimanjem u obzir već pomenute postavke Lakloa i Muf o sukobu različitih diskursa na zajedničkom terenu koji investiraju različita značenja u određeni subjekat. To znači da će se ovde pre svega imati u vidu uspostavljanje pravilnosti kroz pravljenje odgovarajućih kombinacija, a kao vid konstruisanja predstave o gubitnicima i dobitnicima tranzicije.

S druge strane, predstave o ovom socijalnom tipu mogu biti različite na nivou celog društva. I sâm Gi je primetio da ljudi nekada koriste etikete kroz koje artikulišu prepoznavanje „karakterističnog kog koji radi karakteristično šta”, te da se nekada i spore oko tih etiketa. Zato se pomenuti socijalni tip, takođe, može posmatrati kao plutajući označitelj u koji su investirana različita značenja i predstave. Drugim rečima, da li će se tip „tajkuna” posmatrati kroz označitelje modernog poslovnog čoveka ili, pak, nemoralnog pojedinca, zavisi od lanaca jednakosti u kojima su znaci kao sadržitelji značenja povezani na odgovarajući način, tako da proizvode specifičan konstrukt.

Takva konstrukcija je samo jedna od mogućih koje se mogu naći unutar jednog društva i zavisi od onoga što je Gi nazvao kulturnim modelima koje zastupa jedna sociokulturna grupa koje vode pojedinca u odabiru odgovarajućih obrazaca, a koje je odredio kao naše „prve pomisli” ili „zdravo-za-gotovo uzete pretpostavke” o onome što je „tipično” ili „normalno” (Gee op. cit: 58-59). Ovi modeli su mnogobrojni i razlikuju se u skladu sa različitim kulturnim grupama koje nalazimo u jednom društvu. Oni se isto tako menjaju u zavisnosti od vremenskog perioda i drugih društvenih promena, kao i s novim iskustvom, dok su ljudi prilično nesvesni njihovog delovanja (ibid: 60).

O ovome govori i treća bitna teorijska postavka o socijalnim tipovima, po kojoj su to konstrukcije i kreacije unutar kolektivnog života jedne grupe (Strong 1943: 563). Strong je istakao ovaj značajan aspekt socijalnih tipova, a to je da oni predstavljaju odraz različitih društvenih svetova:

„Zajednicu čini jedan broj širokih društvenih klasa. Demarkacione linije među njima su određene faktorima kao što je socijalni status, ekonomski nivo, obrazovanje (...) Pripadnici tih klasa mogu živeti u različitim društvenim svetovima. Svaki taj svet je obeležen objektima svoje pažnje, perspektivama, orijentacijama, problemima, konfliktima, tenzijama i normama koji određuju značenje karakterizacija koje zastupaju socijalni tipovi kao i emotivnu reakciju koju oni izazivaju” (ibid: 564).

Socijalni tipovi, prema tome, čine poseban sistem karakterističan za jednu grupu, u okviru koje proizvode odgovarajuće emotivne reakcije i nose specifična značenja. Kao takvi, oni ne samo da bliže upućuju na diskurs u kome su kreirani, već predstavljaju i vid konstrukcije koja se odvija u okviru tog diskursa.

Gi ističe da se društveno prepoznavanje obrazaca može odnositi i na kombinacije mnogobrojnih Diskursa koji čine identitet jedne osobe, a koji se slivaju u jedan dominantan Diskurs. Po ovom autoru, ukoliko je taj jedan Diskurs u dovoljnoj meri prepoznatljiv od strane dovoljnog broja ljudi, onda postaje poseban tip Diskursa čija se hibridnost na kraju zaboravlja (Gee op. cit: 21). Posmatrano u svetlu ranije pomenutih shvatanja koja prema odgovarajućim demografskim kriterijumima određene grupe stanovništva automatski povezuju sa gubitnicima, odn. dobitnicima tranzicije: osoba koja živi van Beograda, srednjih godina, srednjeg obrazovanja i koja je (bila) zaposlena u nekoj od neprivatizovanih ili loše privatizovanih fabrika, bila bi u jednom određenom sistemu mišljenja prepoznata kao primer tipa gubitnika tranzicije. U istom sistemu mišljenja ovaj tip „oživljava” kroz odgovarajuća značenja i vrednosti koji mu se pripisuju.

Ovo je, kako je već isticano, samo jedan u nizu mogućih načina uspostavljanja pravilnosti kojima se konstruiše slika o gubitnicima i dobitnicima tranzicije. Jedan od osnovnih metodoloških postupaka u ovoj studiji jeste identifikacija upravo ovakvih obrazaca u kombinovanju raznovrsnih faktora, koji učestvuju u kreiranju posebnih tipova unutar kategorija gubitnika i dobitnika tranzicije, i konačno upućuju na njihove različite konceptualizacije imputiranjem različitih značenja. Kako ističu Jorgensen *et al.*: „Teorija diskursa sugerise fokusiranje na specifične izraze koji imaju potencijal artikulacije: koja značenja oni uspostavljaju postavljanjem elemenata u posebne međusobne veze, a koja značenja pri tome isključuju?” (Jorgensen *et al.* op. cit: 29). U tom smislu je od velikog značaja usmeravanje pažnje na pojavu i korišćenje socijalnih tipova kao vrednosnih i značenjskih koncepata koji u sebi objedinjuju odgovarajuće kombinacije karakteristika i time još preciznije upućuju na obrasce u predstavama koje oblikuju konceptualizacije o gubitnicima i dobitnicima tranzicije.

Na osnovu svega do sada rečenog očigledno je da obrazloženi teorijski pristup jasno upućuje na odgovarajući metodološki postupak, budući da su teorija i metod kada je reč o diskursu u naročito tesnoj vezi. U Teoriji diskursa, diskurs se posmatra kao delimično fiksiranje značenja oko određenih nodalnih tačaka (*nodal points*) koje se definišu kao privilegovani znaci oko kojih se grupišu drugi znaci (Laclau *et al.* op. cit: 112). Sama teorija, dakle, upućuje na prvi metodološki korak, a to je identifikacija pomenutih nodalnih tačaka. U ovoj studiji to su upravo ekonomska i/ili statusna degradacija, odnosno uspon, koji su uzeti kao značajne pojave tokom perioda društvene transformacije sa pridanim odgovarajućim značenjima, a što ukazuje i na formiranje odgovarajućeg diskursa u skladu sa kojim se te

pojave percipiraju. Kada ove nodalne tačke postanu predmet promišljanja različitih diskursa koji u njih investiraju svoja alternativna značenja, one se pretvaraju u, već pominjane, plutajuće označitelje. Na taj način se odvija strukturiranje jednog domena od strane različitih diskursa koji se sukobe oko pripisivanja značenja, a što u ovom slučaju upućuje na različite konceptualizacije gubitnika i dobitnika tranzicije.

Kao značajan vid građe za analizu navedenog problema uzimam medijska izveštavanja o društvenim pojavama tokom procesa post-socijalističke transformacije, koje su direktno povezane sa gubitništvom i dobitništvom u tranziciji, kao što su nezaposlenost, siromaštvo, uspeh, bogatstvo i moć. Budući da je proces post-socijalističke transformacije dominantan deo realnosti savremenog srpskog društva, pojave gubitništva i dobitništva se, u skladu sa time, često i obrađuju u domaćim medijima. Drugim rečima, pridavanje značenja ovim kategorijama i njihova identifikacija kroz specifične procese selekcije, prikazivanja i oblikovanja se odvijaju već na ovom nivou (Hall 1982) i svakako da utiču na formiranje konceptualizacija o datom problemu i kod sâmog stanovništva.

Ipak, medijska „politika označavanja” ovde nije toliko predmet razmatranja, koliko komentari čitalaca na određenu vest koja direktno referiše na gubitništvo, odnosno dobitništvo u tranziciji. Preciznije rečeno, ovo istraživanje polazi od tačke u kojoj se medijska izveštavanja o navedenim problemima susreću sa komentarima čitalaca na ovakve vesti. U skladu sa time, dati komentari se mogu posmatrati kao reakcije nastale na podstrek medijskog teksta u kome se obrađuju pitanja siromaštva, nezaposlenosti, ali i bogatstva i uspeha u tekućem kontekstu društvene transformacije. Kroz prizmu koju zajedno čine ovakvi komentari i medijski tekstovi pokušaću da pristupim društvenim predstavama, tj. da iščitam konceptualizacije gubitnika i dobitnika tranzicije i diskurse koji ih oblikuju.

To znači da kao izvor uzimam prevashodno elektronske medije upravo zato što omogućavaju komentarisanje određenog teksta od strane posetilaca svojih stranica, iz kojeg se iščitava reakcija na taj tekst i time, pored medijske, otkriva još jedna značajna dimenzija društvenog sagledavanja datog problema. Ovakve komentare uzimam kao pokazatelje različitih društvenih gledišta u kojima su sadržani stavovi čitalaca, aspekti posmatranja navedenih pojava i diskursi njihovog sagledavanja. Stoga medijski tekstovi, odnosno komentari na njih, u ovom slučaju predstavljaju sredstvo dopiranja do društvenih konceptualizacija koje su u fokusu ove studije. Veliko interesovanje čitalaca za probleme siromaštva, nezaposlenosti, ali i uspeha i bogatstva u kontekstu društvene transformacije,

uslovljava i veliki broj komentara na tekstove u kojima je o ovim pojavama reč. Zato se može reći da je ovo ujedno i jedan od vrlo dobrih izvora za sakupljanje i uvid u najraznovrsnija shvatanja koja su se po ovom pitanju formulisala u društvu Srbije.

Za dokumentaciju društvenih predstava o gubitnicima i dobitnicima tranzicije će poslužiti i materijal iz oblasti popularne kulture, u kome je takođe uočljivo prepoznavanje i tretiranje date pojave, što sa svoje strane govori o njenom društvenom značaju. U ovom slučaju to su pretežno filmovi i serije, kao i neki popularni internet portali na kojima se kroz zabavan i često sarkastičan način izražava društvena kritika, ili jednostavno opažanje različitih socijalnih pojava. Za sada treba istaći da je ovo samo pomoćni i dopunski materijal koji će služiti prvenstveno za ilustraciju i kojim će glavna građa biti potpomognuta, te da neće biti predmet analize.

Određenje popularne kulture koje ovom prilikom usvajam jeste to da se ona odnosi na kulturne tvorevine koje su prepoznate od strane široke populacije (Lohof 1972), dok odnos između stvaraoca i konzumenta predstavlja jedan od njenih značajnih aspekata. Taj odnos implicira široko razumljive poruke u određenom socio-kulturnom kontekstu, zasnovane na kulturnoj kompetenciji za neku formu popularne kulture (v. Žikić 2010). Posmatrane na ovakav način, tvorevine iz oblasti popularne kulture upravo mogu poslužiti kao dodatni materijal za rekonstrukciju društvenih konceptualizacija o kojima je ovde reč.

Medijski konstruisana realnost ovde, dakle, nije u prvom planu razmatranja, iako se priznaje da u savremenom svetu mediji u velikoj meri posreduju između čoveka i njegovog okruženja, shvaćenog u najširem mogućem smislu. To znači da neki događaji za konzumente postoje samo u onoj formi koja je ponuđena putem medija kao njihova realna slika (cf. Erdei 1994). Ovo, međutim, nije slučaj kada je reč o predstavljanju ekonomskog uspeha i/ili uspona društvenog statusa, odnosno ekonomske i/ili statusne degradacije u postojećim okolnostima, s obzirom na to da su čitaoci, tj. komentatori neposredno i iskustveno uključeni u tekuća društvena zbivanja, te da u skladu sa time i razvijaju sopstvena viđenja datih pojava.⁸ Ovome naročito daje za pravo teorija o kompleksnosti recepcije medijskih poruka, po kojoj su

⁸ Autori koji su izvore svojih istraživanja zasnivali na dnevnoj štampi zaključuju da je ona prihvatljiv i važan izvor za saznanja o svakodnevnom životu i da je njena vrednost veća ako se novinski izveštaji iz sadašnjeg vremena mogu potvrditi ličnim doživljajima (v. Petrović 1994: 157). S druge strane, o problemima korišćenja štampe kao izvora za proučavanje vremenski udaljenih pojava v. Milosavljević 2010.

recipijenti u mogućnosti da interpretiraju plasirane poruke u kodovima koji su drugačiji od onih učitanih u sâm medijski tekst (Hall 1980).

Sličan teorijsko-metodološki pristup medijskom diskursu razvio je Ferkloou po kome tekst može imati više potencijalnih značenja koji mogu biti i u kontradiktornom odnosu, kao i otvoreni za više različitih interpretacija. Njegov pristup analizi medijske diskurzivne prakse polazi od fokusiranja na način na koji autori teksta referišu na već postojeće diskurse i žanrove u kreiranju teksta, kao i na načine na koje recipijenti koriste diskurse i žanrove koji su im na raspolaganju pri interpretaciji datog teksta. Tako, na primer, vesti u štampi mogu kombinovati različite diskurse i žanrove (u smislu kategorizacije određene vesti u, na primer, rubriku zabave ili hronike). Čitaoci, s druge strane, mogu diskutovati o datoj vesti kombinovanjem tih iskorišćenih diskursa i žanrova sa drugim diskursima i žanrovima, i na taj način stvarati hibridne forme (v. Jorgensen *et al.* op. cit: 69).

Glavni internet portali na koje sam ovom prilikom oslonila jesu Blic Online (www.blic.rs) i B92 (www.b92.net), iako su od koristi bila i elektronska izdanja drugih medijskih kuća poput „Politike” (www.politika.rs), „Večernjih novosti” (www.novosti.rs), „Press Online-a” (www.pressonline.rs), kao i „Vesti Online” (<http://www.vesti-online.com>), „Naslovi” (www.naslovi.net) i „Na dlanu” (www.nadlanu.com). Kao uzorak za analizu uzeti su komentari na tekstove koju su na ovim mestima objavljivani u rasponu od 2009. do 2014. godine. Ovaj period je uzet kao relevantan za sumiranje predstava o drugoj tranziciji, jer je od 2000. godine kada je ona otpočela, prošlo dovoljno vremena za „podvlačenje crte”, odnosno kako bi se sabrali utisci i kako bi se procenilo ko dobija, a ko gubi u tom procesu.

Osnovni razlog dominantnog korišćenja dva pomenuta glavna portala jeste njihova velika posećenost, kao i ubedljivo najveći broj i raznovrsnost komentara na tekstove koji su na njima objavljeni. Ovom prilikom imam u vidu nedostatke ovakvog pristupa oličene u mogućnosti cenzurisanja određenih komentara od strane uređivačkih redakcija navedenih portala. Ipak, cenzuri u ovim slučajevima pre svega podležu komentari sa vulgarnim, uvredljivim i pretećim sadržajem dok se lično mišljenje pretežno uvažava, što se na odražava na raznovrsnost komentara i mogućnost njihovog grupisanja prema izraženim mišljenjima.

Budući da promene na ekonomskom i statusnom nivou tokom procesa post-socijalističke transformacije neminovno pogađaju sve pripadnike jednog društva, neophodno je identifikovati i one grupacije koje su relevantne za ovo istraživanje. Stoga pažnju, pre

svega, usmeravam na osobe koje su sposobne da same privređuju i ostvare samostalnost, odnosno one koji imaju, takoreći, aktivan odnos prema postojećim društvenim okolnostima tako što se direktno suočavaju sa problemima koji utiču na ekonomsku i/ili statusnu degradaciju, odn. uspon, kao što su na primer nezaposlenost ili (ne)mogućnosti napredovanja u poslu.

Drugim rečima, fokusiram se na medijske tekstove o populaciji koja prevažodno obuhvata stanovnike urbanih sredina i proteže se od svršenih studenata, kao onih koji bi trebalo da se nalaze na početku svog radnog veka, do osoba koje se bliže kraju istog, te su stoga ovde izostavljeni mlađi naraštaji, penzionisani i stanovnici ruralnih oblasti. Time se nikako ne implicira da društvene konceptualizacije o gubitnicima i dobitnicima tranzicije ne mogu uključivati i ostale grupe stanovništva, već je ovakav izbor načinjen u cilju jasnijeg omeđivanja ciljne populacije, kao i postavljanja granice za obimnost preduzetog istraživanja. Iako na ovaj način ograničena, data populacija obezbeđuje širok dijapazon ne samo po pitanju starosti, već i kada je reč o stepenu obrazovanja, profesiji, rodu i mestu stanovanja (u smislu življenja u glavnom gradu ili u manjim gradovima zemlje). Kada se, dakle, nakon svega do sada iznetog podvuče crta, u najkraćem se može zaključiti da će osnovni analitički postupak celokupnog sakupljenog materijala biti baziran na identifikaciji specifičnih obrazaca u onome što je rečeno, odnosno napisano o gubitnicima i dobitnicima tranzicije, a koji uzeti skupa upućuju na odgovarajuće konceptualizacije datih kategorija.

III

POST-SOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA: specifičnosti, tokovi razvoja i ishodi

Period poslednje četvrtine dvadesetog veka će u političkoj istoriji ostati upamćen po talasu promena koji je zahvatio različite regione i obećavao usmeravanje daljeg kursa kretanja, do tada autokratskih i totalitarnih uređenja, ka demokratizaciji. Tako se među tadašnjim trendovima, kao što su pad desničarskih autoritarnih režima u južnoj Evropi sredinom sedamdesetih godina ili prestanak vojne diktature u zemljama latinske Amerike krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih, našlo i stremljenje ka obaranju komunističkih režima širom srednje i istočne Evrope krajem osamdesetih, a koje je kulminiralo raspadom Sovjetskog saveza 1991. godine.

Očigledno vremensko nizanje ovakvih procesa i njihova jasna usmerenost protiv dotadašnjih autokratskih oblika uređenja uzbudili su zapadne teoretičare, a neke i nagnali da proglase trijumf Zapadne liberalne demokratije. „Ono čemu smo možda svedoci nije samo kraj Hladnog rata, ili specifični prolazni period postratovske istorije, već kraj istorije kao takve: odnosno, krajnja tačka ideološke evolucije čovečanstva i univerzalizacija Zapadne liberalne demokratije kao konačne forme ljudskog upravljanja” (Fukuyama 1989). Fukujama je, naime, imao na umu evolucionistički i teleološki model po kome će naučno-tehnološki napredak u sprezi sa ljudskom potrebom za priznavanjem⁹ navesti društva različitih kulturnih nasleđa ka uspostavljanju kapitalističkih liberalnih demokratija i, što je još važnije, ka okončanju ideoloških traganja za drugim, višim oblicima ljudskog društva (v. Fukuyama 1989; 1992).

Obaranje komunističkih režima u srednjoj i istočnoj Evropi je tako svrstano u tzv. treći talas demokratizacije koji je prethodno započeo u južnoj Evropi, latinskoj Americi i Aziji (v. Huntington 1996). Interesovanje za ove značajne promene na svetskoj političkoj sceni uslovalo je formiranje tranzitologije i konsolidologije kao dve posebne discipline kroz koje je primenom univerzalnih pretpostavki, hipoteza i koncepata nastojano ne samo na

⁹ Tezu o ljudskoj potrebi za priznavanjem Fukujama preuzima od Hegela po kome čoveka najviše zadovoljava priznanje njegovog statusa i dostojanstva, a što ujedno smatra i težnjom koja pokreće istorijski proces. Shodno tome, Fukujama ističe da će upravo ova borba za priznavanjem podstaći zahteve za demokratskim vladama koje će tretirati ljude „kao odrasle, a ne kao decu i priznavati njihovu autonomiju kao slobodnih individua” (Fukuyama 1992: xix).

objašnjavanju razvojnog puta od autokratskih do demokratskih uređenja, već i na usmeravanju i vođenju tog puta (Schmitter *et al.* 1996: 173). Iako se može posmatrati kao sledbenik modernizacijske paradigme, tranzitologija je zapravo predstavljala reakciju na teoriju modernizacije koja je postulirala neophodnost postojanja odgovarajućih ekonomskih i socijalnih uslova za razvoj demokratije.

Tranzitolozi su u proučavanju promene režima odbacili ovakvu tezu i svu moć u podsticanju procesa demokratizacije preneli na ljudske aktere, odnosno elite i političke lidere koji donose odluku o institucionalizaciji bitnih aspekata demokratske procedure (v. Gans-Morse 2004: 324-327). U ovim okvirima mišljenja, tranzicija je definisana kao interval između dva različita politička režima, a kao pouzdan znak njenog početka smatrao se trenutak kada autoritarna vlast počne da modifikuje svoja sopstvena pravila omogućavajući time sigurnije garancije za prava pojedinaca i grupa (O'Donnell *et al.* 1986: 6). Isto tako, po ovoj teoriji, tranzicija se završava onda kada „abnormalnost” više nije glavna karakteristika političkog života, tj. kada su se akteri konsolidovali i počeli da poštuju manje-više eksplicitna pravila kojima se definišu kanali u pristupu upravljačkim pozicijama, sredstva koja se legitimno mogu koristiti u međusobnim sukobima, procedure prema kojima se donose odluke i kriterijumi kojima se drugi isključuju iz igre (*ibid.*: 65).

Tranzitolozi u svojim studijama često ne kriju svoju ideološku opredeljenost, te jasno zagovaraju da je politička demokratija cilj vredan dostizanja. Stoga demokratizacija za njih igra veoma važnu ulogu i definišu je kao proces kroz koji se građanska pravila i procedure primenjuju na političke institucije kojima se prethodno upravljalo po drugačijim principima (kao što je na pr. prinudna kontrola), zatim proširuju na osobe koje ranije nisu uživale odgovarajuća prava (žene, mladi, etničke manjine, itd.), kao i na institucije koje su do tada bile isključene iz građanske participacije (državne agencije, vojni establišment, itd.), (*ibid.*: 8). Uverenje o ovakvom neminovnom procesu demokratizacije neki tranzitolozi zasnivaju na teoriji difuzionističkog tipa, po kojoj se tranzicije javljaju usled imitacije, ili kako Nodia kaže, zato što je demokratija u modi. Takav difuzionistički efekat ovaj autor pripisuje kulturološkim sličnostima i imitacijama unutar jednog civilizacijskog regiona, te smatra da će vodeće nacije koje unutar datog regiona postanu demokratske, pratiti i ostale nacije, a kao dokaz navodi uticaj demokratskih tranzicija u Portugalu i Španiji na promene u latinskoj Americi (v. Nodia 1996: 20-21).

Ipak, treba napomenuti da nisu ni svi tranzitolozi jedinstvenog gledišta po datom pitanju i da, uprkos očiglednom nadanju da će demokratija biti konačni ishod tranzicije, neki ne odbacuju i mogućnost drugačijeg toka ovog procesa: „Tranzicije su ograničene, s jedne strane, pokretanjem procesa razgradnje autoritarnog režima i, s druge strane, uvođenjem nekog oblika demokratije, povratka na neki oblik autoritarnog upravljanja, ili pojavom revolucionarne alternative” (O'Donnell *et al.* op. cit: 6). Iz tog razloga neki tranzitolozi oprezno izjavljuju da je tranzicija pre put od autoritarnog režima ka neizvesnom „nečem drugom”. Kao glavni uzrok ove neizvesnosti oni navode to da faktori koji su bili neophodni i dovoljni da prouzrokuju pad ili samo-transformaciju autoritarnog režima, nisu i neophodni ili dovoljni da bi omogućili uvođenje drugog režima, a ponajmanje političke demokratije (ibid: 65).

Ovaj problem neizvesnog ishoda tranzicije usmerio je razmišljanja teoretičara datog procesa i na identifikaciju uzroka njegovog mogućeg neuspeha: „Kod demokratija trećeg talasa nije problem zbacivanje već erozija: prekidanje ili postepeno slabljenje demokratije od strane onih koji su izabrani da je vode” (Huntington op. cit: 8). Huntington zato smatra da je neophodno fokusirati se i na procese konsolidacije uspostavljenih demokratija, što ga je navelo na identifikaciju problema koje su „mlade demokratije” nasledile od svojih autoritarnih prethodnika, a sa kojima moraju da se suoče da bi opstale (v. ibid: 5-10). Stoga konsolidacija demokratije, prema tranzitolozima, ne uključuje samo nastojanje na produžavanju tranzicije iz autoritarnih režima, već pred političke aktere i teoretičare postavlja nove probleme i angažuje druge procese, vrednosti i resurse (Schmitter *et al.* op.cit: 175). Tako, imajući na umu prvenstveno post-socijalistička društva, Šmitter i Karl ističu da će konsolidacije biti duge, konfliktne i bez konačnog zaključka, te da će najverovatniji ishod biti nekonsolidovane demokratije” (ibid: 185).

Upravo su ovakvi pokušaji tranzitologa i konsolidologa da uključe post-socijalistička društva u komparativni odnos sa radikalnim političkim promenama u drugim regionima i pripišu im uspostavljanje demokratije kao zajedničku krajnju tačku, kojoj ta društva barem teže, oštro kritikovani. Teoretičari tranzicije i konsolidacije, naime, brane poziciju da sve slučajevne promene režima treba tretirati kao delove zajedničkog procesa difuzije i kauzalne interakcije, te da i post-socijalistička društva treba svrstati u isti talas demokratizacije koji je započeo u Portugalu 1974. godine: „Samo nakon (a ne pre) učinjenih inkorporacija, mapiranja i analiza će biti moguće odrediti da li se koncepti i hipoteze bazirane na iskustvu prethodnih

slučajeva političkih promena mogu smatrati prenategnutim u slučaju njihove primene na potonje tranzicije” (ibid: 178).

Čak i nakon priznavanja značajnih međuregionalnih razlika, Šmiter i Karl su ostali pri tome da se promene u istočnoj i srednjoj Evropi mogu konceptualno i teorijski tretirati kao slične ostalim tranzicijama i da ih je moguće međusobno porediti (v. ibid: 184). Na sličan način, govoreći o promenama u srednjoj i istočnoj Evropi, Nodia navodi: „Post-komunističke tranzicije su jedinstvene na mnoge načine, ali se time samo hoće reći da su zahvaljujući komunističkom nasleđu ove tranzicije najekstremniji izrazi generalnih trendova demokratizacije” (Nodia op. cit: 24). Ovaj autor, naime, smatra da se post-socijalističke tranzicije mogu označiti tranzicijama ka demokratiji zbog toga što politički akteri prepoznaju da nema ničeg drugog ka čemu se proces promene može usmeriti, te zato što priznaju ubedljiv karakter demokratskog projekta i prilagođavaju se barem nekim njegovim pravilima (v. ibid: 15-16).

Ukratko rečeno, osnovne tvrdnje tranzitologa su te da regioni latinske Amerike, južne i istočne Evrope, neovisno o kulturnom kontekstu, čine deo globalnog razvojnog kontinuuma u kome akteri i institucije delaju na odgovarajući uslovljen način, i da akteri koji ovde promovišu promenu starog režima ka demokratiji koriste slične strategije, kao što su uvođenje institucija liberalne demokratije, odnosno vladavine zakona, tržišne ekonomije i autonomnog civilnog društva (Tókéš 2000). U ideološkom pogledu, tranzitolozima se pripisuje shvatanje da su domaći vrednosni sistemi, religija, etnički i kulturni identiteti prepreke napretku ka liberalnoj demokratiji i da bi ih trebalo ukloniti putem sila modernizacije, sekularizacije i trijumfa slobodne globalne ekonomije, kao i to da institucije i vrednosti Zapadne političke zajednice predstavljaju superiorne alternative autoritarnim i komunističkim sistemima (op. cit.).

Direktan odgovor kritičara na pokušaje poređenja transformacija post-socijalističkih društava i tranzicija koje su se odigrale u južnoj Evropi i van ovog kontinenta, glasio je da su razlike među njima suštinske i da zahtevaju posebnu obazrivost prilikom komparacije. Na prvom mestu, ističe se to da se socijalističko uređenje razlikovalo od diktatura južne Evrope i latinske Amerike po socijalnoj strukturi, ideologiji, političkoj ekonomiji, konfiguraciji političkih i ekonomskih elita, odnosno u svakoj dimenziji koju ekonomisti, sociolozi i politikolozi smatraju značajnom (Bunce 1995: 119; Tókéš op. cit). Isto tako, u post-ratovskim demokratijama (sa izuzetkom Nemačke), kao i u Južnoj Evropi i latinskoj Americi, očuvan je

teritorijalni integritet što znači da proces demokratizacije ovde nije uticao na značajnija kretanja populacija i migracije velikih razmera (Offe 1991: 868).

Situacija u istočnoj i srednjoj Evropi je potpuno drugačija po tom pitanju, s obzirom na dominantne pojave u post-socijalističkom periodu kao što su sporenja oko teritorija, sukobi među manjinama i nacijama, migracije i secesionističke težnje (op. cit.). Ipak, najbitnija distinkcija se svakako sastoji u tome što su, za razliku od desničarskih autokratija koje su za osnovni cilj prilikom tranzicije imale prvenstveno kreiranje novog političkog režima, post-socijalističke zemlje morale da grade i nov ekonomski sistem, kao i identitet, klasnu strukturu, opseg novih interesovanja i da redefinišu ulogu države (Bunce op. cit.). Drugim rečima, ova društva su se prilikom tranzicije suočila sa sebi svojstvenim, specifičnim problemima na planu političkih institucija, političkih procesa, stepena socio-kulturne transformacije i ekonomske strukture (v. Tókéš op. cit.).

U istočnoj i centralnoj Evropi se, dakle, za razliku od drugih regiona koji su prošli kroz tranziciju, paralelno postavljaju barem tri pitanja: teritorijalno (određivanje granica za određenu državu i populaciju i njihova konsolidacija), zatim pitanje demokratizacije (demontriranje monopolističkih pretenzija jedne političke partije, stvaranje ustavno ograničenog autoriteta i garancija ljudskih i građanskih prava), i pitanje ekonomskog i svojinskog poretka (Offe op. cit: 872-873). Ovakvim konstatacijama kritičari tranzitologije impliciraju da se pri analizi datih društvenih transformacija moraju koristiti posebna konceptualna sredstva, odnosno smatraju da su promene u post-socijalističkim društvima specifičnog toka, i da teorije razvijene u kontekstu drugih regiona nisu primenljive u njihovom razumevanju. Ovim teorijama se često, najverovatnije usled već pomenutog „priželjkivanja demokratije” koje kroz njih provejava, pripisuje i ujedno zamera teleološki i vrednosni pristup po kome bi tranzicije post-socijalističkih društava trebalo da dovedu do kapitalističkog sistema i demokratije kao unapred postavljenih odredišta i boljih, savršenijih oblika društvenog uređenja.

Teoretičari post-socijalizma, iako nisu jedinstveni u svojim pogledima, prvenstveno ukazuju na različite pravce razvoja ekonomskih i političkih promena u ovim zemljama, te su pre skloni isticanju mogućnosti raznovrsnih ishoda društvene transformacije. Iz ovih razloga je sâm pojam „tranzicija”, kada je reč o post-socijalističkim društvima, postepno odbacivan i odmenjivan pojmovima kao što su „nesigurna tranzicija”, „transformacija” ili „tranzicija iz socijalizma” (Böröcz 2001: 1157). Poslednjim pojmom se naglašava samo zajednička polazna

tačka¹⁰ u daljim promenama zemalja istočne i centralne Evrope, od koje svaka može imati sopstveni put razvoja u zavisnosti od specifičnosti vlastitog konteksta. „Po mom mišljenju, pretpostaviti da smo svedoci tranzicije iz socijalizma u kapitalizam, demokratiju ili tržišnu ekonomiju je pogrešno,” smatra Ketrin Verderi dodajući da se slaže sa onim autorima koji period devedesetih godina prošlog veka vide pre kao vreme transformacije koje će proizvesti različite forme, od kojih će se neke možda približiti zapadnim kapitalističkim uređenjima, a neke neće (Verdery 1996: 15-16).

U sličnom maniru su kritikovani i „utopijski projekti” neoliberalnih teoretičara po kojima se u post-socijalističkom kontekstu može krenuti od početka u hotimičnom kreiranju kapitalizma i to primenom odgovarajućih ekonomskih formula i uvođenjem novih pravila igre. Kritičari ovakve teze ističu da takav evolutivni okvir posmatranja onemogućava otkrivanje novih socijalnih fenomena i redukuje mnogobrojne varijacije na uprošćenu skalu na kojoj se socijalizam nalazi na jednom kraju, a kapitalizam na drugom. Stoga neki ne govore o stupnjevima, već radije o tipovima prodiranja tržišta (v. Szelenyi *et al.* 1996: 1086). Pa tako, isto kao što se smatra da ne postoji jedan izvestan politički ishod tranzicijskog procesa, ističe se i mogućnost više različitih pravaca u kojima će se razviti i tržište.

Ovakvu teoriju zagovaraju Stark i Bruzt koji odbacuju teleološki model po kome se post-socijalistička društva progresivno razvijaju ka jasno definisanom tržišnom kapitalizmu. Za razliku od neoklasičnih ekonomista koji mere uspeh tranzicije poređenjem konkretnih istočno-evropskih ekonomija sa idealnim modelom tržišnog kapitalizma, i smatraju da je moguće „isprojektovati” i izgraditi kapitalizam u post-socijalističkim zemljama (*capitalism by design*), oni smatraju da se socio-ekonomske promene moraju razumeti kao transformacije koje zavise od puta kojim je dato društvo krenulo da se razvija u post-socijalističkom periodu (*path dependency*), te da je to proces u kome se postojeće institucije prilagođavaju novim socio-ekonomskim okolnostima. „...Ali ruševine komunizma nisu bile *tabula rasa*, pa je nova hibridna igra odigrana sa institucijama sastavljenih delom od ostataka iz prošlosti, koji su ograničavanjem nekih poteza i proizvodnjom drugih strategija, usloveli pojavu brikolaža višestrukih socijalnih logika” (Stark *et al.* 2001: 1130).

¹⁰ Treba istaći da ni ova socijalistička osnova nije bila svugde ista ukoliko se uzmu u obzir njene različite varijante u različitim društvima. Primer za to je svakako specifična jugoslovenska verzija socijalizma o kojoj će kasnije biti više reči.

Stark i Bruzt, zapravo, ne prihvataju neoliberalnu tezu da kapitalizam sledi jednu, univerzalnu logiku širom sveta i u različitim sferama društva, kao i da ne postoji „treći način, a još manje četvrti ili peti, već isključivo jedan, najbolji mogući put” (ibid). Oni stoga radije govore o *kapitalizmima*, odnosno o raznolikosti kapitalizma i o njegovoj posebnoj varijanti u post-socijalističkom kontekstu, proizašoj iz već pomenutog brikolaža: „Po našem mišljenju, inovacije, a naročito organizacione i institucionalne, nisu nove i sveže, već se pojavljuju u kontekstu niza resursa. Akteri koji nastoje da uvedu promene zahtevaju resurse da bi prevazišli prepreke promenama. Ovo iskorišćavanje već postojećih institucionalnih resursa je glavni sastojak tog paradoksa da su čak i počeci transformacije obeleženi odgovarajućim putem razvoja” (ibid: 1132). Njihova teorija ukazuje na rekombinantni¹¹ karakter socijalne inovacije u periodu post-socijalizma, a sâm Stark ju je primenio u svojoj uticajnoj studiji o svojinskoj transformaciji u post-socijalističkoj Mađarskoj (v. Stark 1996).

Ova teorija je predstavljala značajan pomak od pomenutog teleološkog shvatanja tranzicije i spada u domen nove paradigme nazvane neoklasična sociologija, koja je upravo usmerena na proučavanje tranzicija bivših socijalističkih društava, otpočetih krajem XX veka. Osnovni postulat ove paradigme jeste, kao što je već istaknuto, raznolikost kapitalizma, odnosno to da će post-socijalističke transformacije imati različite putanje koje će voditi do različitih, ali uvek kapitalističkih budućnosti (v. Burawoy 2001: 1100). Pristupi u okviru date paradigme zagovaraju i tezu o zavisnosti pravca razvoja tranzicije u određenom društvu od prethodnih socijalnih prilika i nasleđa iz prošlosti u njemu. Razlike među teoretičarima po ovom pitanju uglavnom se javljaju oko toga koliko daleko u prošlost treba posegnuti da bi se razumele okolnosti pod kojima se proces tranzicije odvija i pravac u kome se kreće.

Tako, na primer, Stark i Bruzt kao ključni momenat uzimaju specifičan obrazac izlaska iz socijalizma koji, prema njima, oblikuje i same posledice socijalističkog nasleđa. Lorenc P. King u tom smislu govori o posebnim menadžerskim strategijama, preduzetim u periodu tranzicije, kroz koje su se uspostavili novi obrasci svojine i kontrole, a koje su u krajnjoj instanci uticale na sâm uspeh restrukturiranja i različite pravce daljeg razvoja post-socijalističkih društava:

¹¹ Stark i Bruzt koriste termin *recombinant*, a pod njim podrazumevaju procese mutacije i rekonfiguracije u razvoju raznovrsnih oblika demokratije i privatizacije, koji uslovljavaju divergentne puteve kretanja različitih post-socijalističkih društava i stvaranje posebnih varijanti kapitalizma.

„Strateški postupci menadžera su dobrim delom odgovorni za transformaciju upravljačkih struktura firmi u post-komunističkoj klimi. Način na koji je upravljačka struktura transformisana imao je značajan uticaj na dostignuća firmi. Dostignuća individualnih firmi, sakupljena zajedno, određuju sveukupna dostignuća ekonomije. Tako, strateški postupci menadžera iz socijalističke ere određuju da li će prelaz iz socijalizma u kapitalizam biti uspešan” (King 2001: 496).

Debata oko pomenutih postavki neoklasične sociologije pokrenuta je među teoretičarima post-socijalizma u časopisu *American Journal of Sociology*¹², a glavnu kritiku je izneo Majkl Beravoj koja je posebno bila usmerena prema shvatanju o neminovnom razvoju ka kapitalističkom uređenju, ma koliko ono bilo specifično. Ovaj autor smatra da neoklasičari iskuviše optimistično slave neodređenosti, novine i varijetete transformacija, te da je taj optimizam zasnovan na prenaglašavanju značaja elita, obrazaca privatizacije i političke demokratije, kao i na potcenjivanju značaja akumulacije kapitala, klasnih odnosa i globalnih sila (Burawoy op. cit: 1101). Beravoj stoga predlaže drugu teoriju koju, po analogiji sa post-kolonijalnom teorijom, naziva post-socijalističkom, a koja zastupa kritički fokus zasnovan na ograničenjima promene, dok u isto vreme oživljava subalterne alternative koje su bile isključene kada je komunizam počeo da posrće, a koje ovaj autor vidi kao pozitivne potencijale socijalizma (ibid: 1103, 1118).

Beravoj nije jedini autor koji postavlja alternativu razvoju kapitalističkog uređenja u bivšim socijalističkim zemljama. Već je pomenut i stav uticajne teoretičarke post-socijalizma Ketrin Verderi koja proces tranzicije „preokreće” i govori o naizgled apsurdnom razvoju od socijalizma ka feudalizmu. Uvodeći ovde koncept feudalizma, ova autorka je zapravo nameravala da dâ novi aparat asocijacija različitih od koncepata koje se vezuju za liberalni kapitalizam, a koji može biti veoma plodan za dobijanje predstave o tome šta se zapravo dešava u bivšim post-socijalističkim zemljama (Verdery op. cit).

Kao potvrdu ove teze, Verderi navodi istraživanja Karolajn Hamfri, antropološkinje koja je na osnovu svojih istraživanja u ruskoj provinciji tvrdila da post-socijalističke reforme ovde uopšte ne vode ka slobodnom tržištu: „Socijalne strukture koje sada ojačavaju su u suprotnosti sa slobodnim tržištem, čak i sa onim regulisanim SSSR tržištem. Simptomi ovoga su ti da se ekonomski odnosi između lokalnih 'sizerenstava' obavljaju različitim metodama (o

¹² v. *American Journal of Sociology*, Review symposium: 2001.

kojima ljudi na zapadu malo znaju): putem kupona, 'narudžbina', direktne razmene, ili putem onoga što je široko poznato kao 'Mafija' – heterogena kolekcija reketaških udruženja čija je zajednička karakteristika ta da imaju sopstvene 'štićenike'" (Humphrey 1991: 8). Na sličan način i domaći autori ukazuju na retrogradni smer kretanja društvenih promena u Srbiji, što se najpre ogledalo u oživljavanju prošlosti i istorijskih mitova, nacionalističke ideologije, kao i preuzimanju istorijski prevaziđenih modela koji više podsećaju na prvobitnu akumulaciju kapitala nego na moderno kapitalističko društvo (v. Golubović 1994: 40).

Pored različitih pravaca razvoja post-socijalističke transformacije, teoretičari ukazuju i na simultanost mnogobrojnih društvenih promena kao bitnu distinkciju koja karakteriše post-socijalistička društva. Tako, na primer, govoreći o Sovjetskom savezu i njegovim bivšim satelitima, Ofe ističe da se jedinstvena priroda procesa transformacije ovde ogleda u tri hejerarhijska nivoa donošenja odluka:

„Na najbazičnijem nivou mora se doneti odluka o tome ko smo „mi”, tj. odluka o identitetu, građanstvu, kao i o teritorijalnim, kulturnim i socijalnim granicama nacionalne države. Na drugom nivou se moraju uspostaviti pravila, procedure i prava koja zajedno sačinjavaju Ustav ili institucionalni okvir 'režima'. Tek se na najvišem nivou odvijaju procesi i odluke koji se često mešaju sa suštinom politike, tj. odluke ko dobija šta, kada i kako – po pitanju političke moći i ekonomskih resursa” (Offe op cit: 869).

Prema ovom autoru, navedena simultanost tri različita nivoa transformacije ne samo da je bez presedana, već i povlači sa sobom značajne posledice. Za razliku od zapadnih demokratija, ovde nema vremena za postepeno sazrevanje i učenje kroz iskustvo, pa se može ispostaviti da su odluke na ova tri nivoa inkompatibilne i da se međusobno opstruišu (ibid: 871-872). U tom smislu Ofe govori o „Pandorinoj kutiji punoj paradoksa” koja otežava svaku racionalnu strategiju tranzicije.

Kada je reč o ekonomskim i političkim promenama, odnosno o pokušajima uvođenja tržišne ekonomije i demokratizacije, teoretičari na prvom mestu po tom pitanju primećuju asimetrični antagonizam koji proizvodi dilemu da li je demokratija uslov za razvoj tržišne ekonomije, ili je, pak, tržišna ekonomija osnova na kojoj počiva proces demokratizacije. Jedan predlog za rešenje te dileme je taj da se tržišna ekonomija pokreće jedino ako postoje barem pred-demokratski uslovi za to, a da bi se promovisala, uslov je da se demokratska

prava suzbiju kako bi se obezbedila zdrava doza originalne akumulacije, jer jedino razvijena tržišna ekonomija omogućava uslove za razvoj stabilne demokratije.¹³ Paradoks, međutim, leži u tome što je uvođenje tržišne ekonomije u ovom slučaju politički projekat¹⁴, što znači da je za njen uspeh neophodan jak demokratski legitimitet, čime se implicira da je demokratija u stvari preduslov za formiranje tržišne ekonomije (v. ibid: 874-881).

Na sličan način problematizuje se i efekat paralelnih političkih i ekonomskih reformi tokom tranzicijskog procesa, odnosno shvatanja o njihovom međusobnom pozitivnom uticaju. Naime, prema idealnom modelu tranzicije, promene na političkom i ekonomskom planu podrazumevaju: formiranje okvira, razvojni proces i željeni ishod. Tako se demokratske reforme sastoje u formiranju ustavnog okvira za poštovanje građanskih prava i parlamentarne demokratije, što bi trebalo da ima za posledicu dodeljivanje resursa i moći putem kompetitivne demokratske politike, a u krajnjoj instanci mirno rešavanje političkih i društvenih sukoba. Isto tako, na polju ekonomskih reformi uspostavljaju se vlasnička prava, privatizacija i kompeticija, što bi dalje trebalo da dovede do produktivnosti, rasta i prosperiteta. Pored toga, ističe se činjenica da su oba ova procesa isprepletana i da se međusobno osnažuju (ibid: 886).

Po ovom pitanju se, međutim, ukazuje na nepomirljiv antagonizam između demokratije i reformi koje se odnose na vlasništvo i deregulaciju, a koji može nastati ukoliko posledice pomenutih ekonomskih reformi budu velika nezaposlenost i inflacija. Reč je o tome da se prilikom procesa post-socijalističke transformacije pred šire slojeve društva postavlja zahtevan zadatak ubrzanog prilagođavanja novonastaloj situaciji, a potom i strpljivog čekanja na prve plodove preduzetih reformi. Ovu pojavu Lazić predstavlja sledećim rečima:

„Nažalost, obični ljudi, kao što je poznato, teže da stvari prosuđuju iz perspektive svog trenutnog položaja, a ne sa stanovišta (svojih, a kamoli društvenih!) dugoročnih interesa, i to

¹³ Ofte ovo objašnjava citiranjem poljske sociološkinje Jadvice Staniskis koja ističe da je u nedostatku ekonomskih osnova za građansko društvo masovna politička mobilizacija moguća jedino na nacionalnoj i fundamentalističkoj platformi. Ona time implicira da bi ovakve osnove mobilizacije brzo preinačile demokratsku otvorenost u populistički, autoritarni režim, te odatle proizilazi da tržište mora prethoditi demokratiji (v. Ofte op. cit: 876).

¹⁴ Ofte tržišnu ekonomiju u zapadnim demokratijama posmatra kao posledicu duge istorije ideoloških principa o prirodnim pravima čoveka na vlasništvo i njegovo slobodno uživanje, dok je u post-socijalističkim zemljama njeno uvođenje posledica političke odluke. Na sličan način Gredelj ističe da se većina ljudi u bivšim socijalističkim zemljama nije otvoreno izjasnila o uspostavljanju novog društvenog reda stvari, pozivajući se na misao Eizenštata po kome u većini zemalja koje se suočavaju sa nužnošću (re)modernizacije svesna ideološka želja za modernizacijom pre prevladuje među malim i gorljivim grupama intelektualaca, nego što je unutrašnja vrednosna orijentacija širih slojeva (nav. prema Gredelj 2000: 171).

utoliko više ukoliko su manje obrazovani; a upravo su takvi oni od kojih se očekuje da se privremeno žrtvuju radi budućeg opšteg i vlastitog dobra. Stoga ne treba da čudi pojava, takođe dosta raširena u zemljama bivšeg socijalizma, da stanovnici nekako gube entuzijazam pri proceni trenutnih epohalnih zbivanja i počinju s nostalgijom da se sećaju prošlosti” (Lazić 2000: 7).

Imajući istu pojavu u vidu, Ofe ističe činjenicu da veći deo populacije često nije voljan da pristane na dugo čekanje rezultata tranzicije, a da pri tom bude svedok bogaćenje nove ekonomske elite na svoj račun. Slojevi koji su pogođeni na takav način se stoga vrlo lako mogu upustiti u ometanje reformi, s obzirom na to da im njihova građanska prava, koja su dobili uvođenjem demokratije, to i omogućavaju (Offe op. cit: 887).

Izvesnost ove pojave je ujedno bio i argument protiv tzv. šok terapije¹⁵ kao strategije sprovođenja tranzicije, upućen od strane zagovornika gradualizma¹⁶ koji su smatrali da je takva strategija siguran put vraćanja na vlast predstavnika prethodnog sistemskog uređenja čiji će povratak razočarano i osiromašeno biračko telo zahtevati na prvim sledećim izborima.¹⁷ Ipak, treba naznačiti da promene ne moraju kočiti isključivo pomenuti društveni slojevi, budući da se pokazalo da se u toj ulozi mogu naći sâme političke elite (često reformisane nekadašnje komunističke partije) koje sada zastupaju različite poslovne interese.

Upravo o tome govori Apelbaum ukazujući na pojavu široko rasprostranjene korupcije u post-socijalističkom periodu koja usporava rast i ekonomsku transformaciju: „Kada su bivše komunističke partije došle na vlast u centralnoj Evropi, pokušali su da uspore privatizaciju verovatno zbog toga što se nije odvijala na način dobar za njihove prijatelje. Ovo se dogodilo u Mađarskoj, ali i u Poljskoj. Moguće je da će privatizaciji biti dopušteno da se razvije onoliko koliko je dovoljno da se vladajuća klasa obogati, a potom će biti obustavljena” (Applebaum 1996: 29).¹⁸ Ukratko, mnogi autori primećuju da u fazi liberalizacije i

¹⁵ Pristalice ovakve strategije zahtevaju radikalne rezove pri sprovođenju društvene transformacije u smislu momentalnog raskidanja sa prethodnim sistemom, rapidne liberalizacije, deregulacije, privatizacije i uvođenja novih tržišnih principa.

¹⁶ Gradualisti, za razliku od zagovornika šok terapije, smatraju da se reforme moraju postepeno i oprezno uvoditi, s posebnom pažnjom na specifičan kontekst društva koje se nalazi u procesu transformacije.

¹⁷ Iako se masovno glasanje za nekadašnje komunističke partije često i dešavalo, Lazić smatra da je ova pojava brzopleto interpretirana kao opasnost od povratka u raniji bezizlaz: „Kao što se odmah i pokazalo, strah je bio potpuno neopravdan, jer su rukovodeće hijerarhije tih partija takođe pripadale neposrednim dobitnicima procesa promena, pa njihov opšti kurs nisu ni pomišljale da reformišu” (Lazić 2000: 7).

¹⁸ Upravo se slična pojava mogla uočiti i u Srbiji, odnosno SR Jugoslaviji tokom devedesetih godina prošlog veka, a označena je nazivom blokirana transformacija (v. na pr. Lazić 2000), o čemu će se detaljnije govoriti u narednim poglavljima.

deregulacije dolazi do prelomne tačke kada se odlučuje između započete strategije transformacije ili se od nje odustaje, te se sprovode polovične mere koje često ne dovode do željenih rezultata (v. Stojadinović *et al.* 2009: 315-316). Upravo zbog toga što je ceo sistem na ovaj način zamršen, ekonomske i političke transformacije su u međusobnoj komplikovanoj i često protivrečnoj vezi, pa su u praksi ishodi uvek nešto drugačiji od proklamovanog idealnog modela odvijanja ovih reformi.

Pored ovog, ne treba zanemariti još jedan oblik zamršene veze između različitih, ali povezanih i simultanih transformacija, a koje se odvijaju na nivou izgradnje institucija i izgradnje kulture u post-socijalističkim društvima. Ove dve vrste transformacija se lako mogu dovesti u vezu sa već pomenutim domenima politike i ekonomije, pa se tako pri procesu demokratizacije grade nove institucije poput parlamenta, izbora i političkih partija, koje podrazumevaju izgradnju građanske kulture, dok uvođenje tržišta zahteva institucije kao što su privatne firme, banke ili berze, što povlači uvođenje preduzetničke kulture i odgovarajuće radne etike (Sztompka 1999: 206).

Ova veza, međutim, nije tako jednostavna u praksi gde se mogu uočiti izvesne neusklađenosti: „Svakako je tačno da institucije do određene mere mogu stimulisati, usmeravati i oblikovati društveno ponašanje, ali je isto tako tačno da inkompatibilni kulturni obrasci mogu institucije učiniti neefikasnim ili ih čak podriti” (Illner 1999: 235). Odstupanja između novouvedenih institucija i kulture su, dakle, takođe karakteristična za period društvene transformacije, a protivrečnosti između ove dve sfere čine, po nekima, još važniju dualnost tranzicije koja preseca dualnost između politike i ekonomije (Sztompka *op. cit.*: 207).

Isto kao u slučaju ekonomije i politike, i ovde se postavlja pitanje čemu treba dati primat u uticaju na proces društvene transformacije, institucionalnom uređenju ili kulturološkim faktorima. U svojim proučavanjima procesa post-socijalističke transformacije, domaći ekonomisti su došli do zaključka da je uspeh ovog procesa u direktnoj zavisnosti od baze koju formiraju odgovarajuće institucije, najpre u vidu izgradnje pravnog sistema koji će podržati preduzete reforme (v. Cerović 2012: 535; Stojanović 2005). Ukoliko prihvatimo ovu tezu ekonomista, kao i to da su te iste institucije u složenom odnosu sa kulturnim obrascima, tj. da se međusobno podupiru ili opstruišu, dolazimo do saznanja koliki značaj u procesu društvene transformacije imaju kulturološki faktori koje nalazimo u jednom društvu.

Naime, predstavljanje institucionalnog okruženja kao ključnog za uspeh tranzicije ekonomisti najsažetije pravdaju citiranjem Popera: „Ono što nam je potrebno nisu toliko dobri

ljudi, koliko dobre institucije” (v. Stojanović op. cit: 22). Pitanje koje se, međutim, ovde postavlja jeste ko kreira odgovarajuće institucije, utiče na njihovo uvođenje i u krajnjoj liniji omogućava njihovo pravilno funkcionisanje. Odgovor je svakako da su to pripadnici društva, odnosno sâmi ljudi koji su u bitnoj meri određeni odgovarajućim kulturološkim, vrednosnim i ideološkim okvirima. Značaj ovog aspekta prepoznaju i pomenuti ekonomisti kod kojih, takođe, nailazimo na konstataciju da će društvene promene u pravcu uspostavljanja tržišnog modela biti efikasne samo ukoliko budu posledica izmenjenog ponašanja ljudi koji žive i deluju u datoj zajednici.

U tom smislu, priznaje se da preduzetništvo predstavlja i svojevrsan socio-kulturni fenomen koji zahteva afirmaciju posebnog vrednosnog sistema, te da reforme podrazumevaju i promenu celokupnog načina života, sistema vrednosti, razmišljanja i ponašanja (v. ibid: 46; 82; 102). U sličnom maniru i antropolozi ističu da procesi koji se odvijaju u okviru post-socijalističke transformacije podrazumevaju i proizvođenje novog tipa društvenih osoba od kojih se očekuje da opredmećuju novi ekonomski i društveni poredak i da u njega budu uspešno uklopljene kako bi ga reprodukovale (v. Erdei 2007: 84).

Po istom pitanju pominju se i „neformalna pravila sazdana od tradicionalnih (internalizovanih) vrednosti jedne zajednice i njenih iskustava prenošenih s generacije na generaciju, koja mogu biti izuzetno otporna na promene” (Stojanović op. cit: 24). Drugim rečima, u domaćoj ekonomskoj teoriji o tranziciji je prepoznat efekat koji dinamičan i složen odnos između novouvedenih formalnih pravila i neformalnih pravila ostavlja na proces društvene transformacije. Zatečeno stanje, odnosno okolnosti koje su prethodile ovom procesu se stoga, prema datoj teoriji, moraju uzeti u obzir, jer od njih dobrim delom zavisi i u kom pravcu će se odvijati promene društvenih institucija. „Prilikom uspostavljanja tržišnog modela ne sme se zanemariti odnos između institucija koje se žele uspostaviti i onih neformalnih i nasleđenih koje u datom društvu stvarno postoje” (Cerović op. cit: 680).

Sve navedene društvene promene ne samo da se odvijaju u isto vreme već se i ne odvijaju ravnomerno, što dodatno ukazuje na kompleksnost procesa post-socijalističke transformacije. Uz to, specifične strategije koje se preduzimaju u navedenim poljima predstavljaju izuzetno bitan faktor od kojeg će u velikoj meri zavistiti odvijanje društvene transformacije i njen ishod. Pored unutrašnjih činilaca koji utiču na nejednak pristup različitih post-socijalističkih zemalja kapitalističkom svetskom poretku, poput pomenutih ekonomskih, političkih, institucionalnih i kulturnih, Lazić ukazuje i na spoljne faktore kao što su interesi

centralnih zemalja koji su vrlo kompleksni, zatim strateške sfere uticaja, postojanje resursa, istorijske veze, itd. (Lazić 1994a: 195). Kako ističe ovaj autor, sve to utiče da brzina tranzicije, ali i sâm njen pravac budu specifični za svaku zemlju.

Različiti tokovi razvoja transformacijskog procesa podstakli su neke autore i da razviju tipologiju njegovog dosega u zemljama bivšeg socijalističkog društvenog sistema. U tom smislu, Gredelj razlikuje koherentne transformacije, u kojima je uvođenje liberalno-demokratskog političkog modela usklađeno sa razvojem tržišne privrede, zatim nekoherentne transformacije u kojima je tok promena znatno neravnomerniji, tako da se može govoriti o nekoordiniranim procesima transformacije, i na kraju pseudotransformacije gde se prethodni politički i društveni poredak raspao, ali je taj raspad inicirao patogene socijalne promene, uz manje ili veće očuvanje mehanizama prethodnog modela, primetnim pre svega u autoritarnim modelima vladavine (v. Gredelj 2000: 173-174). Isti autor SR Jugoslaviju svrstava u ovu poslednju grupu.

Ukratko rečeno, teorije o post-socijalističkoj transformaciji se uslovno mogu podeliti na one koje akcenat stavljaju na to u kom pravcu bi promene trebalo da se odvijaju i na one koje ističu način na koji su se te promene zaista i odvale. Ove druge stoga bolje osvetljavaju zamršene i komplikovane odnose u kojima se u praksi nalaze političke, ekonomske, društvene i kulturne komponente transformacije, a koji u krajnjoj instanci sâm ovaj proces otežavaju i čine neizvesnim. Iz do sada iznetih različitih teorijskih zapažanja mogu se izvući korisni uputi za pristup razumevanju post-socijalističke transformacije kakva se odvija u jednoj određenoj zemlji kao što je Srbija. Na prvom mestu, to su opšte pouke o neophodnosti uvažavanja posebnog konteksta određenog društva koje prolazi kroz ovaj proces, kao i njegove zasebne trase razvitka tom prilikom.

To znači da su post-socijalističke reforme u Srbiji najpre uslovljene specifičnostima prethodnog socijalističkog sistema koji je davao odgovarajuće političke, ekonomske, društvene i kulturne okvire ovom društvu, pogotovu ako imamo na umu da „socijalistički tip društvene proizvodnje ne iščezava automatski sa uklanjanjem svoje osnove” (Lazić 1994b). Ne manje bitni u ovom slučaju su i procesi koji su se razvijali nakon demontiranja pomenutog uređenja, a koji su društvenoj transformaciji u Srbiji, takođe, dali posebno obeležje i trasirali njen dalji pravac. Tek imajući u vidu ove uslove možemo preciznije utvrditi ka kakvom se tipu sistema ovo društvo kreće nakon preduzetih reformi i u krajnjoj liniji razumeti kreiranje kategorija „gubitnika” i „dobitnika” u takvim okolnostima. Stoga, kako bi se razumeli post-

socijalistička transformacija u Srbiji i efekat koji je dati proces ostavio po ovo društvo, neophodno je pomenute faktore najpre uzeti u obzir.

IV

EKONOMSKO-POLITIČKE KARAKTERISTIKE JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA

Kako navodi Branko Petranović: „Razvoj socijalizma posle Drugog svetskog rata – sa iskustvom jugoslovenske, kineske i albanske revolucije za vreme, pa i pre rata – potvrđivao je Lenjinovo predviđanje da će svaka autentična revolucija odabrati svoj put izgradnje socijalističkog društva nakon oružanog osvajanja vlasti” (Petranović 1988: 18). Može se reći da se početak takvog posebnog pravca razvoja socijalizma u Jugoslaviji nalazi u tački političkog raskida sa Sovjetskim savezom 1948. godine, budući da je pre toga bilo uobičajeno slepo kopiranje sovjetskog oblika socijalizma, odnosno doktrine i prakse. Tako se u godinama neposredno nakon dolaska komunista na vlast politički sistem Jugoslavije bazirao na snažnoj državnoj mašineriji koja je centralističko-administrativnim upravljanjem privredom nastojala na obezbeđivanju njenog planskog razvoja.

Prvo eksproprijacijom, a potom i putem zakona o nacionalizaciji koji su doneti 1946. i 1948. godine ukinuta je privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju, čime je razorena životna osnovica buržoazije. Isto tako zbrisan je i tanak sloj seoskih veleposednika kada je agrarnom reformom zemljišni posed ograničen na 10 hektara (Pečujlić 1979: 168). Ipak, treba istaći da su u posleratnoj Jugoslaviji uporedo sa državnim postojali i zadružni i privatni oblik svojine nad sredstvima za proizvodnju, ali da su nizom administrativno-fiskalnih mera i ekonomskom državnom politikom bili strogo kontrolisani (v. Estrin *et al.* 1991; 1991). Ovakva dominacija državnog sektora u privredi je sekla put obnavljanju privatno-kapitalističkih odnosa i uticala na značajnu koncentraciju sredstava za proizvodnju u sopstvenim okvirima (Pašić 1979: 67-68).

Uskoro je, međutim, primećeno da snažna uloga države, odnosno koncentracija svih privrednih potencijala u njenim rukama, predstavlja plodnu podlogu za razvoj birokratizacije koja je nastojala da se otrgne kako političkoj kontroli, tako i ekonomskoj kontroli tržišta (Pečujlić *op. cit.*). Stoga se od trenutka političkog raskida sa Sovjetskim savezom sprovodi niz političko-ekonomskih reformi koje su dale oblik posebnoj varijanti socijalizma, karakterističnoj za jugoslovensku federaciju. Kao jedna od prvih, značajnih mera u tom pogledu izdvaja se već 1949. godine inicijativa za povećanjem uloge radnika u proizvodnji i njenoj organizaciji. Na taj način došlo je do postepenog odbacivanja centralističkog

upravljanja i eksperimentalnog oformljavanja radničkih saveta kao prologa radničkom samoupravljanju, čime se ujedno pravila distanca u odnosu na do tada oponašani sovjetski model.

Ideja o uvođenju radničkih saveta bazirala se na shvatanju o potrebi neposrednog učestvovanja radnika u upravljanju privredom i njihovog angažovanja u izvršavanju planskih zadataka. U nadležnost ovih saveta spadalo je aktivno učestvovanje u rešavanju važnih pitanja unutar preduzeća, kao i praćenje rada i unapređivanje proizvodnje (Petranović op. cit: 292). Kako navodi Petranović, formiranjem radničkih saveta suprotstavljena je nova alternativa društveno-ekonomskih odnosa državno-svojinskim, a umesto administrativnog koncepta socijalizma rađala se koncepcija slobodnog socijalizma na drugoj društveno-ekonomskoj osnovi (ibid: 288).

Već 1950. godine donet je Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnika. Upravo je ovaj zakon trasirao specifičan put razvoja socijalizma u Jugoslaviji sa osnovnom idejom negacije birokratizma, deetatizacije i pretvaranja državne svojine u društvenu koja će biti pod upravom neposrednih proizvođača. Njime je, dakle, data zakonska osnova za formiranje radničkih saveta kao prvih institucija samoupravne organizacije društva, a ujedno je i organičavano direktno državno upravljanje privredom (Pašić op. cit.). Značajno je da je put kojim se tom prilikom krenulo bio nov i bez uzora koji su ga prethodno utabali, ili rečima Petranovića: „S kopiranja se prešlo na traženje” (Petranović op.cit: 295).

Ukratko rečeno, koncept samoupravljanja je podrazumevao demontažu centralno-administrativnog principa rukovođenja i transformaciju državnog ekonomskog monopola, čime se negirala uloga države u upravljanju privredom i uobličavala ideja o novom tipu društveno-ekonomskih odnosa u socijalizmu. Državni monopol u trgovini je narušen 1951. godine ukidanjem prakse administrativne podele robe, kao i ukidanjem državnog upravljanja sredstvima za proizvodnju 1954. godine, čime su stvarani uslovi da se tržišni odnosi uređuju pod slobodnijim dejstvom ekonomskih zakona (ibid: 298). Isto tako, 1952. godine donet je Opšti zakon o narodnim odborima koji je predviđao razvoj lokalne samouprave, odnosno uporedno uvođenje samoupravljanja proizvođača u privredi i samoupravljanja radnog naroda u opštini, srezu i gradu (Pašić op. cit: 82). Pomenute društveno-ekonomske, ali i političke promene do kojih je došlo u periodu između 1950. do 1952. potvrđene su 1953. godine

Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ. Kako navodi Petranović:

„Ustavno-pravno se zaokruživao politički sistem koji je odgovarao nastalim i budućim promenama. Usvojene ustavne odredbe predviđale su više novih državnih i političkih oblika nastajuće socijalističke demokratije, koja je činila sadržaj novog političkog sistema: radničke savete, veća proizvođača u narodnim skupštinama i narodnim odborima, zborove birača, referendume, izvršna veća, republičke, sreske i opštinske savete. Ustavni zakon je društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje proizvođača i radnog naroda proglasio za osnove društvenog i političkog uređenja, čime je pravno izrazio nastajući sistem socijalističke demokratije kao oblik političke organizacije države prelaznog perioda. Promene u društveno-političkoj strukturi obuhvatale su jačanje skupština i ostalih predstavničkih tela u svim društveno-političkim zajednicama od komune, preko republika, do federacije – uvođenjem veća proizvođača, oslobađanjem privrede od operativnog i neposrednog mešanja državnih organa, prilagođavanjem rada Partije i drugih društveno-političkih organizacija novim uslovima i novim odnosima” (Petranović op. cit: 300-301).

Sâm institucionalni poredak samoupravljanja je uspostavljen u periodu od 1950. do 1954. godine, ali u početku nije obuhvatio globalnu društvenu strukturu, već se pretežno primenjivao u preduzećima. Kasnije je, ipak, princip samoupravnog funkcionisanja proširen i na društvene službe kao što su obrazovanje, naučna delatnost, zdravstvena služba i socijalna zaštita, budući da su odredbe pomenutog Ustavnog zakona utvrđivale pravo narodnog odbora da samostalno uređuje poslove od opšteg interesa za zajednicu, ne samo u privredi, već i u oblasti komunalnog, socijalnog i kulturnog života (Pašić op. cit: 77).

Kao što se moglo videti iz prethodnog citata, samoupravljanje je pravno dobilo svoj izraz i u sferi političkog organizovanja društva, pa je uticalo i na transformaciju skupštinskog sistema. Tom prilikom je izvršena decentralizacija procesa političkog odlučivanja i ukidanje klasičnih hijerarhijskih odnosa među skupštinama društveno-političkih zajednica različitog nivoa, onemogućen je visok stepen osamostaljivanja izvršne vlasti, a uvedene su i izmene u strukturi sâmih skupština uvođenjem veća koja predstavljaju samoupravno organizovane proizvođače (ibid: 76). Zagorka Golubović karakteriše samoupravljanje u ovom periodu razvoja, odnosno tokom pedesetih godina, kao fazu „radničke demokratije” koja se izražavala u shvatanju o nužnosti uspostavljanja radničke kontrole nad procesom upravljanja u privredi.

U skladu sa ovom idejom se, po ovoj autorki, i vrše društvene promene u pravcu decentralizacije birokratskog upravljanja ekonomijom (Golubović 2007: 242).

Nakon svih navedenih preduzetih mera, u praksi, međutim, dolazi do stvaranja jedne hibridne tvorevine i uporednog postojanja decentralizovanog birokratizma i parcijalnog samoupravljanja: „Tako će u jednoj drugoj i neobičnoj koegzistenciji uporedo teći i razvijati se dve bitno različite logike proizvodnje, socijalnog i kulturnog života i njihova međusobna borba za prevagu” (Pečujlić, op. cit: 185). Iako je, na primer, administrativno-operativna podređenost preduzeća državnim organima zamenjena sistemom uzajamnih prava i obaveza, u praksi se pokazalo da je samoupravljanje u privredi više bilo simbolično:

„Samoupravna ljuštura je dugo egzistirala bez mogućnosti radnika i radnih kolektiva da odlučuju o suštinskim pitanjima planiranja, akumulacije, investicione politike, raspodele, razmene. Državni i partijski vrh je kreirao samoupravni sistem, ali je država i dalje odlučivala o bitnim privrednim pitanjima” (Petranović, op. cit: 339).

Unutar sâmih preduzeća su se, takođe, javljale protivrečnosti tokom ovog procesa, pa su „neki upravljači videli u radničkom samoupravljanju mogućnost da zasnuju vlasnički odnos nad osnovnim sredstvima. Često je ključ upravljanja ostajao u rukama grupa iz uprave preduzeća” (ibid: 297). Uzrok ovoga Petranović identifikuje u niskom materijalnom i kulturnom nivou velikog dela radničke klase, koja je uglavnom poticala sa sela i nije uspela da se u međuvremenu „prekuva u fabričkom kazanu”. Slične slabosti su se ispoljile i kada je reč o integraciji državno-političke i samoupravne sfere: „Dosta često samoupravne inicijative i impulsi unutar komuna (opština) udarali su o još neporušene zidove saveznog i republičkog centralizma, naročito u pogledu raspolaganja materijalnim sredstvima” (Pašić op. cit: 82).

Samoupravljanje je, dakle, u praksi bilo vrlo ograničenog dometa i najpre se „primalo” u oblasti ekonomije, iako treba istaći da su vitalne ekonomske odluke, kako je već pomenuto, često izmicale ovom sistemu. Područije političkih odnosa je gotovo potpuno ostalo van njegovog domašaja, te se mogla uočiti nedodirljivost političke strukture (Golubović op. cit: 234). Zagorka Golubović, isto tako, smatra da ni uvođenjem „društvenog samoupravljanja” nije učinjen bitniji korak napred, budući da je partija i u različitim institucijama obezbeđivala svoju kontrolu postavljanjem poslušnika u savete tih ustanova (ibid: 238). Prema tome, implementacija ovog projekta nije tekla glatko jer su njegov razvoj ometale prilično protivrečne društvene okolnosti, u kojima su se prelamali i dalje jak uticaj države i partije u rukovođenju preduzećima, ostaci staljinističke ideologije i još uvek prisutne birokratske

tendencije. Probleme sa kojima se ovaj projekat suočio u praksi Petranović sažima na sledeći način:

„U praksi je dolazilo do pojave funkcionalnog 'dupliciteta' i nerazgraničenosti između SKJ i organa samoupravljanja. Razgrađivanje administrativno-centralističkog sistema nije podrazumevalo i brže zamenjivanje starih organa podobnim institucionalnim i integrativnim oblicima. U postojećem sistemu odlučivanja nisu bile otklonjene pojave depersonalizacije odgovornosti. Organizacija samoupravljanja na višim nivoima izgrađivala se sporo i nedosledno. Duh samoupravnog socijalizma paralizale su snage birokratije. Slučajevi mehaničkog i vulgarnog primenjivanja samoupravljanja kompromitovali su njegovu suštinu. Kolektivno odlučivanje u operativnim poslovima ozbiljno je dovodilo u pitanje efikasnost rada” (Petranović op. cit: 350).

Pored snažnog državnog aparata, još jedna od glavnih prepreka implementaciji samoupravnog projekta nalazila se i u nekim krugovima same vladajuće strukture, u kojima su zastupani stari ideali, oličeni u sovjetskom komunizmu, a čiji su pripadnici, prema Petranoviću, bili suočeni sa mogućnošću gubljenja pozicija jer nisu mogli da se snađu u novonastalim okolnostima (ibid: 333). Slično ističe i Zagorka Golubović govoreći o specifičnoj mentalnoj strukturi partijskog kadra koja se formirala u okvirima partije lenjinističkog tipa, što je, prema ovoj autorki, izazvalo stvaranje svojevrsnog sindroma koji ona naziva sindromom „dogmatskog jeretika”: „Partijski kadar je posle napada IB-a morao da se suprotstavi starom uzoru, ali zbog svoje dogmatske konstitucije nikada nije mogao da izađe iz samog sebe” (Golubović op. cit: 227).

Sukob konzervativnih shvatanja, koja su se mogla uočiti kod dela rukovodeće strukture, sa progresivnim idejama je konstantno pratio i ometao novi pravac društvenog razvoja. Prema rečima Petranovića, strahovanja konzervativaca su naročito bila usmerena ka mogućnosti razvoja slobodnog tržišta i privatne inicijative, stvaranja akumulacije van državne kontrole, te pojave neposrednih proizvođača kao nosilaca investicionih odluka. Usled toga je dolazilo do stalnog kočenja slobodnijeg privređivanja preduzeća i podržavanja administrativne intervencije u društvu i privredi (Petranović op.cit: 400).

Pored toga, sukob u mišljenjima se mogao uočiti i po pitanju dosega samoupravnog principa funkcionisanja, pa su iznošena i shvatanja da se on treba zadržati samo u sferi privrede i da ne treba da se proširi na druge oblasti društvenog života (ibid). Značaj ovakvih tendencija upravo se ogleda u stvaranju ograničenog samoupravljanja u praksi, u velikoj meri

zavisnog od države koja ga je i uspostavila. U ovome je sadržan poseban paradoks na koji ukazuje Zagorka Golubović, a koji se sastoji u tome da je formiranje samoupravnog sistema u potpunosti zavisilo od sâme države i njene volje da se odrekne monopola vlasti u njegovu korist, što bi bio, prema rečima ove autorke, istorijski fenomen bez presedana (Golubović op. cit: 238).

Koliku su težinu imala pomenuta konzervativna shvatanja, svedoči i neuspeli pokušaj privredne reforme 1961. godine, poznate kao „minireforma”, koja je, između ostalog, trebalo da razreši pitanje raspodele društvenog proizvoda između privrednih organizacija i države. Ova reforma je izvedena polovično i na kompromisnoj osnovi: njome je učinjen prvi značajniji korak ka razvoju samoupravljanja u izvanprivrednim delatnostima, uveden je načelno sistem dohotka u sve društvene delatnosti, ali je sistem finansiranja ostao u rukama države. Kako navodi Tonković, upravo ovom reformom počinje dugogodišnji sukob onih koji su za dalje reforme privrednog sistema i potpunu afirmaciju zakona dohotka i onih koji za sve poteškoće u ekonomskim kretanjima i za probleme u društvu vide krivca u samoupravljanju (Tonković 1974: 64).

Kada je reč o sâmoj privredi u ovom periodu, ona je dobila polet od 1955. godine, ali se zasluge za to ne mogu pripisati polovično izgrađenom samoupravnom sistemu. Pre bi se moglo reći da je privredna ekspanzija posledica kredita i pomoći dobijenih od zapadnih zemalja, pre svega od Amerike, Britanije i Francuske koje su u to vreme Jugoslaviji dostavile pomoć od 493 miliona dolara ili današnjih 3,5 milijardi dolara (Antonić 2004: 25). Pored toga, intenzivirale su se spoljno-trgovinske veze i uključivanje zemlje u svetsku razmenu, kao i plasiranje robe na tržište socijalističkih zemalja. Kako ističe Petranović, nalaženje sredstava van zemlje je inače bilo karakteristično za Jugoslaviju od prvog dana oslobođenja u oblicima reparacije, pomoći, kredita, itd. (Petranović, op. cit: 348).

Ipak, u periodu između 1961-1962 dolazi ponovo do zastoja privrednog razvoja usled skupih investicija i potrošnje iznad stvarnih mogućnosti. Negativne pojave iz ovog perioda koje su pratile samoupravni preobražaj i otvaranje Jugoslavije prema inostranstvu, konzervativne snage su koristile kao argument da zemlja ide u pravcu dezintegracije sistema, za razliku od protagonista deatizacije, koji su za zastoje upravo krivili preživelu ulogu države u privredi i društvu (ibid: 349). Pomenute teškoće u privredi su, dakle, dodatno zaoštrile suprotstavljena mišljenja o daljem razvoju zemlje, pa su se na jednoj strani još više učvrstili zagovornici nastavka procesa liberalizacije tržišta i decentralizacije privrede, a na

drugo su oni koji su isticali neophodnost usmeravanja privrede putem državne intervencije. Stoga je postalo neophodno da se na zvaničnom nivou odredi stav prema samoupravljanju, što je i učinjeno donošenjem Ustava 1963. godine.

Novi Ustav je još poznat kao „povelja samoupravljanja” i proklamovao je jedinstveni društveno-ekonomski položaj svih radnih ljudi. „Kolektivi u ustanovama dobili su status radnih organizacija, s pravima radnih organizacija u privredi. Ustav je polazio od čoveka – građanina i proizvođača – od slobodno udruženog rada, društvene svojine i raspodele prema radu. Ustav je potvrdio da u opštini građani neposredno i preko organa društvenog samoupravljanja ostvaruju osnovne funkcije društvene zajednice” (ibid: 351). Ovim Ustavom je načinjen i značajan korak ka daljem razvijanju samoupravne autonomije skupština pojedinih društveno-političkih zajednica i ka jačanju kooperativnih veza među njima na račun hijerarhijskih (Pašić op. cit: 77).

Opredeljenost za samoupravljanje kao princip društvenog uređenja potvrđena je i na Osmom kongresu SKJ 1964. godine, iako i sâm Petranović navodi da ovo nije značilo i otklanjanje pomenutih razlika u mišljenjima u vrhu SKJ po pitanju pravca društvenog razvoja (Petranović op. cit: 352). U ovom periodu se prema Zagorki Golubović dešava suštinski zaokret u shvatanju ciljeva i puteva afirmacije samoupravljanja. Taj zaokret se sastoji u tome što se težište pomera sa „radničke demokratije” ka „tržišnoj demokratiji”, odnosno u fokus ulazi preduzeće kao ekonomska jedinica koja postaje subjekt tržišnih procesa (Golubović op. cit: 242).

Niz mera koje su iste godine sprovedene uticale su na slobodnije delovanje tržišnih zakona i potiskivanje administrativne intervencije u privredi, što je sve vodilo ka privrednoj reformi koja je proglašena 1965. godine. Prema rečima Petranovića, ovim promenama u privrednom sistemu je označen početak najdubljeg preobražaja privrede od uvođenja radničkog samoupravljanja, a neophodnost same privredne reforme uviđala se pod uticajem zahteva za racionalnim privređivanjem i oživljavanjem ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje u uslovima društvene svojine samoupravljanja (Petranović op. cit: 380).

Jedna od najvažnijih mera u ovom periodu jeste ukidanje državnih investicionih fondova koji su predstavljali izvor značajnog kapitala u rukama države, a sva ova sredstva su prebačena u kreditne fondove banaka (Tonković op. cit: 74). Nakon privredne reforme državni kapital je, dakle, prenet na banke za koje se smatralo da će uspešnije od državnih organa raspolagati akumulacijom. Međutim, upravo u bankarstvu, osiguravajućim zavodima i

veletrgovini Petranović vidi stvaranje posebnih centara moći čiji će interesi kasnije doći u sukob sa interesima radničke klase (Petranović op. cit: 406).

Pomenuti ideološki sukobi koji su se javili još sa uvođenjem prvih promena, samo su postali izraženiji, postavljajući ovu reformu kao centralnu tačku oko koje su se lomila politička opredeljenja. Kako navodi Bilandžić, uoči početka privredne i društvene reforme 1965. godine društveno uređenje Jugoslavije karakteriše dominacija državnog vlasništva u proizvodnim odnosima i dominacija centralizma u političkom sistemu (Bilandžić 1974: 137). Upravo u nastavljanju ovakvog principa rukovođenja Zagorka Golubović pronalazi i najvažniji uzrok neuspeha privredne reforme, budući da su se pokušaji reformacije ekonomije odvijali bez odgovarajućih reformi političkog sistema i društvenih odnosa, što je zadržavalo mogućnost obnavljanja političke dominacije u ekonomiji (Golubović op. cit: 265).

Pored toga, nova ekonomska politika je sprovedena sporo, samoupravljanje se nedosledno ostvarivalo, a uslovi privređivanja su bili neujednačeni, što je izazivalo i sve veće otpore. Ovog puta otpori su se proširili i van vladajućih struktura, pa su tako privredni rukovodioci počeli da strahuju od konkurencije, odnosno od susreta sa razvijenijim privredama na tržištu, a taj strah se preneo i na radnike pod pretnjom zatvaranja preduzeća i gubitka posla usled suočavanja sa konkurentnijim privredama (Petranović op. cit: 381). Nezadovoljstvo se javilo i na drugoj strani pa su tokom studentskih demonstracija 1968. godine izneti zahtevi za bržim i doslednijim ostvarivanjem samoupravljanja i njegovog pretvaranja u celovit društveni odnos (ibid: 392).

Usled svih ovih protivrečnosti i kako bi se obezbedio skladniji razvoj društveno-ekonomskih odnosa, uoči Desetog kongresa SKJ i donošenja novog ustava počelo se tragati i za novom koncepcijom samoupravljanja. Najvažniji pravci daljeg društvenog razvoja su izneti 1973. godine u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, a tom prilikom je postavljen zadatak prelaženja na udruživanje rada i sredstava (ibid: 411-412).

Novi Ustav SFRJ iz 1974. godine i Deseti kongres SKJ usvojili su, dakle, koncepciju samoupravljanja zasnovanu na udruženom radu. Ustavom je utvrđeno da sredstva za proizvodnju nisu klasna svojina i da njima mogu raspolagati samo radnici neposredno, odnosno u okviru osnovne organizacije udruženog rada. Osnovna organizacija udruženog rada (OOUR) je tako postala bazični, polazni oblik udruživanja rada i sredstava iz koga su dalje izrastale organizacije udruženog rada (OUR) kao međusobno jednaki i ravnopravni sistemi među kojima nije trebalo da bude hijerarhijskog odnosa (Strahinjić 1979: 203). U cilju

usaglašavanja političkog sistema sa položajem radnika u društveno-ekonomskim odnosima, uveden je delegatski sistem u kome se delegacije obrazuju neposrednim i tajnim glasanjem. Dati sistem je definisan kao oblik vlasti u kome radnici, ličnim izjašnjavanjem i davanjem smernica delegatima, neposredno odlučuju o svim društvenim poslovima, ostvaruju političku vlast i upravljaju društvom (Šuković 1979: 350).

Odnosi udruženog rada su normativno konkretizovani Zakonom o udruženom radu koji je usvojen 1976. godine, a koji je uz druge zakone smatran osnovom za stvaranje institucionalnih preduslova za uspostavljanje osnovnog produkcionog odnosa na kome se temelji jugoslovenski sistem socijalističkog samoupravljanja. Organizacije udruženog rada osmišljene su kao osnovne ćelije udruženog rada i osnovni činoci samoupravne integracije društva (Petranović, op.cit: 412). Uz sve ovo treba pomenuti da je datim Ustavom usvojen i koncept kooperativnih odnosa u federaciji, a nizom rešenja jačaju se i pozicije republika u SFRJ.

Prema idealnom, zamišljenom modelu, preduzete mere trebalo je da vode ka pretvaranju političko-teritorijalnih oblika državne vlasti u samoupravne zajednice u kojima se samoupravni oblici rada i života ljudi na određenoj teritoriji dobrovoljno povezuju. U praksi su, međutim, ove ideje samoupravnog povezivanja dobile drugačiju tendenciju razvoja, prouzrokujući pre svega snaženje republičke državnosti (ibid: 415). Ovo jačanje republika se zauzvrat odvijalo na bazi stagnacije samoupravljanja, sve veće intervencije države u svim sferama života i sve manjeg uticaja radničke klase.

Posledice ovoga bile su smanjivanje prometa i usluga između raznih krajeva zemlje i praktično zatvaranje privreda u okviru republika (op. cit). Kako navodi Golubović, nacionalne birokratije su, zapravo, ovde videle priliku za svoje osamostaljivanje i učvršćivanje, da bi pod vidom samoupravljanja monopolizovale vlast na republičkom nivou (Golubović op. cit: 241). U ovakvim uslovima su se posebno razvijale birokratske snage i jačala je njihova uloga u daljem pravcu razvoja društva. Na prvom mestu se odvijalo njihovo povezivanje sa nacionalističkim pokretima u cilju da se upravljački slojevi predstave kao legitimni nacionalni reprezent. Kroz nabujala nacionalna osećanja ovi slojevi su se spajali i sa inteligencijom što je često vodilo, prema Petranoviću, ka zloupotrebi vlasti i ličnom bogaćenju. Sva ova dešavanja dovela su i do stvaranja saveza partija u okviru formalno jedinstvenog SKJ i kreiranja novog tipa partijskog pluralizma, zatim razbijanja zajedničkog tržišta i pretvaranja federacije u policentrični etatizam (Petranović op. cit: 416).

Kako ističe Pašić, teškoće u ostvarivanju jedinstvenog koncepta samoupravne komune bile su uvećane i velikim razlikama u stepenu materijalne razvijenosti pojedinih opština, ali i celih regiona, što je ostavljalo prostora za učestale pojave birokratske uzurpacije vlasti od strane pripadnika profesionalno-upravljačkog sloja (Pašić op. cit: 82).

Pečujlić identifikuje i glavne uzroke ovakvog toka zbivanja:

„Razlaganje centralizovanog administrativno-birokratskog monolita vodilo je decentralizaciji moći, koja se potom prelila u nove moćne snage, pa se umesto jednog strogo centralizovanog monopola stvara mreža užih monopola, ili 'država u malom'. Ključna tačka tog zbivanja sastojala se u tome što centralizovani investicioni fondovi, u koje se slivao lavovski deo društvenog bogatstva, nisu postali ekonomska osnova društvene moći i autonomije samoupravnih radnih organizacija. Oni su se preobraćali u osoben oblik 'državnog kapitala' kojim raspolazu centri političke moći, banke i vrhovi velikih industrijskih korporacija – trougao moći relativno osamostaljenih političkih, industrijskih i finansijskih rukovodećih grupa. Prelivanje se vršilo posredstvom decentralizovanih političkih centara (prvenstveno republičkih), koji su odigrali značajnu ulogu u rađanju 'birokratskog kapitala'. U nerazmrsivo klupko, ali sa novim odnosom snaga, povezale su se politička i ekonomska moć, vlast i novac” (Pečujlić op. cit: 187).

Socijalni sloj direktora, koji se ovom prilikom formirao, bio je tesno povezan sa političkim rukovodiocima i zbog toga se nije energičnije zalagao za vlastitu autonomiju, odnosno za osamostaljivanje preduzeća i jačanje samoupravljanja. Lazić ovo objašnjava činjenicom da su pratično svi direktori na svoje položaje naimenovani sa više instance, tj. od strane političkih foruma, pa je njihova lojalnost pre svega bila usmerena vertikalno, a ne horizontalno. Pored toga: „Odnose u kojima su bili dobitnici (jer direktorski status je, jednom osvojen, bio stabilan) trebalo je menjati za neizvesnost većeg dobitka, uz mogućnost gubitka stečenog, pa izgleda razumljivo zašto na to nisu bili spremni” (Lazić 1994b: 129). Isti autor navodi da su vladajući vrhovi, takođe, prepoznali potencijal promena koji je u sebi nosila mogućnost rasta uticaja direktorskog sloja, koja je mogla biti izazvana ekonomskom reformom, te da su stoga radili na njihovom zauzdavanju i napuštanju orijentacije ka „tržišnom socijalizmu” (ibid: 122). Sve to, s druge strane, nije izazvalo veći otpor samog direktorskog sloja, verovatno iz već navedenih razloga.

U takvim uslovima radnici su potiskivani iz rukovodećih samoupravnih organa, dok se moć u donošenju krucijalnih odluka koncentrisala u rukama političke i privredne vrhuške kao

posebnog vida oligarhije koja se u datim okolnostima formirala. Tome je, kako navodi Petranović, naročito doprinela činjenica da su se i sâmi radnici teško snalazili u komplikovanim računicama i stručnim analizama koje su pred njih iznosili organizatori proizvodnje, komercijalni sektori, pravne službe i ekonomsko-analitička odeljenja. Pored toga, slabo su se razumeli i u zamršene pravne propise koji su postojali na saveznom, republičkom, pokrajinskom i opštinskom nivou, kao i u okviru radnih organizacija što je omogućavalo tehno-birokratskom sloju da iza paravana zakonitosti i poštovanja prava učvršćuje svoje pozicije i opravdava razne malverzacije. Sve je to vodilo ka tome da radnici postanu nemi posmatrači i pasivni sprovodioci volje profesionalnih upravljača (Petranović op. cit: 403-404).

Tehnokratske tendencije su, prema tome, potiskivale radničku klasu, umanjivale ekonomsku moć radnika kao i njihov uticaj u procesu odlučivanja. Prema navodima Pečujlića: “Učešće radnika neposrednih proizvođača u radničkim savetima od 1960. do 1972. godine opalo je sa 76% na 53%, u upravnim odborima od 67% na 35%. Učešće radnika odbornika opštinskih skupština opalo je od 15% na 13%, poslanika republičkih skupština od 7% na 1%, a poslanika Savezne skupštine od 6% na 1%.” (Pečujlić op. cit: 193). Ukratko rečeno, Petranović smatra da se četvrt veka samoupravljanja izvrglo u refeudalizaciju jugoslovenskog socijalizma čiji se nosioci, u vidu klanova, neformalnih grupa i podaničkih funkcionera, okorišćuju o upravo takav sistem (Petranović op. cit: 468).

Preobražaj jugoslovenskog društva na samoupravnim osnovama nije uspela da iznese ni inteligencija koja se u ovom periodu znatno uvećala. Socio-politička istraživanja su, naime, otkrila protivrečnosti koje su vladale i u ovim redovima, a koje se svode na tendencije ka stručnom neutralizmu, zadržavanju privilegija, uzurpaciji ovlašćenja, itd. (ibid: 486-487). Ustavom iz 1974. godine je zapravo uspostavljen formalni i neformalni sistem vlasti i uticaja koji je postao osnov odbrane birokratskog poretka. Drugim rečima, izvršni državni i partijski organi su održali svoju dominaciju u upravljanju privredom, dok je birokratsko telo sve više narastalo (ibid: 468).

Do sada predstavljen sažetak razvoja jugoslovenske verzije socijalizma, odnosno njegovog ekonomskog i političkog aspekta, otkriva jedan dinamičan sistem koji je bio u konstantnim promenama, budući da je vrlo rano počelo da se radi na njegovoj modifikaciji i traženju posebnog pravca razvoja. Ubrzanom industrijalizacijom zemlje, raskidom sa staljinizmom i uvođenjem samoupravljanja sprovedene su tri značajne transformacije:

ekonomska, politička i socijalna. Posmatrano na takav način, reklo bi se da je ovaj sistem prolazio kroz svojevrсну tranziciju koja se u različitim fazama odvijala unutar ideoloških okvira socijalizma.

Međutim, jedna od bitnih crta koja se mogla uočiti u procesu kreiranja ovog specifičnog sistema jeste nedoslednost u sprovođenju zacrtanih reformi, koja je bila uzrokovana neusaglašenim, pa i suprotstavljenim ideološkim stavovima po pitanju pravca društvenog razvoja, zatim nevoljnom odricanju od moći kod snažnog državnog aparata, kao i tendencijom ka razvijanju monopola među rukovodećim grupama. Kao što je već predstavljeno, takve pojave su paralisale razvoj ka osmišljenom društvenom sistemu, što je vodilo krajnjem ishodu koji je izazivao opšte nezadovoljstvo.

Jedan od uzroka neuspeha samoupravnog projekta bi se mogao potražiti i na socio-kulturnom nivou jugoslovenskog društva, odnosno u specifičnom vidu socijalne strukture koja se razvila pod uticajem pomenutog društveno-ekonomsko-političkog preobražaja, kao i u vrednosnim sistemima i orijentacijama koje su zastupane među različitim društvenim slojevima. Već je, na primer, pomenuto mišljenje Petranovića da je nemogućnost punog učestvovanja radničke klase u upravljanju preduzećima bilo delom uslovljeno i njihovim niskim materijalnim i kulturnim nivoom. Pored toga, društvena struktura koja se u ovom periodu formirala figurira kao posebno značajan faktor za ovu studiju, s obzirom da predstavlja osnovu iz koje će se u post-socijalističkom periodu regrutovati gubitnici i dobitnici tranzicije, pe će na nju ovde biti obraćena posebna pažnja.

DRUŠTVENA STRUKTURA I KULTURNA HETEROGENOST U JUGOSLOVENSKOM SOCIJALIZMU

Za početak, može se reći da je socijalna struktura imala svoje posebne oblike u različitim etapama do sada predstavljenog ekonomsko-političkog razvoja. U sâmom startu izgradnja socijalizma je započela na tlu nerazvijenog kapitalizma, u kome zaostalo agrarno društvo nije prošlo kroz industrijalizaciju. Seosko stanovništvo je, dakle, činilo dominantni ljudski sastav i bilo je u stalnom porastu. To znači da je poljoprivreda predstavljala glavnu granu proizvodnje, koja je, međutim, patila od hronične nerazvijenosti: „Jedna trećina svih gazdinstava proizvodi samo za svoje potrebe, hrani vlastita usta. Gotovo 90 odsto radne snage čine ljudi i tegleća stoka. U celoj zemlji ima jedva oko 2000 traktora, a trećina gazdinstava nema nijedno drveno ralo” (Pečujlić op. cit: 166).

Uz sve ovo postojala je i nerazvijenost industrijskog potencijala. Ovo je svakako dobrim delom bila i posledica ratnog razaranja koje je opustošilo materijalnu osnovu društva. „Za četiri ratne godine zemlja je izgubila 1,706.000 ljudi – svakog desetog građanina. Poginulo je 90.000 stručnih radnika i oko 40.000 intelektualaca. U ratu je uništeno 36,5% industrije, 52% železničkih pruga, ostalo je samo 23,4% lokomotiva i 16,1% vagona” (Bilandžić op. cit: 16). Seljaštvo je, prema tome, činilo od 70 do 80% stanovništva, ukupan broj radnika kretao se oko 5%, dok je na inteligenciju otpadalo oko 1,5 %. S druge strane, oštrim merama koje su preduzete nakon dolaska komunista na vlast gradska i seoska buržoazija je znatno oslabljena kao društvena snaga (Pečujlić op. cit: 167-169).

U početnom periodu formiranja socijalističkog društva došlo je do radikalnog rušenja starog načina proizvodnje, što je razorilo postojeću klasnu strukturu, a naročito se odrazilo na vrh društvene hijerarhije. Dotadašnje ekonomski i politički vladajuće grupe su uklonjene, a rukovodećih položaja su se latili pojedinci koji su najvećim delom poticali iz nižih društvenih slojeva.¹⁹ Ta nova vladajuća grupacija je odmah započela temeljan preobražaj u kome je ekonomska osnova zemlje transformisana iz poljoprivredne u industrijsku. Ovakve promene su uslovile i izmene u sâmoj socijalnoj strukturi: naglo se smanjuje populacija

¹⁹ Prema Pečujliću, socijalno poreklo, odnosno osnovne društvene grupacije iz kojih se novi rukovodeći kadar regrutuje čine: zemljoradnici 36, 7%, manuelni radnici 24, 9%, intelektualni radnici 38, 4% (Pečujlić op. cit: 170).

poljoprivrednika, a rastu slojevi industrijskih radnika, tehničara i stručnjaka koji se razvijaju pod uticajem sistema komandno-planskog upravljanja društvenom reprodukcijom, budući da su bili neophodni za njegovo specifično funkcionisanje u vidu upravno-administrativnog aparata. Uporedo sa tim odvijalo se i stvaranje razgranate vanprivredne strukture kao što su školstvo, zdravstvo, nauka i kultura, što je, takođe, uticalo na stvaranje posebnih društvenih grupa. Po različitim osnovama, dakle, formirale su se i različite grupacije iznad poljoprivredničke kao hijerarhijski najniže, a to su: radništvo, posredna i kolektivno-vlasnička klasa (Lazić 1994b: 89).

Socijalnu strukturu jugoslovenskog društva Zagorka Golubović utvrđuje polazeći od karaktera svojinskih odnosa i društvene podele rada, odnosno ustanovljavanjem društvenog odnosa koji se formira na osnovu različitih uloga u raspolaganju sredstvima, kao i različitih položaja koji se stiču na osnovu moći upravljanja sredstvima i ljudima, te putem takvih parametara ova autorka ističe postojanje klasnog raslojavanja u tadašnjem društvu (Golubović op. cit: 326). Pored toga, neki autori ukazuju i na antagonistički odnos među novoformiranim klasama, pa su tako, prema Laziću, dominantne društvene odnose u jugoslovenskom socijalizmu uspostavljali vladajuća, kolektivno-vlasnička klasa i klasa radništva koje su bile međusobno suprotstavljene.

„Komandno-vlasnička klasa monopoliše komandno-planske funkcije u društvenoj reprodukciji, određujući njene ciljeve, sredstva, uslove u kojima se vrši itd. Iz kontrole nad teleološkom ulogom u celokupnom procesu proizvodnje društva sledi i ukupna društvena dominacija ove grupe. Nasuprot njoj, klasa radništva obavlja izvedbene društvene uloge (u oblastima materijalne i nematerijalne proizvodnje)” (Lazić op.cit: 67).

Kao što je već istaknuto, između ove dve klase, usled faktora poput tehničkog razvitka i složene podele rada, formirale su se i ostale, „posredne” klase koje raspolažu tehničkim znanjima, a lišene su komandno-planskih ovlašćenja. Uz sve to, javili su se i sitni oblici privatnog preduzetništva na kojima se utemeljila heterogena grupacija privatnika (ibid).

Za identifikovane klase Golubović ističe da nisu bile homogene jer su se i u okviru njih sâmi mogli uočiti procesi raslojavanja. Tako se, na primer, među seljaštvom izdvajaju seljaci-radnici, koji pripadaju delimično ovoj klasi, a delimično radničkoj klasi, a raspoznaje se i sloj seoskih nadničara, dok je, recimo, u okviru radničke klase izrazito nepovoljan položaj nekvalifikovanih radnika (Golubović op. cit: 343). Naime, kao jedna od najuočljivijih promena pod uticajem ubrzanog ritma industrijalizacije izdvaja se proširivanje redova

radničke klase prvenstveno apsorbovanjem radne snage sa sela, što je ujedno uticalo na unutrašnje diferenciranje same radničke klase.

S početkom industrijalizacije migracije su uzele naročitog maha, pa je prema podacima koje iznosi Petranović samo 1948. godine 3, 100 000 stanovnika promenilo stalno mesto boravka unutar zemlje (Petranović op. cit: 350). Kako navodi Pečujlić, za jedan istorijski tren, za samo šest godina, oko 1,200.000 ljudi je prešlo sa sela i zaposlilo se u industriji, svaki četvrti seljak postao je radnik, a radnička klasa se povećala za gotovo 50% (Pečujlić op. cit: 171). Isti autor navodi kako već 1955. godine 40% zaposlenih u fabrikama čine seljaci-radnici, ili tzv. polutani (ibid: 175). Prema tome, najznačajnija promena u društvenoj strukturi ogledala se u značajnom smanjenju broja poljoprivrednika. Nekvalifikovani radnici sa sela su masovno obučavani za rad u industriji i drugim delatnostima, pa se neposredno nakon rata odvijaju velike migracije stanovništva iz sela u gradove, na osnovu čega se govorilo i o poseljačenju gradova (Petranović op. cit: 353).

Pošto je, dakle, bila bez duže tradicije, radnička klasa se konstituisala prvenstveno iz redova seljaštva, pa su njena socijalna i kulturna obeležja u velikoj meri time bila određena (Golubović op. cit: 347). Ipak, po Pečujliću, osnov ove radničke grupacije čini predratna radnička klasa s razvijenim profesionalnim tradicijama industrijsko-zanatskih radnika, čiji je udeo u posleratnoj radničkoj klasi iznosio oko 15 do 20%. Njen društveni položaj u neposrednom post-revolucionarnom periodu je izuzetno bitan, budući da visokokvalifikovani majstor (zanatlija) figurira kao značajan faktor organizacije proizvodnog procesa, zauzima ključna mesta, uključujući i direktorsko, i upravlja jednostavnim radom. Pored toga, ova društvena pozicija je znatno osnažena i svojim udelom u sistemu političke moći, pa se pripadnici ovog sloja često nalaze na mestima partijskih sekretara, vođa sindikata i članova komiteta. Na ovaj način je dati sloj zadobijao položaj koji je viši od njegovih stvarnih kvalifikacija (Pečujlić op. cit: 172).

Ipak, unutar radničke klase najbrojnije su bile grupacije nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika, koje su se regrutovale sa različitih strana. Jedan njen deo dolazi iz redova mladih ljudi sa sela koji ubrzano završavaju razne kurseve i škole i vremenom postaju jedan od osnovnih izvora obnavljanja kvalifikovanog dela radničke klase s profesionalnom tradicijom. Kao što je već naznačeno, pored njih i drugi široki slojevi seljaštva nadiru u industriju, ali bez ikakve profesionalne kulture, a među kojima se prevashodno vrednuje sam

fizički rad. Ovi slojevi nekvalifikovanog radništva su, prema Pečujliću, bili glavno izvorište ideologije tvrde uravnilovke (ibid).

Nekvalifikovano radništvo je po uslovima života bilo bliže seljaštvu, deo tog sloja su poluseljaci/poluradnici, većina je živela na selu ili na gradskoj periferiji, pa im je i način života pretežno bio pod uticajem seoske kulture. Za razliku od njih, visokokvalifikovano radništvo se pre približava tehničkom osoblju i deli njihovu sudbinu u društvenoj podeli rada i raspodeli društvenog proizvoda (Golubović op. cit: 349). Ukratko, u klasi radništva su se, kako navodi Lazić, sudarali manjinski životni obrasci klasičnog industrijskog proleterijata, sa onima koji niču u masama novoregrutovanih iz grupe poljoprivrednika, a tu mešavinu cementira značajan broj polutana koji podržavaju oba društveno-kulturna obrasca ne pripadajući celovitije nijednom (Lazić op. cit: 89).

Kao što je već naznačeno, uslovi ekstenzivne industrijalizacije u ovom periodu pogodovali su i stvaranju drugih grupacija koje su se nalazile između radništva, neposrednih proizvođača i upravljačkih vrhova, a koje obuhvataju izvršioce stručnih, administrativnih i pomoćnih delatnosti. Isto kao i kada je u pitanju radništvo, unutar ovih službeničkih legija moglo se uočiti unutrašnje raslojavanje. Najbrojniji među njima svakako su bili administrativni činovnici, u čije redove je nastojao da uđe svaki iole pismen pojedinac. Kako navodi Petranović, rad u državnom sektoru se smatrao posebnom čašću. S druge strane, uprave preduzeća se često nisu rukovodile racionalnim merama prilikom zapošljavanja, što je uticalo na slabu stručnost ovih kadrova i značajno proširivanje državnog aparata (Petranović op. cit: 350).

Po svom socijalnom poreklu, 55% službenika sa nižom spremom je zemljoradničkog, a 29% radničkog porekla. Pečujlić ukazuje na specifičnu pravilnost koja se mogla uočiti u životnom ciklusu kod većine ovih rutinskih službenika, a koja se „ogledala u napuštanju imanja i odlaska u armiju – sticanja elementarnog obrazovanja – napuštanja armije i uskakanja u administrativne i distributivne organizacije” (Pečujlić op. cit: 173). Može se reći da su na ovo posebno uticali oblici administrativne distribucije robe koji su postojali u vremenu jakog centralističkog upravljanja, kada je stvaranje otkupnih stanica zahtevalo upošljavanje velikog broja službenika. Prema navodima Lazića, manuelci iz poljoprivredničkih i radničkih grupa jurišali su na službeničke položaje zbog znatno povoljnijih radnih uslova, po pravilu većih zarada, tradicionalno višeg statusa i sl. (Lazić op. cit: 89). U ovom periodu je državni aparat zapošljavao veliki broj službenika na različitim

nivoima, ali je taj administrativni kadar počeo da se osipa nakon decentralizacije privrede i prelaska na samoupravljanje, kada je napuštao savezne i republičke centre i odlazio u privredu i druge delatnosti (Petranović op. cit).

Značajna uloga centralističkog aparata je, dakle, uticala na nesrazmeran rast ovih službeničkih slojeva, kada na dvojicu zaposlenih u industriji praktično dolazi jedan službenik. Srednji slojevi se tako oštrije odvajaju od radnika i približavaju monopolu upravljanja. Tada nastaju i osetne razlike u radnom režimu i platnom sistemu, u načinu napredovanja, trajanju radnog vremena, radnim obavezama i odgovornostima, učešću u raspodeli, mogućnostima dobijanja stana, korišćenja prava iz socijalnog osiguranja, itd. (Pečujlić op. cit: 178). Prema podacima koje iznosi Petranović, poslušni upravni aparat je 1950. godine brojao 250.000 službenika, a nakon decentralizacije ovaj broj se još uvećao:

„Novi kadrovi nastaju u uslovima kada je struktura vlasti – državne i partijske – izmenjena u više pravaca: u pravcu samoupravne decentralizacije, samostalnosti preduzeća, komunalne autarhije, konfederalizma i načinjanja principa demokratskog centralizma, podložnosti uticajima više volja u uslovima neusklađenosti političkog i privrednog sistema, materijalne povlašćenosti naturalnim davanjima i povlastica koje proističu iz samog položaja (državna kola, dnevnice, slobodno radno vreme, nabavka stana, uticaj pri zapošljavanju, način snabdevanja, pokloni koji se graniče s korupcijom, itd.). Vojska činovnika u decentralizovanom aparatu uveliko se množila i menjala svoju dojučerašnju stručnu fizionomiju doškolovanjem, sticanjem naučnih zvanja, itd.” (Petranović op. cit: 463-464).

Kada je reč o višim činovnicima, jedan deo ovog sloja poticao je iz gradskih porodica koje su već pripadale tradicionalnom činovničkom krugu. Ovaj sloj je zahvaljujući svom obrazovanju relativno brzo sebi prokrcio put do takvih pozicija. Pored njih, u sastav višeg činovništva i na ključne administrativno-upravljačke pozicije državnog aparata ušao je i jedan nov element koji čine tzv. kadrovi revolucije, koji su sa stanovišta formalnih kvalifikacija bili manje kompetentni od prethodno navedenog sloja (Pečujlić op. cit). Petranović tako ukazuje na karakterističan način kadrovske obezbeđenja ovog novog aparata sastavljenog od starih stručnjaka, koji su izdržali stroge kadrovske provere, komunisti sa sela, profesionalnih partijskih radnika, demobilisanih oficira, itd. Isti autor navodi da je ovaj kadar po oceni sociologa bio stručno slabiji, ali da se vlast mogla na njega osloniti po liniji vere, žrtve, odsustva korupcije, vernosti, iako je i on rano počeo da biva nagrizan privilegijama i ugodnostima gradskog života (Petranović op. cit: 463).

Brza industrijalizacija je delovala i na povećanje broja tehničke inteligencije koja je ranije predstavljala malobrojan društveni sloj. U novim uslovima stari pripadnici ovih stručnjačkih krugova bili su podređeni političkoj arbitraži i često nisu bili osnovni nosioci organizacije rada i odlučivanja. „U istom onom stepenu u kome je sloj visokokvalifikovanih radnika – majstora i deo službenika otišao 'naviše' (iznad nivoa faktičkih kvalifikacija), tako je taj deo tehničke inteligencije bio potisnut naniže, ispod svoje stvarne kompetentnosti” (Pečujlić op. cit: 174). Ipak, u ovo vreme ubrzano počinje da se reprodukuje i nova tehnička inteligencija čije su glavno izвориšte mladi ljudi koji prodiru u svet nauke i tehnike završavajući škole i fakultete.

Nehomogenost posredne ili srednje klase se, prema tome, ogledala u različitim slojevima kroz koje su se prelamala obeležja drugih klasa: „Kod donjih slojeva manuelni, ali neproizvodni rad, a kod administrativnog osoblja izvršilački ali nemanuelni rad, dok viši slojevi ove klase vrše upravljačke, ali ne i vladajuće uloge. Stoga ovi slojevi ne zauzimaju isto mesto u društvenoj podeli rada, niti imaju isti udeo u društvenom bogatstvu i društvenoj moći. Ipak, svi ti slojevi su iznad proizvodnih klasa” (Golubović op. cit: 350).

Vladajuća, kolektivno-vlasnička klasa, takođe, nije bila homogena, budući da su u njene redove u početku ulazili poljoprivrednici, radništvo, stručnjaci i profesionalni revolucionari. Drugim rečima, ona se formirala iz svih društvenih grupacija, ali pretežno iz nižih, kako ističe Lazić (Lazić op. cit: 89). To znači da je većina pripadnika ove klase naglo promenila svoj društveni položaj, dok je ona sama predstavljala grupu koja je svoj istorijski specifičan način života tek trebalo da izgradi. Kako, međutim, ističe Golubović, kasnije je kanal regrutovanja funkcionerske klase iz redova seljaštva i radništva presečen, pa ona počinje da se samoreprodukuje kruženjem elite ili popunjavanjem iz redova srednje klase (Golubović op. cit: 354). Slično zapažanje srećemo i kod Lazića koji ukazuje na to da je vladajuća klasa u socijalizmu ipak nastojala da postigne stepen homogenosti uprkos principijelnoj otvorenosti, a to je činila tako što je prilikom unutargeneracijske pokretljivosti glavni izvor regrutovanja situirala u sebi najbližu, po statusu i interesima, posrednu klasu (Lazić op. cit: 124). Po mišljenju Zagorke Golubović, težnja ove klase ka jačanju monopolskog položaja funkcionerske moći proizvela je stvaranje žilavog etatizma, već pominjanog u prethodnom odeljku (Golubović op. cit: 354).

Dominacija snažnog državnog aparata je uticala na brzo stvaranje okoštale birokratije i njeno stapanje sa političkom moći, što je unelo novine i na društvenoj lestvici. Postepeno se

pomaljalo hijerarhijska piramida koja je otkrivala jaz između uskog upravljačkog vrha i široke proizvođačke baze. Upravljanje tako postaje specijalnost posebne društvene grupe koja se obrazuje u visokocentralizovanu hijerarhiju upravljača i koja komanduje i odlučuje o društvenim aktivnostima. Prema navodima Pečujlića, u partiji je 1948. godine bilo 2.189 onih koji su se bavili profesionalnim radom, a taj broj se već 1950. godine popeo na 11.930 (Pečujlić op. cit: 176). Ova grupacija je pokazala tendenciju preobražaja u sloj birokratije koja je postajala zastupnik uskih grupnih interesa i materijalnih privilegija.

„Upravljaajući društvenim poslovima, rukovodeći ljudi su u situaciji da mogu, obavljajući povjerene im funkcije ostvarivati i svoje uže interese (povećavati *svoje* plaće, *svoj* životni standard, *svoj* standard stanovanja itd.) i time se *odvajati od masa* stvarajući neraspoloženje koje pokušavaju 'likvidirati' osloncem na vlast” (Bilandžić op. cit: 21).

Životni standard ove grupe ogledao se u visokim ličnim dohodcima, zaštiti od nezaposlenosti i stambenoj obezbeđenosti. Kada je reč o statusu datog sloja, on se pretežno bazirao na državnim funkcijama, za razliku, od na primer, onih koji su imali i autoritet revolucionara. Pečujlić upravo tu činjenicu, pored materijalnog statusa, smatra osnovom tvrdokorne žilavosti sa kojom se ovaj sloj borio za očuvanje svojih položaja. Odatle se, prema ovom autoru, rađala i osobena psihologija koja se ogledala u snažnom voluntarizmu i subjektivizmu (Pečujlić op. cit: 177).

S druge strane, povlašćen sloj koji se formirao tokom samoupravnog eksperimenta u jugoslovenskom socijalizmu nije bio jedinstvena klasa, već se pre može govoriti o konglomeratu povlašćenih slojeva koji su činili, po rečima Pečujlića „oni koji su posedovali privilegije u prisvajanju društvenog bogatstva: pripadnici sloja političko-upravne birokratije, najbolje plaćene slobodne profesije, deo reproduktivne inteligencije, menadžerski vrhovi u preduzećima i ustanovama, tanak sloj 'radničke aristokratije', i ne baš mala skupina onih koji žive više od špekulacije, mešetarenja, mita, korupcije, zakidanja, nego od legalnih zarada” (ibid: 189). Jedan od najznačajnijih elemenata koji ulazi u sastav pomenutog konglomerata jeste, dakle, tehno-birokratija:

“U glavnim ekonomskim institucijama društva – bankama i industrijskim preduzećima – dolazi do osamostaljivanja vrhuški koje su povezane sa političkim upravljačkim grupacijama. Nastaje sprega novca i vlasti na račun oslabljene moći proizvođača. Ovi oblici se javljaju u novom istorijskom ruhu – kao tehnokratija” (ibid: 190).

Tom prilikom se u radnim organizacijama i institucijama stvara hijerarhija moći, interesa i statusa u kojoj se uočava međusobno podupiranje u osvajanju pozicija. Vodeće jezgro regrutuje se iz redova viših i srednjih rukovodilaca, bolje situiranih službenika i stručnjaka, radnika koji se dugo zadržavaju na rukovodećim pozicijama (ibid). Različiti autori ističu kako ovo jezgro bira svoje saradnike na principu poslušnosti i osrednjosti, te pogoršavanja kvaliteta.

“Unutar organizacije koja je institucionalno samoupravna, stvaraju se vlade u senci koje teže da se osamostale, otrgnu ispod kontrole i oka javnosti, da uzmu u ruke monopol odlučivanja i raspolaganja sredstvima. Samoupravljanje je u toj verziji postalo institucionalni okvir, pravna fasada za društvenu hegemoniju tehnokratizma, njegovu ekonomsku moć” (ibid: 190).

Sličan princip se mogao uočiti i kada je reč o političkim grupacijama: „Ustanovljeno je da je 1972. u Jugoslaviji bilo oko 7.000 političkih profesionalaca u društveno-političkim organizacijama, a u predstavničkim telima oko 5.000 izbornih lica. Oko ovog 'profesionalnog jezgra' okuplja se šira elita u opštinama i na drugim nivoima, koristeći privilegije i materijalne beneficije. U nju se ulazi po 'kriteriju vjernosti i istomišljeništva', a iz nje ispada samo u slučaju 'grubog kiksa putem slučajeva i ekskomunikacija u klikaškim obračunima.'” (Petranović op. cit: 460).

Još jedna značajna pojava bile su i neformalne grupe funkcionera koje su izgrađivale svoju moć putem prakse netransparentnog donošenja odluka ili, kako Petranović kaže: „ispod površine institucionalizovanog političkog sistema (kadrovska rešenja, investicione odluke, itd.). Uzurpirajući vođenje kadrovske politike, ove neformalne grupe ili 'lokalne oligarhije' favorizovale su i regrutovale vojsku mediokriteta na bazi poslušnosti i slepog služenja klanovima, a pretežno iz redova svoje klike i po feudalnom kriterijumu odanosti i lične službe” (ibid: 467). Politička birokratija je formalno prihvatila demokratski kurs podruštvljavanja političkih funkcija, ali je s druge strane nastojala na zaštiti svojih interesa i osnaživanju svojih privilegija i monopolističkih pozicija u političkom odlučivanju i vršenju vlasti. Ukratko, nastojala je na samoreprodukciji i samoraspoređivanju uskih, osamostaljenih političkih grupa, kao i na borbi za pozicije vlasti, što je uslovljavalo patronstvo i poltronstvo (Pečujlić op. cit: 198).

Materijalni status ovih hijerarhijski viših grupacija je, kako navodi Lazić, bio pre svega određen korišćenjem upotrebničkih vrednosti (Lazić op. cit). Upravo je ovaj kolektivno-

vlasnički karakter svojine bio i izvor prisvajanja i jedan od uzroka privatizacije u samoupravnom sistemu: „Letovališta, rezidencije, automobili se ne mogu preneti u privatno vlasništvo, ali se upravo zbog privremenosti korišćenja javlja snažna tendencija da se posed učini trajnim. Zato se potomcima nastoji osigurati povlašćen položaj, a upotreba stvari i bez vlasničkih prava neodređeno se prolongira” (ibid: 71). Kako primećuje Pečujlić, privatizacija društvene svojine je druga strana osamostaljene vlasti upravljačkih grupa nad viškom rada. „Sredstva koja su u rukama države sedamdesetih godina iznose 45%, privrede 30%, a u rukama privatnih lica 25%” (Pečujlić op. cit: 188).

Do ovakvog nekontrolisanog raspolaganja društvenim dobrima dolazilo je zbog toga što pravo njihovog korišćenja nije zahtevalo i polaganje računa o sâmom načinu raspolaganja njima. „U tom kontekstu je moguća privatizacija budući da onaj koji raspolaže imovinom društva na bazi monopola sâm sebe ovlašćuje da tumači društveni interes” (Golubović op. cit: 250). Drugim rečima, nerešeno pitanje ko je tačno subjekt društvene svojine omogućilo je birokratsko, državno i partikularističko, grupno prisvajanje, što Zagorku Golubović navodi na zaključak da je privatizacija društvene imovine logičan rezultat protivrečne prirode institucije društvene svojine, a ne devijacija (ibid). Prema pomenutoj autorki, u ovakvom rastakanju društvene svojine leži uzrok učvršćivanja političko-privredne birokratije i tehnokratije koje su sve više potiskivale proizvodne snage iz sfere društvenog uticaja i odlučivanja, a čime se utvrđivala jasna podela između upravljanja i proizvodnje (ibid: 328).

Skopčano sa jačanjem ovih tela došlo je, dakle, i do tendencije lišavanja proizvođača bitnijeg uticaja i kontrole nad uslovima rada. Ovome su naročito pogodovale protivrečnosti koje su se vremenom javile unutar sâme radničke klase, a koje se naročito zaoštravaju na njena dva krajnja dela:

„Prvobitno jezgro radništva, najkvalifikovaniji i aktivni nukleus, dolazi u protivrečan položaj prema ostalim delovima. Njegovi pripadnici postaju nosioci funkcija i stiču niz statusnih privilegija, odvajajući se tako od neposrednog života date klase. Sve više se uočava nipodaštavanje novih nekvalifikovanih slojeva, naročito radnika seljaka. Aktivno jezgro je zahvaćeno tendencijom birokratizma, a novi masovni slojevi nisu u stanju da bitno utiču na pravac razvoja društva” (Pečujlić op. cit: 198).

Razjedinjenje radničke klase se odvijalo i pod uticajem drugih mnogobrojnih faktora, kao što su partikularistički interesi, administrativna ograničenja, nacionalne podele, granske nepovezanosti, regionalne zatvorenosti, itd. Tako je, na primer, prema rečima Petranovića,

organizacija udruženog rada išla čak do fizičkih ograđivanja različitih OOUR-a u prostoru jedne te iste fabričke hale (Petranović op. cit: 464).

Uz to, Pečujlić ističe i različit odnos prema industrijskom radu unutra same radničke klase, u kome radnici-seljaci pokazuju niži stepen produktivnosti od gradskih radnika, teže stiču radno-profesionalne navike i disciplinu, te češće izostaju sa posla. Uzrok ove pojave može se potražiti u specifičnom položaju radnika-seljaka koji su takoreći vodili dvostruki život:

„Za zemlju ih vezuje sitan posed i stan, a za rad u industriji niski dohodak od poljoprivrede, težnja ka urbanizovanim centrima i školovanju dece. Ovi slojevi se priklanjaju niskim dohodcima koji su izvor državne dobiti, ali to nadoknađuju radom na posedu. Tako produžen radni dan samim svojim trajanjem guta osnovne životne snage, slabi energetske potencijal klase, onemogućuje brža pomeranja u sadržaju života. Tu sudbinu deli veliki deo klase” (Pečujlić op. cit: 178).

U skladu sa time, krug se zatvarao sa masovnom upotrebom nekvalifikovanog rada i krajnjom etatičkom akumulacijom: „Birokratski pristup radnoj snazi uticao je na to da se unutar radničke klase formiraju grupacije slabo kvalifikovanih i plaćenih radnika i da kao takve dugo postoje” (ibid). Upravo se ovim može objasniti paradoks povećanja radništva, s jedne strane, i nepovećavanje političkog uticaja ove klase, s druge strane.

Pored već pomenutog izvora privatizacije u vidu nekontrolisanog raspolaganja društvenom imovinom od strane upravljačkih slojeva, treba istaći još jedan njen uzrok. Kako navodi Lazić, tržište u Jugoslaviji nikad nije prestalo da deluje, kao ni određeni oblici privatne proizvodnje, prevashodno u poljoprivredi i sektoru usluga (Lazić op. cit: 72). Jugoslovenski ekonomski sistem su, takođe, karakterisali brojni kompromisi, a jedan od njih je prećutni sporazum između loše plaćenih proizvođača i države koja je zatvarala oči pred time da se u privredi efektivno radilo nekoliko sati, da bi se van radnog vremena razvijao privatni posao na crno. (ibid: 267). Siva ekonomija je, prema tome, omogućavala nekim grupama da unaprede svoj standard radom van radnog vremena, dok je marginalizacija tržišta omogućavala nekim kategorijama privatnika povećanu akumulaciju sredstava.

Iz do sada predstavljenih tokova razvoja socijalne strukture u jugoslovenskom društvu stiče se predstava o postojanju raznovrsnih društvenih grupa koje se međusobno osetno razlikuju po svom načinu života, položaju u raspodeli i potrošnji, te zastupanim vrednostima.

Ovakvi različiti vidovi materijalnog i duhovnog života su uporedo postojali, a kadkada se i sukobljavali. Treba imati na umu da ovde nije samo reč o međuklasnim, već i unutarklasnim razlikama, na šta upućuje njihova, do sada istaknuta, nehomogenost. „Svi glavni akteri, glavne socijalne snage – radnička klasa, profesionalni upravljači, inteligencija, privatnici, seljaštvo – iako izgledaju uvek isti, doživljavaju duboke unutrašnje promene, menjaju likove i funkcije” (Pečujlić op. cit: 198). Kako ističe Lazić, nehomogenost osnovnih grupa manifestovala se u nizu važnih obeležja:

„Međugeneracijski i unutargeneracijski u njih su na širokoj osnovi regrutovani novi pripadnici čiji se dotadašnji način života bitno razlikovao. Mase ruralnog porekla prodirale su u sve slojeve donoseći zajedničke karakteristike (naravno, potkulturno specifikovane) stila života, vrednosnih orijentacija, itd. Ti tipični obrasci padali su na tla značajno izdiferenciranih egzistencijalnih uslova karakterističnih za različite društvene slojeve. Tako se proizvodio konfuzan amalgam zajedničkih i suprotstavljenih načina života koji je obeležavao ne samo različite društvene slojeve nego i pojedine podgrupe unutar svakog od njih” (Lazić op. cit: 88). Isti autor ukazuje na to da su se grupe međusobno jasno diferencirale pri čemu je prelaženje iz jedne u drugu otežavano sistematski izgrađivanim preprekama (ibid: 92).

Može se reći da se u jugoslovenskom društvu razvila kulturna heterogenost, koja je prema nekim autorima prvenstveno dobila podstrek popuštanjem striktnih ideoloških stega i napuštanjem monolitne vrednosne orijentacije. Na taj način su se formirali različiti vrednosni sistemi, odakle je proizašla i relativizacija društvenih vrednosti (Golubović op. cit: 417). Kao uticaje koji su odigrali najznačajniju ulogu u oblikovanju dominantnih vrednosti ovog društva, Zagorka Golubović identifikuje uticaj tradicionalnog sistema vrednosti i nasleđenog tradicionalnog karaktera, uticaj vladajuće ideologije i postuliranog sistema društvenih vrednosti u odnosu na društvene ciljeve i uticaj zapadne civilizacije” (ibid: 425).

Kada je reč o tradicionalnim kulturnim obrascima, može se reći da su se oni poprilično održali u svakodnevnom životu jugoslovenskog društva, a najuočljiviji su bili u obnavljanju manifestacija patrijarhalne kulture u svom izvornom ili modifikovanom obliku. Takve manifestacije su naročito bile vidljive u održanju srodničke i plemenske povezanosti, što se u modernim oblicima života i rada transformisalo u nepotizam, kao i u obnavljanju tradicionalnih svetkovina poput seoske slave i narodnih običaja vezanih za religiju i nacionalnu kulturu (ibid: 412-143).

Treba imati na umu da su se dati obrasci odrazili i na život u urbanim sredinama budući da je, kao što je već pomenuto, gradsko stanovništvo u velikom procentu bilo seoskog porekla. Tradicionalno nasleđe je na ravni svakodnevnog života bilo izraženije i od normativnog sistema koji je uspostavila zvanična ideologija. Ova ideologija je, kako ističe Golubović, vremenom prestala da igra značajnu ulogu na društvenom planu kao vid integracije, a na njeno mesto se sve više ubacivala religiozna orijentacija, kao i nacionalistička ideologija, koje su se javljale kao odgovori na nesigurnosti u vremenima krize (ibid: 423).

Kada je reč o uobičajenom ponašanju i interesovanjima, istraživanja su osvetlila polarizaciju između „društvene svesti službenika aparata, koja ostaje etatističko-birokratska i svesti prosečnog građanina koja gravitira ka pragmatičko-potrošačkoj orijentaciji, sa primesama malograđanskog mentaliteta, a između njih ili možda pored njih formira se nova društvena svest u kojoj dominira antibirokratska nekonformistička orijentacija, koju predstavljaju pobornici alternativnih pokreta” (ibid). U vrednosnoj orijentaciji stanovništva ovog doba uočavalo se davanje prednosti materijalnom standardu, pre nego političkom angažovanju, kao i naglašeni pragmatizam i utilitarizam koji su proizašli iz prvenstvene okrenutosti ka „borbi za život”.

Kako navodi Golubović, takav primarni odnos je kod mnogih bio uslovljen nužnošću svakodnevne borbe za egzistenciju, ali se mogao uočiti i kod onih koji su živeli iznad egzistencijalnog minimuma. To je, prema rečima ove autorke, značilo da je „borba za život” u njihovom slučaju predstavljala nastojanje da se od života uzme što više i što pre, da se obezbedi bolje mesto, karijera ili da se unovči dobar društveni položaj (ibid: 396). Na ovaj način formiralo se i specifično poimanje rada, koji se percipirao isključivo kao sredstvo za zadovoljavanje materijalnih potreba, dok su se sâm sadržaj rada i mogućnosti razvoja kroz rad stavljali u drugi plan (ibid: 397). Golubović objašnjava da je ovakva okrenutost ka materijalnoj potrošnji kod prosečnog Jugosloviena gradila predstavu o životnom standardu, dok je s druge strane uticala na zanemarivanje kulturnih potreba i viših nivoa života. Odatle je proizašao nizak kulturni nivo stanovništva i nemogućnost razvijanja kritičkog odnosa prema postojećem sistemu, što je uticalo i na rezigniranost i apatiju koje su narastale usled nezadovoljstva zbog lošeg funkcionisanja tog istog sistema (ibid: 422).

U vrednosnim orijentacijama među jugoslovenskom populacijom visoko mesto su, prema istraživanjima, zauzimale porodične vrednosti, dok se na individualne vrednosti nije značajno polagalo. Kao što je već pomenuto, uočena je tendencija da se unapređivanje

životnog standarda prvenstveno na osnovu sticanja novca postavlja ispred razvoja ličnosti kroz rad i stvaralaštvo. Ovo je pokazatelj da je grupnim vrednostima davana prednost u odnosu na individualne, kao i da su se vrednosti porodice stavljale ispred društvenih vrednosti šire zajednice. Iz toga Golubović izvodi zaključak o preovlađujućoj heteronomnoj nad autonomnom orijentacijom u jugoslovenskom društvu, čime objašnjava i veliku zastupljenost autoritarne vrednosne orijentacije.

Ovu pojavu pomenuta autorka pripisuje živom patrijarhalnom nasleđu, ali i stagnaciji u sistemu potreba i vrednosnih usmerenja, što je proizvelo nizak kulturni nivo jugoslovenskih građana, kao i neku vrstu pasivnosti:

„Može se reći da je prihvatanje paternalističkog stava države/partije prema građanima dosta široko rasprostranjeno i da je nepopularno prvenstveno među intelektualcima, dok većina pojedinaca očekuje od organa vlasti da rešavaju sve probleme, da im daju potrebna materijalna dobra i dobre uslove života, da budu odgovorni za tok društvenog razvoja, a malo njih uključuje i sebe kao činioce i dobrih i loših učinaka društvenih akcija” (ibid: 422).

Prema do sada rečenom, tradicionalno patrijarhalno nasleđe i sa njim skopčane odgovarajuće vrednosne orijentacije, kao i nizak opšti kulturni nivo stanovništva predstavljali su nezanemarljive karakteristike jugoslovenskog društva. Na njih sam ovom prilikom stavila akcenat budući da će upravo one doći do posebnog izražaja u procesu tranzicije, kao vremenu nesigurnosti i krize, i sa svoje strane značajno uticati na pravac razvoja tog procesa. Svrha ovog kratkog pregleda razvoja jugoslovenske verzije socijalizma, sa posebnim osvrtom na društvenu strukturu i vrednosne sisteme tadašnjeg društva jeste predstavljanje baze iz koje se zakoračilo u proces post-socijalističke transformacije. Dalja analiza će pokazati koliko su se do sada izneti obrasci funkcionisanja prethodnog sistema održali i u periodu post-socijalističke transformacije, te koliko su se odrazili na formiranje kategorija gubitnika i dobitnika tranzicije, kao i na njihove konceptualizacije.

VI

POST-SOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA SRPSKOG DRUŠTVA: počeci i pravci razvoja

U okviru do sada opisanog specifičnog socijalističkog konteksta jugoslovenskog društva odigrale su se i prve promene koje su najavile transformaciju dotadašnjeg sistema i čak obećavale njegov razvoj u veoma povoljnom pravcu. Naime, kao što je već istaknuto, poslednji Ustav, donesen 1974. godine, nije imao željene efekte debirokratizacije i deetatizacije, što je uticalo da period osamdesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji bude obeležen krizom, naročito u ekonomskom pogledu. Vreme od početka osamdesetih do početka devedesetih godina je označeno kao faza pada standarda većeg dela populacije. Kako navodi Mrkšić, tokom osamdesetih se konstantno pogoršavaju performanse privrednog sistema, koji nije u stanju ne samo da samostalno zadovoljava rastuće potrebe i težnje stanovništva, već ne može da odgovara ni na zahteve za očuvanjem dostignutog nivoa zarada (Mrkšić 2000: 252). Isto tako, ističe se da su u ovom periodu ekonomske, političke i društvene nejednakosti postale toliko velike da su dovele u pitanje kako dalju izgradnju socijalizma, tako i normalno funkcionisanje sistema (v. Popović 1987). Kroz ovakve ocene se iznova vapilo za korenitim promenama ekonomskog i političkog poretka i praktično najavljujvala nastupajuća društvena transformacija.

Ubrzo je, dakle, postalo jasno da je izmena postojećeg sistema još jednom postala neophodna. U taj projekat upustila se poslednja jugoslovenska Savezna vlada tokom 1989. godine donevši Zakon o preduzećima i Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, zahvaljujući kojim je ovaj projekat mogao da se okarakterise kao projekat tranzicije (Cerović 2012: 327). S ekonomske tačke gledišta, tranzicijski karakter datom projektu Savezne vlade obezbedile su značajne promene koje je on inicirao, a koje se odnose na makroekonomsku stabilizaciju, zatim na bitne institucionalne reforme kojima je omogućen promet društvenog kapitala unutar i između različitih oblika svojine, kao i na mogućnost osnivanja preduzeća u društvenoj, mešovitoj i privatnoj svojini, odnosno privrede sa pluralizmom vlasničkih oblika.²⁰ Njime je, takođe, obezbeđena institucionalna baza za pokretanje prvog programa privatizacije u Jugoslaviji (ibid). Na polju politike u Srbiji, Naumović ističe da su 1987. godine počele promene koje su kasnije dovele do prvih višestranačkih izbora, što ovog autora

²⁰ Detaljnije o zakonskim propisima o vlasničkoj transformaciji v. Stojanović 2000.

navodi na zaključak da je tada i otpočeo proces tranzicije iz socijalističkog samoupravnog sistema u jedan hibridni sistem koji naziva „socijalizmom sa kapitalističkim licem” (Naumović 1994: 101).

Prema tome, u ovom periodu koji obuhvata sâm kraj osamdesetih godina prošlog veka se mogu tražiti prvi nagoveštaji procesa post-socijalističke transformacije, u čemu se slažu mnogi autori, uprkos tome što neki smatraju da vremensko lociranje početka demontaže socijalističkog sistema nije lako odrediti, zato što su pojedini elementi tog poretka imali različit vek trajanja²¹ (v. Kovačević 2007a: 22). Srbija se, po mišljenju Lazića, u ovom periodu našla u predvorju tranzicije jer je stranačka pluralizacija koja se odvila krajem 80-ih predstavljala ključni korak ka ukidanju političkog monopola, dok su započeta privatizacija vlasništva i još značajnije stvaranje legalnih pretpostavki za rast privatnog sektora uklonili institucionalne osnove komandne privrede (Lazić 2000).

Intenzivnija pojava i razvoj privatnog preduzetništva, kao i proces privatizacije predstavljaju jedan od bitnih pokazatelja društvene transformacije budući da podrazumevaju izmenu svojinskih odnosa, te samim tim i ekonomske osnove određenog društva. U odeljku o ekonomsko-političkim karakteristikama jugoslovenskog socijalizma napomenuto je da privatni oblik svojine nad sredstvima za proizvodnju nikada u potpunosti nije ukinut, iako je bio strogo kontrolisan nizom administrativno-fiskalnih mera i ekonomskom državnom politikom. Privatno preduzetništvo je tako bilo omogućeno, ali do nivoa malih porodičnih manufaktura (Matić 2007). Pored toga, u Jugoslaviji je bilo registrovano 225 ugovornih organizacija udruženog rada čiji su osnivači bili individualni vlasnici sredstava koji su udružili svoj rad i sredstva sa radnicima zaposlenim u takvoj organizaciji, a koja su, prema Bolčiću, imala suštinsko značenje privatne firme (Bolčić 2002a: 112).

Iako je angažovanje u „privatnom sektoru” bilo ideološki omraženo, u SFRJ su postojala i zanimanja koja su se smatrala domenom pravno i kulturno prihvatljivog sticanja privatne imovine, kao što su razne zanatske delatnosti, a tu su spadali i sportisti, estradni umetnici, oni koji su odlazili na rad u inostranstvo, itd. S druge strane, kako ističe Žikić, nije postojao pravni ili konceptualni kvalifikativ koji je izjednačavao privatnu imovinu i privatni posao. Sredinom osamdesetih godina prošlog veka privatnicima počinju da se kolokvijalno

²¹ Kako navodi Kovačević, jednopartijski sistem je ukinut Ustavom 1990. godine, a društvena svojina Ustavom 2006. godine (v. Kovačević 2007a).

nazivaju oni koji imaju „sopstveni biznis” što se može uzeti kao indikator značajnijeg prepoznavanja ove kategorije koja se od tada sve više širi i popunjava različitim delatnostima (v. Žikić 2007: 53-54). Konačno, krajem osamdesetih godina ukidaju se zakonska ograničenja koja su zauzdavala privatno preduzetništvo, što je omogućilo osnivanje privatnih preduzeća bez obzira na njihovu veličinu (Matić op. cit).²²

Sâm proces privatizacije nosi u sebi naročit značaj budući da se, prema navodima Stojanovića, preko te teme prelamaju mnogo opštiji stavovi o strategiji tranzicije u celini. Drugim rečima, kroz odnos prema privatizaciji se iskazuje globalno viđenje celokupnog procesa transformacije (Stojanović 2005: 36). Za početak, modeli ovog procesa mogu biti različiti i prevashodno određeni kombinacijom vrste vlasništva²³ i načina prenošenja vlasništva²⁴ (Cerović op. cit: 322). Može se reći da upravo izbor odgovarajućeg modela privatizacije predstavlja jedan od značajnih uticaja na pravac kojim će se društvena transformacija kretati.

Tako se po Markovićevom programu²⁵ privatizacija zasnivala na nekoliko modela: predviđala se interna privatizacija u vidu prodaje i dokapitalizacije, zatim prodaja eksternim kupcima, ali i aranžmani poput konverzije duga u vlasništvo, eksterna dokapitalizacija, zajednička ulaganja, itd. Najširu primenu i najveću popularnost je imao program interne privatizacije ili akcionarstva zaposlenih, i to u obliku dokapitalizacije (op. cit: 328). Akcionarstvo zaposlenih je ovim programom učinjeno naročito atraktivnim posebnim popustima i povoljnim rokovima otplate, dok se dokapitalizacija ogledala u tome što su sredstva od prodaje akcija pripadala preduzeću kao dodatni kapital. Prema rečima Cerovića, ovaj model je imao potencijal za privatizovanje do 35% društvenog kapitala, dok je preostali kapital mogao da se privatizuje putem prodaje, konverzije dugova u imovinu i drugim metodama (op. cit: 333).

Isti autor dati program privatizacije ocenjuje veoma pozitivno iz nekoliko razloga. Na prvom mestu, o njegovoj popularnosti svedoči činjenica da je tada u proces privatizacije ušlo

²² Do ovog perioda važio je propis po kome u zanatskim i uslužnim radnjama nije moglo da bude više od 10 zaposlenih (Bolčić 2008: 73). Ukidanje ovog propisa krajem osamdesetih značilo je da privatno preduzetništvo može slobodno da se razvija.

²³ To može biti interno vlasništvo, kada su u toj ulozi zaposleni u preduzeću, ili eksterno vlasništvo kada vlasnik dolazi van preduzeća.

²⁴ Da li se ono odvija uz naknadu, kada se plaća odgovarajuća cena, ili bez naknade, kada se transfer vlasništva vrši besplatno.

²⁵ Nazvan tako po poslednjem predsedniku savezne vlade SFRJ Ante Markoviću, kome se pripisuje iniciranje celokupnog pomenutog projekta.

čak 1200 naprednih preduzeća. Isto tako, od posebne važnosti je bila činjenica da je tako osmišljen program bio blizak i lako razumljiv zaposlenima, budući da se direktno nadovezivao na prethodnu tradiciju ideje o samoupravljanju, te je korespondirao sa osećajem zaposlenih da preduzeća pripadaju njima i da njihov napredak zavisi od njihovih rezultata rada. Povrh svega, ovaj model privatizacije nosio je u sebi i utisak pravednosti budući da se deoničarstvo zaposlenih može tumačiti kao povraćaj akumuliranog kapitala koji su zaposleni ulagali u nesvojinsku imovinu nemajući mogućnost da biraju između privatnog i društveno-svojinskog ulaganja (ibid: 300). Usled svega toga, naročit potencijal ovakvog modela privatizacije ogledao se u tome što je kao takav mogao obezbediti i značajnu podršku ostalim nužnim tranzicionim reformama (ibid: 333). Ukratko rečeno, navedene mere oslobađanja privatnog preduzetništva i pokretanja procesa privatizacije su tadašnju Jugoslaviju svrstale među prve zemlje čije su ekonomije ušle u proces tranzicije.

Ovakav sled događaja, uparen sa nizom komparativnih prednosti koje je Jugoslavija imala u poređenju sa ostalim istočno-evropskim zemljama koje su u isto vreme otpočinjale proces transformacije²⁶, davao je solidnu bazu za uspešan sistemski preobražaj. Uprkos tome, Arandarenko ističe da je tok transformacijskih promena ovde bio atipičan u odnosu na druge zemlje: „Dok je u drugim zemljama centralne i istočne Evrope prvo došlo do političkih prevrata, pa tek zatim do kretanja ka tržišnoj privredi, u Jugoslaviji je redosled bio obrnut. Stoga, za razliku od situacije u drugim zemljama u tranziciji, poslednja federalna vlada nije imala legitimitet stečen na demokratskim izborima. Njen položaj je bio dodatno oslabljen činjenicom da je realna politička moć bila u republikama, čija su vođstva bila zaokupljena nacionalnom emancipacijom i međusobnim obračunima, pre nego pitanjima uspostavljanja demokratije i tržišne privrede” (Arandarenko 2000: 350). Kada je reč o privatizaciji, preduzete reforme nisu, dakle, zaživele budući da su prekinute i ubrzim raspadom zemlje 1991. godine, kada je svaka od novonastalih republika počela samostalno da krči sopstveni put ka novom, drugačijem društvenom uređenju. Na različite pravce daljeg razvoja ovih

²⁶ Ove prednosti svoje osnove imaju u već razmotrenim specifičnim karakteristikama jugoslovenske verzije socijalizma. U tom smislu, Lazić navodi prethodno pominjane liberalne tendencije u politici i pokušaje decentralizovanja komandnog odlučivanja u ekonomiji u vidu uvođenja tržišnih reformi i samoupravljanja (v. Lazić, 1994b). Po Arandarenku, te prednosti se krajem 80-ih ogledaju u višem stepenu otvorenosti privrede i pristupu zapadnim tržištima, relativno uravnoteženoj privrednoj strukturi, solidnom nivou deviznih rezervi, obrazovanoj i sposobnoj radnoj snazi, jakoj preduzetničkoj tradiciji, pragmatičnoj i reformski orijentisanoj federalnoj vladi (v. Arandarenko 2000: 349-350).

republika najbolje ukazuju različite strategije koje su njihove vlade preduzimale u reformatorskom procesu. Od tada nastupa i specifičan put tranzicije društva Srbije.²⁷

VI 1. Prva tranzicija ili blokirana transformacija

Period 90-ih godina prošlog veka je u Srbiji protekao u znaku vladavine Slobodana Miloševića čija je politika, kako na spoljašnjem, tako i na unutrašnjem planu, bitno usmerila transformacijski tok ove zemlje.²⁸ Tako se ovde sredinom 1991. godine pojavio novi zakon kojim se regulisala privatizacija i to pod nazivom Zakon o uslovima i postupku transformacije društvene u druge oblike svojine. Kako ukazuje Cerović, ovakav naziv je verovatno s namerom osmišljen s obzirom na to da je takva formulacija implicirala da transformisanje društvene svojine može da se vrši i u drugim pravcima, kao što je na primer državna svojina (Cerović op. cit: 333). I zaista, iako se od interne privatizacije nije eksplicitno odustalo s obzirom na popularnost prethodnog saveznog programa, uslovi ovog procesa su znatno otežani: popusti na kupovinu akcija su smanjeni, kao i rokovi njihovih otplata. Paralelno sa tim došlo je do realnog smanjenja plata što je takođe zaposlene destimulisalo u akcionarstvu. Pored svega toga, po usvajanju novog zakona revidirane su i privatizacije koje su izvršene na osnovu prethodnog programa, što je sve ukazivalo na pokušaje usporavanja ovog procesa (ibid: 334).

Sumnja u tendencioznost sâmog naziva ovog novog zakona potvrđivana je tokom 1991. i 1992. godine podržavljanjem gotovo jedne trećine društvenog kapitala u privredi Srbije. Drugim rečima, došlo je do regenerisanja državne svojine i to pod firmom „javnih preduzeća” kada se pristupilo centralizaciji i ukрупnjavanju niza preduzeća i kada je oko 45% društvenog kapitala vraćeno pod direktnu kontrolu države (ibid: 336). Ovaj period Cerović sažima na sledeći način:

²⁷ U tom periodu Srbija je u zajednici sa Crnom Gorom činila novu SR Jugoslaviju, koja se takođe kasnije raspala. Stoga će se ovde isključivo govoriti o tranzicijskom putu Srbije.

²⁸ Antonić poseban značaj pridaje ulozi koju je Milošević ovom prilikom odigrao ističući da u uslovima nestanka ili urušavanja pojedinih poredaka raste uloga društvenih delatnika, pa i pojedinaca: „Za razliku od razdoblja postojanosti nekog poretka, u kojima strukture imaju gospodstvo nad delatnicima (odbacujući svakog ko naruši njihova gvozdena pravila), u prelaznim razdobljima, kada strukture jednog poretka oslabe, a strukture drugog još nisu oživele, pojedinačni akteri dobijaju priliku da odlučujuće utiču na rušenje postojećih i oblikovanje novih društvenih sklopova” (Antonić 2000: 155).

„U celini se može oceniti da je sa usvajanjem republičkog programa, privatizacija u Srbiji zaustavljena i da je jedina markantna promena koja je nastala u periodu 1991-93. godine bilo narastanje državnog sektora tj. stavljanje velikog procenta kapitala u privredi pod neposrednu državnu kontrolu. Na taj način je Srbija, početkom procesa tranzicije, odabrala da krene unazad (čak i u odnosu na sopstvenu istoriju i iskustvo dotadašnjeg sistema), ka državno regulisanoj i centralizovanoj privrednoj strukturi” (ibid: 337).

Na ovom mestu se s pravom može postaviti pitanje zbog čega je prethodni Savezni program privatizacije olako napušten iako se nadovezivao na već opisanu tradiciju ideje o samoupravljanju i na taj način uživao veliku popularnost. Iz ovakvog sleda događanja reklo bi se da nasleđe posebne varijante socijalizma, kakva je postojala u Jugoslaviji, ovde nije odigralo značajnu ulogu u usmeravanju puta reformskih procesa. Ipak, ovo bi bio ishitren zaključak s obzirom da je već bilo reči o sukobu između konzervativnih snaga i onih koji su se zalagali za razvoj samoupravnog projekta kao jedne od bitnijih protivrečnosti koje su obeležile i potresale razdoblje jugoslovenskog socijalizma. Isto tako, istaknuto je i da samoupravljanje nikad nije zaživelo u onom obliku u kojem je bilo osmišljeno u teoriji. Stoga se čini da su upravo konzervativne snage koje su osporavale ovaj projekat u socijalizmu prevagnule u ovom periodu i dovele do ovakvog sleda događaja. O tome govori i Cerović ističući da su glavni kreatori ekonomske politike u Srbiji tog doba bili oni ekonomisti koji su prethodno pružali otpor ukidanju komandno-planske privrede, uvođenju tržišnih podsticaja i samostalnosti preduzeća kroz razvoj samoupravljanja, a koji su na političkom planu često bili zastupnici ideologije nacionalizma²⁹ (ibid: 337).

Uz sve ovo loša ekonomska politika koja je vođena u zemlji dovela je do razornog hiperinflatornog udara 1993. godine (Vuković 2000). Kada je 1994. godine hiperinflacija dostigla drastične razmere, inicirana je izrada antiinflacionog programa čiji je autor bio tadašnji guverner narodne banke Jugoslavije, Dragoslav Avramović. Iako je ovim merama u početku omogućen oporavak privrede, dugoročnost ovakvog trenda je mogla da se obezbedi isključivo korenitim reformama u sistemu i ekonomskoj politici. S tim u vidu je pri Narodnoj banci oformljena radna grupa sa zadatkom kreiranja programa reformi i novog projekta

²⁹ Nacionalizam je, kao što je već pomenuto, naročito zaživio nakon donošenja Ustava iz 1974. godine, dok je tokom 90-ih godina još više procvetao budući da je postao osnova političke mobilizacije društva, omogućivši vladajućoj grupaciji na čelu sa Miloševićem da zadrži svoj položaj i to pravovremenom zamenom socijalističke legitimacije nacionalističkom (v. Lazić 1994b).

privatizacije, budući da je program iz 1991. godine već prestao da se primenjuje (Cerović op.cit: 338). Dati program je bio baziran na četiri modela privatizacije, a uključivao je akcionarstvo zaposlenih, deljenje akcija građanima i prodaju, dok je preostalih 25% kapitala trebalo da pređe u vlasništvo penzionog fonda (ibid: 339). Ipak, politička volja je i ovog puta izostala u podržavanju ovih reformi, pa dati program nikada nije zvanično primenjen.

U ovom periodu je, inače, došlo i do još jednog narušavanja dotadašnje privatizacije, ovog puta zbog zahteva za revalorizacijom koji je potekao iz tadašnje Demokratske stranke, a kako bi se osporili dobiti koje su povlašćeni pojedinci stekli tokom hiperinflacije (Mijatović 2005a: 183-184). Kako navodi Cerović, ova revalorizacija nije bila uspešna na tom planu, a uz to se pokazala veoma štetnom za sâm proces privatizacije. Celokupna dotadašnja privatizacija je osporena, a zaposleni su morali da odustanu od kupovine akcija jer nisu imali sredstava ili su bili prinuđeni da svoje dotadašnje uplate prodaju po niskim cenama upravo onima koji su tokom hiperinflacije stekli imetak (Cerović op. cit: 338).

Novi projekat privatizacije pojavio se 1997. godine. Do tada su rezultati ovog procesa bili prilično skromni, pa je vlasnička struktura nad ukupnim kapitalom u Srbiji bila sledeća: na novi privatni kapital otpadalo je svega 6%, a na privatizovani 9%, dok je društveni činilo 47%, a državni 38% (ibid: 340). Pomenute godine se, dakle, pojavio novi projekat privatizacije koji se sastojao iz dva dela, od kojeg se prvi odnosio na 70 značajnijih preduzeća, a drugi na sva ostala preduzeća. U slučaju prvog dela težilo se modelu prodaje koji, međutim, nije imao značajnijeg rezultata usled političke nestabilnosti proizašle iz sukoba sa međunarodnom zajednicom, a zbog tadašnjih tenzija na Kosovu. Uz to je postojalo još jedno ograničenje privatizacije javnih preduzeća koje se odnosilo na mogućnost privatizacije ne više od 49% kapitala (ibid: 340).

Drugi deo programa je pak proces privatizacije postavio kao dobrovoljni program koji se pokreće na inicijativu samog preduzeća, a osnovni model je bio besplatna podela akcija zaposlenima. Kako ističe Cerović, dati program je imao potencijal da privatizuje 60% društvenog kapitala, dok je 40% ostajalo u vlasništvu države, odnosno 10% u penzionom, a 30% u akcijskom fondu (ibid: 342). Sve u svemu, opšta je ocena da su rezultati i ovog programa bili prilično skromni. Procenjuje se da je po njemu privatizovano 777 preduzeća, a posebno se ističe (ponovni) nedostatak političke volje kao jedan od bitnih faktora njegovog neuspeha (ibid: 344).

Imajući do sada predstavljeni način odvijanja procesa privatizacije u vidu, Lazić koristi kovanice „blokirana transformacija” i „zamrznuta transformacija” kako bi opisao ovaj period tranzicije srpskog društva.³⁰ Ipak, ovaj autor takođe ističe da je od 1993. postalo uočljivo da se u zemlji na svim planovima odvijala ubrzana degeneracija procesa promena, i da u privredi nije bilo reči samo o tome da je privatizacija zaustavljena, već i da su sprezanja političke vlasti i neformalnih centara društvene moći uz paralizu pravnog sistema, dovela do nekroze celokupnog sistema proizvodnje i raspodele (Lazić 2000: 10). Ukratko, prema njegovim rečima, na delu je bilo opšte razaranje društva.

Na prvom mestu, tokom perioda devedesetih godina prošlog veka proces tranzicije se odvijao u okolnostima opšte društvene krize, što je svakako sa svoje strane uticalo na specifičnost njegovog razvoja. Naime, SFRJ je prestala da postoji, što znači da su zajednička država i tržište razbijeni, a izbio je i građanski rat koji je za posledicu imao nametanje rigoroznih sankcija SR Jugoslaviji od strane Saveta UN 1992. godine. Ratni raspad zemlje je proizveo značajne društveno-ekonomske posledice, kao što su razaranje privredne strukture i problem izbeglica, dok su sankcije UN dovele ekonomiju zemlje do ekstremne autarkičnosti i izolovanosti (Lazić 1994b:13). Može se, dakle, pretpostaviti da je efekat međunarodne izolacije na sâm proces tranzicije bio prilično poguban, što na političkom, to i na ekonomskom planu. Naime, kako ukazuje Lazić, na taj način je umanjnjen neposredan uticaj međunarodnih činilaca na ponašanje režima na unutrašnjem i delimično spoljašnjem planu, pa se time odmoglo opoziciji, dok je strategija sankcija umanjila i mogućnost transformacije privrednog sistema (Lazić 2000: 12).

Navedene okolnosti ostavile su i bitan efekat na specifičan razvoj privatnog preduzetništva u ovom periodu, koji Bolčić naziva spontanom i autonomnom privatizacijom u čijoj je osnovi uspostavljanje novih privatnih preduzeća i radnji od strane pojedinaca, a koji treba razlikovati od privatizacije društvenih i državnih firmi koja je zahtevala određene mere države i odluke radnih kolektiva kao njihovih kvazivlasnika (Bolčić 2002a: 109). Naime, tadašnja stopa nezaposlenosti je bila oko 27% s tim što se ovde nije uzimao u obzir veliki broj

³⁰ Ivan Kovačević koristi izraz „prva tranzicija” za period 90-ih godina XX veka (v. Kovačević 2007a), dok Dragana Antonijević predlaže svoj izraz „hibridna tranzicija”, smatrajući ga primerenim za označavanje svih protivrečnih procesa koji su se tada odvijali u Srbiji, kao što su sprovođenje određenih ekonomsko-društvenih odlika tranzicije uz istovremenu blokadu i usporavanje. Autorka smatra da ovaj izraz, za razliku od formulacija „prva tranzicija” i „blokirana transformacija”, objedinjuje sva kontradiktorna dešavanja koja ukazuju na specifičnosti odvijanja društvene transformacije u odnosu na njen idealni model (Antonijević 2009b: 29).

onih koji su bili samo fiktivno zaposleni i to u preduzećima koja ne rade ili u kojima ne primaju plate niti uplaćene doprinose za zdravstveno i penziono osiguranje (Cerović op. cit: 514).

Ovakva situacija je zajedno sa ekonomskom blokadom zemlje uticala na razvoj sive ekonomije, u kojoj su počeli da učestvuju praktično svi društveni slojevi (v. Cvejić 2002; 2006). S druge strane, samo je jedna grupacija uspela da tom prilikom akumulise veću količinu bogatstva i da se za kratko vreme uzdigne iz statusa sitnog privatnika. Ona je bila direktno ili indirektno povezana sa državom, pružajući joj putem privatnih firmi usluge u ilegalnim međunarodnim transakcijama usled sankcija UN (v. Mrkšić 2000; Lazić 1994b). Uz to, prema rečima Stojanovića, odabranima je bilo omogućeno da vrše utaju poreza, da se bave švercom i da koriste sredstva po posebnim olakšicama (Stojanović 2002), te da na takav način i postaju „uspešni krupni preduzetnici”.

Ostali društveni slojevi koji su se obreli u sferi sive ekonomije izvlačili su uglavnom sitnu dobit koja je bila neophodna u borbi za preživljavanjem tokom ovog perioda, što ukazuje na stabilizacionu funkciju te delatnosti u tadašnjem jugoslovenskom društvu (Mrkšić 1994b: 64). Tako su se razvijali sitni ilegalni poslovi za šta je najbolji primer bilo postavljanje velikog broja kioska bez radne dozvole u Beogradu, odnosno tzv. divljih kioska, kojih je često bilo više od legalno postavljenih (v. Kovačević 2006a). S druge strane, Bolčić ističe latentne pozitivne posledice ovakve sive ekonomije po razvoj privatnog preduzetništva, a koje se odnose na „treniranje” preduzetničkih veština poput ekonomskog rezonovanja, uočavanja povoljnih poslovnih prilika, komunikacije sa ljudima iz različitih oblasti, itd. (Bolčić 2002b: 88).

Sistemske promene koje su se u ovom periodu desile dale su osnov i za razvoj legalnog tržišnog poslovanja što je takođe omogućilo formiranje grupacije „običnih” privatnih preduzetnika. Tako su mnogi do tada zaposleni u velikim društvenim preduzećima, suočeni sa teškom ekonomskom situacijom u njima, odlučili da okušaju sreću u novonastalom svetu privatnog preduzetništva čije su se mogućnosti otvorile.³¹ S tim u vezi je najpre došlo do prave poplave sitnih bakalnica, prodavnica auto delova, pržionica kafe, montažnih restorana

³¹ Kako navodi Bolčić, većina novih preduzetnika (60%) dolazi iz dojučerašnjih društvenih firmi, 25% je iz kruga nezaposlenih, a 8% čine oni koji su prethodno radili u inostranstvu (Bolčić 1994).

za brzu hranu i već pomenutih kioska, ali ovog puta sa dozvolom poslovanja.³² Većina novih preduzetnika je u ovom periodu delovala u sferi trgovine i raznih servisnih usluga, dok se tek 15% bavilo proizvodnjom, proizvodnim zanatstvom i građevinarstvom (Bolčić 1994: 105).

Pojava trgovačkih, uslužnih i proizvodnih privatnih biznisa podsticala je dalje preduzetništvo u vidu osnivanja firmi koje su im pružale usluge neophodne za njihovo poslovanje, kao što su recimo agencije za računovodstvo i knjigovodstvo. Ipak, uprkos postojanju nekih tržišnih pravila, ona se u ovom periodu nisu poštovala. U praksi su dominirali pravna nesigurnost, nepoštovanje ugovora, nemogućnost naplate potraživanja, pa je tako održavana i opšta privredna nesigurnost (Stojanović 2005: 73). Oni ekonomski akteri koji su se pridržavali pravila teško su opstajali u konkurenciji sa onima koji nisu plaćali poreze i koji su kršili zakone, budući da je država favorizovala jedne ekonomske subjekte na račun drugih i tako destimulisala tržišnu igru (Stojanović 2002). Država u ovom periodu nije pokazala ni naročito interesovanje za podsticanje razvoja malih preduzeća, što je takođe uticalo na uspeh poslovanja privatnika.

Povrh svega, novonastali privatni sektor je u početku bio organizovan tako da su ga u kvantitavno najvećem broju slučajeva činila preduzeća koja su se sastojala ili od samo jednog zaposlenog koji je ujedno bio i vlasnik i direktor, ili od članova jedne porodice. Prema podacima koje iznosi Bolčić, čak 2/3 privatnih firmi nema više od 5 zaposlenih, a za gotovo polovinu se može reći da su porodične firme u kojima je preovladavao osobeni stil upravljanja i preduzetništva (Bolčić 1994). Veliki broj takvih preduzeća nije imao ni svoje kancelarije, pa je poslovanje obavljano u prilagođenim prostorijama stana, kuće ili garaže, a Matić napominje da je njihovo upravljanje često bilo podređeno principima proruralnog familijarizma, uz zapostavljanje zakona i logike modernog kapitalističkog načina sticanja profita (v. Matić 2007).

Naime, pojavom privatnih preduzeća iskristalisale su se različite kulturne forme kojima su preduzetnici pribegavali u strategiji za opstanak. Neke od njih bile su i spremnost članova porodice i srodnika da ulože svoj lični rad bez ikakve nadoknade, ili instrumentalizacija susedskih i prijateljskih mreža za ostvarivanje materijalnih interesa (v.

³² Koliko je ovaj posao bio isplativiji u odnosu na društveni sektor najbolje svedoči podatak koji iznosi Kovačević, da je u trenutku ekspanzije poslovanja kioska zarada vlasnika, uz maksimalno lično angažovanje, iznosila preko 1000 nemačkih maraka mesečno, što je bilo skoro deset puta više od prosečne plate u društvenom sektoru (v. Kovačević 2006a: 132).

Naumović 2006).³³ Ukratko, ovo nisu bila moderna, preduzetnički koncipirana preduzeća već nemoderne i manje preduzetnički usmerene privatne firme u vidu radnji i samozaposlenih privatnika-pojedinaca, i to pretežno u cilju ekonomskog obezbeđivanja porodice³⁴ (Bolčić 2002a: 113).

Sve u svemu, kada se podvuče crta, period devedesetih karakteriše skromna liberalizacija tržišta, a opšte stanje privrede se usled ponovne regulacije, znatno narušene samostalnosti preduzeća i slabog podsticanja privatnog preduzetništva gotovo vratilo na oblik iz pred-tranzicijskog perioda (Cerović op. cit). Kada je o političkoj sferi reč, Lazić ističe da su promene institucionalnih osnova po pitanju legalizacije političkog takmičenja sadržale više nominalnih nego realnih elemenata.

Isti autor stoga ukazuje na potpuni haos u slučaju datih transformacijskih promena u Srbiji, kako na polju politike, tako i na planu svojinskih odnosa gde su se preplitale novouvedena državna svojina, zaostala društvena svojina, neograničeno lično upravljanje monopolističkim firmama od strane ministara-direktora i privatno vlasništvo. Po njegovoj oceni takvo stanje se nije moglo podvesti pod pojmove tržišne privrede i demokratskog političkog sistema (Lazić 2000). Kako navodi Cerović, ekonomija zemlje je tokom prve polovine devedesetih bila pogođena raspadom SFRJ tržišta, sankcijama i hiperinflacijom, dok je u drugoj polovini trpela zbog pogrešnih politika i tranzicionog zaostajanja (Cerović op. cit: 524). Uzrok neuspeha tranzicije i njenog blokiranja u ovom periodu Stojanović vidi u tome što cilj ekonomske politike koja je tada sprovedena uopšte i nije bio ekonomski:

„Nosioći političke moći su imali jedan jedini i sasvim prepoznatljiv cilj – po svaku cenu ostati na vlasti. Sve ostalo je trebalo (a tako je zapravo i bilo) da bude tome podređeno. U tom smislu povlašćeni su i konkretni potezi u sferi ekonomske politike. Davao se blagi zamah privatnoj inicijativi, ali samo u onoj meri i u onim domenima koji su vlastima odgovarali. Sve van toga bilo je direktno ili indirektno onemogućeno. Tako je nastala jedna paradoksalna situacija da su se domaći privrednici nalazili u dvostrukoj blokadi – spoljnoj,

³³ Može se reći da su se ovakve strategije najpre razvile kao posledica opisanih loših uslova poslovanja u ovom periodu. Stoga Naumović i napominje da u razmatranju uticaja koji kulture mogu imati u sferi ekonomije treba poći ne samo od pretpostavke o nekoj kulturi kao „programu” koji omogućava da „ljudski kompjuteri” skoro automatski funkcionišu, već da je treba shvatiti i kao skup vrednosti, normi, ideja i obrazaca ponašanja koji su upotrebljivi u konkretnim društvenim situacijama, dakle kao svesno izabrano sredstvo za nešto, umesto kao mehanički uzrok nečega (Naumović 2006: 119).

³⁴ Preduzetništvo pojmovno ima znatno šire značenje od osnivanja preduzeća i vođenja sitnog biznisa. Istinski preduzetnički poduhvati podrazumevaju ambicije kompeticije, ostvarivanja vlastitih poslovnih ideja, uvećavanja firme i stvaranje brenda, osvajanja inostranog tržišta, maksimiranje profita, itd. (v. Bolčić 2008).

koju su predstavljale sankcije UN, i unutrašnjoj, koju su nametnuli domaći kreatori ekonomske politike” (Stojanović 2005: 63).

Sličnu ocenu daju i drugi autori, pa Lazić tako ističe da je proces „razaranja društva” u Jugoslaviji rezultat interesno uslovljenog nastojanja vladajuće društvene grupe da iskoristi specifičan sticaj istorijskih okolnosti kako bi što uspešnije za sebe konvertovala raniji (socijalistički) ekonomsko/političko/kulturni monopol u nove forme resursa (Lazić 2000: 15). Antić, s druge strane, ukazuje na to da je politička, privredna, vojno-policajska i ostala društvena elita okupljena oko Slobodana Miloševića svim silama nastojala da zadrži vanprivredni nadzor nad proizvodnjom i raspodelom, držeći se u ekonomiji prevashodno načela monopola, koncesija, uvozno-izvoznih kvota i novčanih špekulacija (Antić 2000: 132).

VI 2. Druga tranzicija ili odblokirana transformacija

Pad Miloševića i demokratske promene³⁵ odigrali su se nakon 5. oktobra 2000. godine, kada se u društvu osetila atmosfera novog poleta i entuzijazma sa kojim su se očekivale dalje reforme. Drugim rečima, od tada počinje da se zahuktava novi oblik tranzicije koji je na osnovu svojih karakteristika (rast privatnog sektora u ekonomiji i pobeđe opozicionih stranaka na lokalnim izborima) nazvan odblokirana transformacija, a koji je otpočeo još u vreme Miloševićevog režima (v. Lazić *et al.* 2004). Nova politička elita okupljena u koaliciji DOS je kao svoj osnovni zadatak postavila društvene reforme u vidu razvoja tržišne ekonomije i građanskog društva.³⁶

Za razliku od prethodne vlasti, ona je imala značajnu međunarodnu naklonost koja se ogledala u olakšanom povratku zemlje u međunarodne finansijske i političke institucije, ali i u velikodušnim donacijama i kreditima koji su pristizali na ime troškova tranzicije. Za uzvrat je

³⁵ Analizirajući prirodu političkog režima za vreme vladavine S. Miloševića i vlade Z. Đinđića, Dušan Pavlović iznosi zaključak da su oba režima bila kvazidemokratska i da su oba polazili od baze koja se mogla okarakterisati kao kompetitivni autoritarizam. Ipak, bitno je naznačiti da su pravci njihovog daljeg kretanja bili potpuno drugačiji. Za razliku od Miloševićevog režima koji je pretio da se razvije u oblik razvijenog sultanizma, Srbija se pod Đinđićem kretala ka konsolidovanoj demokratiji (v. Pavlović 2005). Na ovom mestu se možemo podsetiti već pominjanog paradoksa koji se tiče uvođenja demokratije i tržišne ekonomije, kada se u tranzicijskoj situaciji postavlja pitanje da li demokratska baza omogućava konsolidaciju tržišne ekonomije, ili je slučaj obrnut. Po logici početnog razvoja druge tranzicije u Srbiji može se, dakle, reći da je demokratija suzbijena u korist nove ekonomske politike koja je trebalo da obezbedi osnovu za nastanak stabilne demokratije.

³⁶ Novaković, međutim, dokumentuje izostanak programskog neoliberalizma političkih aktera zaduženih za reformu zemlje od 2000. godine i njihovo prevashodno zalaganje za ideju socijalne pravde i aktivne uloge države u preraspodeli društvenog bogatstva (v. Novaković 2012).

očekivano čvrsto držanje puta neoliberalne strategije razvoja, izgradnja odgovarajućih institucionalnih okvira za to i poslušna saradnja sa međunarodnim institucijama kao što je tribunal u Hagu. Zahvaljujući tom novcu u ovom periodu privreda počinje da se oporavlja, merama ekonomske i monetarne politike inflacija je smanjena, a uspostavljena je i stabilnost domaće valute (Novaković 2005). Kako ističe Stojanović, ako je suditi po izjavama tadašnjih nosilaca političke moći, pravac kojim se tom prilikom krenulo jeste kreiranje tržišnih pravila igre kako bi se obezbedilo podsticanje konkurencije, ekonomske efikasnosti i stabilnog privrednog rasta (Stojanović 2005: 96).

Tada je otpočela i izrada novog zakona o privatizaciji³⁷ pri čemu se ugledalo na one projekte koji su se u drugim privredama pokazali uspešnim. S tim u vezi, novi program je raskinuo sa prethodno primenjenim modelima, pa se u njemu insistiralo prevashodno na prodaji preduzeća i to putem tendera, aukcije, kao i berze (Cerović op. cit: 345). Na taj način se tražio strateški partner koji bi kupio 70% kapitala koji se privatizuje, dok se preostalih 30%³⁸ prenosilo zaposlenima bez naknade u akcijama. Kreiranim novim programom privatizacije je uvedeno i restrukturiranje preduzeća koja su bila opterećena dugovima i prevelikom zaposlenošću, a kako bi se učinila pogodnijim za prodaju. Glavna uloga i odgovornost u celokupnom ovom procesu pripala je prevashodno Agenciji za privatizaciju koja je u pomenutom zakonu označena kao pravno lice koje prodaje kapital, odnosno imovinu, ali i promovise, inicira, sprovodi i kontroliše postupak privatizacije.³⁹

Može se reći da je prva faza privatizacije po ovom programu bila uspešna, ali i da je sâm proces vremenom gubio zamah, pa se produžio gotovo da danas. Uzrok tome ekonomisti vide u njegovoj isključivosti, odnosno u tvrdom insistiranju na modelu prodaje čije su se slabosti vremenom ispoljile (v. Cerović op. cit). Jedan od razloga ovoga leži u tome što je u zemlji bio relativno mali broj preduzeća sa izrazitim profitabilnim potencijalom, koja su se takoreći brzo razgrabila. S druge strane, ostao je veliki broj onih preduzeća koja nisu mogla da se tako lako privatizuju u okviru ovog programa. Tako je neminovno moralo doći do obaranja cena i olakšavanja uslova kupovine, a kako navodi Cerović:

³⁷ Zakon o privatizaciji („Sl. glasnik RS”, br. 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007, 123/2007 - dr. zakon, 30/2010 - dr. zakon, 93/2012 i 119/2012”), usvojen u Skupštini 2002. godine.

³⁸ Ovo važi u slučaju prodaje kapitala javnom aukcijom, dok kapital za sticanje akcija bez naknade primenom metoda javnog tendera nije iznosio više od 15% (v. Zakon o privatizaciji, član 45 i član 49, stav 1).

³⁹ Zakon o privatizaciji: član 5, stav 1.

„Sasvim je izvesno da će u okviru ove, vrlo velike grupe preduzeća, biti ne malo onih koja nemaju nikakvu perspektivu ili prosto ideju kako da izvrše preokret u svom poslovanju. Takva preduzeća neće moći da izbegnu stečaj i slične sudbine. Međutim, nedovoljni podsticaji za pokušaje njihovog oživljavanja mogu taj krug toliko da prošire tako da će se to, u krajnjoj liniji, pokazati kao nepotreban trošak ili ozbiljan gubitak” (ibid: 541-542).

Prigovori na Zakon o privatizaciji i na sâm ovaj proces su vremenom postajali sve glasnjiji i mogli su se čuti sa različitih strana. Kritike zakona su se često odnosile na problem metodologije procene vrednosti preduzeća i dugog trajanja postupka restrukturiranja.⁴⁰ Tako su se, s jedne strane, čuli prigovori radnika i sindikata da se preduzeća prodaju „u bescenje”⁴¹, dok je bilo i slučajeva u kojima su novi vlasnici tvrdili da im je nerealno prikazano poslovno i imovinsko stanje preduzeća, što im je znatno odmoglo u njegovoj obnovi.

Naime, novi vlasnici su morali da znatan deo uloženog novca potroše na vraćanje dugova dobavljačima, isplatu zaostalih zarada, poreza i doprinosa, zatim za nadoknade sudskih sporova iz perioda pre privatizacije, rešavanje problema oko statusa imovine preduzeća, ispravljanje netačno prikazane vrednosti kapitala preduzeća, itd.⁴² Drugim rečima, glavne pritužbe novih vlasnika odnosile su se na to da su obaveze preuzete iz prošlosti bile veliko opterećenje u momentu kada je preduzeće trebalo da bude restrukturirano, kada je trebalo da budu uvedene nove tehnologije i znanja kako bi se obezbedila pozicija na tržištu. Uz to zamerke su se upućivale i na uslove poslovanja u Srbiji, odnosno na nemogućnost naplate potraživanja, prekomernu birokratiju i korupciju, kao i na pravnu nesigurnost.⁴³

Pored svega toga pojavili su se i drugi problemi koji su usporili odvijanje privatizacije, a čiji se uzroci takođe mogu tražiti u manjkavostima sâmog ovog zakona, kao i u postupcima sprovođenja procesa privatizacije.⁴⁴ Na primer, članom 12 ovog zakona precizira se ko može,

⁴⁰ Podatak iznet u istraživanju „Efekti privatizacije” 2011: 14.

⁴¹ Uzrok smanjenja cene preduzeća prilikom privatizacije prema Mijatoviću treba tražiti u jednoj od važnih komponenata programa privatizacije, a to je bila briga o sudbini viška zaposlenih u preduzećima koja se privatizuju. Naime, kriterijum socijalnog programa je bio jedan od glavnih u odluci kome će se preduzeće prodati. Taj kriterijum se odnosio i na obavezu neotpuštanja radnika sledećih nekoliko godina, odnosno isplatu otpremnine za one koji dobrovoljno pristanu da napuste firmu. Tako je, na primer, menadžment Filipa Morisa po kupovini Duvanske industrije Niš ocenio da je jeftinije ponuditi otpremnine zaposlenima koji su bili višak nego ih još četiri godine držati na platnom spisku. Ukupan trošak Filipa Morisa tom prilikom izneo je sto miliona dolara, što znači da je država ovu sumu izgubila, jer je to bila cena koju je kupac bio spreman da plati kada je njemu ostalo da rešava pitanje viška radnika (v. Mijatović 2005b: 306-307).

⁴² Podatak iznet u istraživanju „Efekti privatizacije” 2011: 62.

⁴³ Podatak iznet u istraživanju „Efekti privatizacije” 2011: 71.

⁴⁴ O protivrečnostima između proklamovanog procesa privatizacije putem Zakona o privatizaciji i odvijanja ovog procesa u praksi v. Golubović 2006.

odnosno ne može, da bude kupac kapitala, dok član 41a predviđa uzroke raskida kupoprodajnog ugovora, ali se u celom zakonu ne pominju jasni načini sankcionisanja kupca u slučaju nepoštovanja datog ugovora, a što vodi do njegovog raskida. U odeljku o kaznenim odredbama predviđaju se jedino krivična dela i privredni prestupi za sâme subjekte privatizacije, kao i prekršajna dela za fizička lica koja na osnovu lažnih podataka steknu akcije.⁴⁵

Pored toga, nije logična ni zakonska odredba po kojoj kupac, usled čije nesavesnosti je došlo do raskida ugovora, po osnovu dokapitalizacije zadržava pravo na sredstva koja se ostvare prodajom akcija preduzeća.⁴⁶ Upravo je sve ovo postalo jedan od glavnih problema koji je obeležio novi tok tranzicije, odnosno veliki broj privatizacija u ovom periodu je poništen zbog odstupanja novih vlasnika od kupoprodajnih ugovora (Cerović op. cit: 350). Prema podacima koje je Agencija za privatizaciju dostavila za istraživanje o efektima privatizacije, od ukupnog broja privatizovanih preduzeća, kojih je u 2011. godini bilo 2271, u 634 je raskinut kupoprodajni ugovor, a kao najčešći razlozi navode se neplaćanje rata prodajne cene, neodržavanje kontinuiteta poslovanja i nepoštovanje Socijalnog programa.⁴⁷ Iako razlozi za ovo svakako mogu biti već pomenute teškoće sa kojima su se novi vlasnici suočili po kupovini preduzeća, treba istaći i to da je jedan broj privatizacija obavljen i sa drugačijim ciljem od restrukturiranja preduzeća, odnosno radi zauzimanja građevinskog zemljišta, objekata i sl.⁴⁸

Isto tako, dešavalo se da preduzeća nisu kupovana u cilju njihovog jačanja, otvaranja novih radnih mesta i oživljavanja proizvodnje, već kako bi se iz njih izvukao kapital koji bi se

⁴⁵ Zakon o privatizaciji: VI Kaznene odredbe, 1. Krivično delo (član 63a). 2. Privredni prestup (član 64). 3. Prekršaj (član 65).

⁴⁶ Član 41, Zakona o privatizaciji: „U slučaju raskida ugovora o prodaji kapitala, odnosno imovine, akcije iz stava 2. ovog člana prenose se Akcijskom fondu koji ih prodaje zajedno sa akcijama subjekta privatizacije koje su mu prenete u skladu sa zakonom. Sredstva ostvarena od prodaje sopstvenih akcija stečenih po osnovu povećanja kapitala novim ulozima, po odbitku troškova prodaje, Akcijski fond prenosi kupcu sa kojim je ugovor o prodaji kapitala, odnosno imovine, raskinut.” Kupac je, dakle, zbog nesavesnosti gubio pravo na kupoprodajnu cenu kapitala, ali je po osnovu dokapitalizacije zadržavao pravo na kapital od prodaje akcije preduzeća.

⁴⁷ Podatak iznet u istraživanju „Efekti privatizacije” 2011: Upitnik za Agenciju za privatizaciju.

⁴⁸ Istraživačko novinarstvo se posebno bavilo ovim problemom, pa tako serijal „Insajder” otkriva kako su se neke privatizacije umesto u oporavak privrede pretvarale u kupoprodaju nekretnina, odnosno kako su pojedini biznismeni uz pomoć zakona i nadležnih institucija kupovali propale fabrike i preduzeća po niskim cenama, da bi se promenama urbanističkih planova preko noći industrijsko zemljište pretvaralo u gradsko građevinsko. To je za posledicu imalo da radnici ostaju bez posla, dok su se umesto fabrika gradili luksuzni stanovi (Insajder, Službena (zlo)upotreba 5. deo, B92).

potom prebacivao na druge firme istih vlasnika.⁴⁹ Očigledno da je ovakvo brzo sticanje novca pojedinim kupcima bilo primamljivije od ulaganja u preduzeća, s obzirom na slabu isplativost ulaganja, odnosno na to da je prosek povraćaja investicije u kupljena preduzeća na svetskom tržištu bio i do pet godina. U istraživanju o efektima privatizacije u Srbiji navodi se sledeće: „Da namere kupaca nisu bile usmerene ka oživljavanju proizvodnje potvrđuje i podatak da je tek u svakom četvrtom preduzeću koje danas posluje (popunilo upitnik) kupac investirao nešto više od iznosa koji je bio obavezan, a da u svakom petom nije investirao ništa ili je čak otuđio imovinu preduzeća” (Efekti privatizacije 2011: 84).

Kada je reč o kupovini preduzeća, dovodila se u pitanje i legalnost tendera, tj. ukazivalo se na njihovo nameštanje i favorizaciju određenih kupaca⁵⁰, ali su se pominjale i prodaje koje su organizovane mimo tendera.⁵¹ Sporne privatizacije i poslovanja često su značajna preduzeća vodila direktno u propast.⁵² Posebna sumnja u ovakvom odvijanju procesa privatizacije padala je na pripadnike političke elite, budući da je svaka promena vlasti podrazumevala i novu raspodelu u upravnim odborima javnih preduzeća i imenovanje novih direktora. Pripadnici političke elite su neretko zadržavali i po nekoliko radnih mesta i funkcija, pa su tako bili i direktori velikih proizvodnih i trgovinskih preduzeća (često

⁴⁹ Istraživačko novinarstvo je otkrivalo i mehanizme takvih pojava: „Pod zatamnjanim identitetima, u ruke jednog vlasnika, koji bi na računu novoosnovane firme imao tek 500 evra, došlo je na desetine preduzeća. Na prvo preduzeće vlasnik bi podizao kredit, dajući ga pod hipoteku i bez dinara bi isplaćivao svako novokupljeno iz kojih je isisavan kapital. Mnoge firme kupovane su zbog zemljišta, zgodnih lokacija ili poslovnog prostora” (Nin, Privatizacija: Oglođana Srbija, br. 3151, 19. 05. 2011.).

⁵⁰ „Prisustvovao sam aukcijama na kojima su palicu do određenog nivoa podizale sekretarice, kako bi obarale cenu, a pojedina preduzeća bila bi prodana u bescenje. Ali, postojali su i dilovi. Neko iz Agencije za privatizaciju dojavio bi moćnicima ko su zainteresovani kupci i sa njima bi se postizao dogovor za nagradu u odustajanju u nekom trenutku na samoj aukciji ili odustajanju od tendera, svedoči Danilo Šuković, član Saveta za borbu protiv korupcije” (Nin op. cit). List „Nin” u istom tekstu na teret Agencije za privatizaciju stavlja i praksu falsifikovanja dokumentacije kako bi se omogućila nameštena prodaja.

⁵¹ „Blic” u svojoj seriji „Ko je uništio srpska preduzeća” piše da je ovo bio slučaj sa Preduzećem za puteve Niš, koje je na taj način prodato Milu Đuraškoviću. Ovaj list dalje navodi kako je PZP Niš ovom kupcu poslužilo za kupovinu PZP Beograda, PZP Vranja, PZP Kragujevca, „Bačkaputa” i „Partizanskog puta” i optužuje ga da je privatizovane firme koristio za ispušavanje novca što je mnoge od njih dovelo do propadanja („Blic”: „Đurašković grobar putarskih preduzeća”, 29. 11. 2013.).

⁵² Po navodima Insajdera, takvi su slučajevi Hemijske industrije Azotara iz Pančeva i Rudarskog basena Kolubara, gde je napravljen sistem u kome su ova preduzeća upadala u dugove, dok su istovremeno u poslovima sa njima privatne firme imale koristi. Tako su, na primer, troškovi Kolubare drastično porasli u jednom periodu za zakup mehanizacije od privatnih firmi. Prema navodima ovog serijala Kolubara je po tom osnovu privatnicima isplatila više od 100 miliona evra. Dati serijal je u tom smislu ukazao na pljačku državnih preduzeća, a ovaj slučaj nazvao prevarom veka (Insajder, Pravila pljačke, vanredna emisija, B92; Insajder, Prevara veka, 1. deo, B92).

monopola) ili velikih banaka (v. Stojanović *ibid*). S tim u vezi nije bila ni retkost da neka od tih radnih mesta budu u direktnom sukobu interesa.⁵³

Kroz odvijanje procesa privatizacije u praksi, reflektovao se novonastali sistem koji je bio daleko od početnih političkih obećanja i društvenih očekivanja. On se svodio na efikasnu mašineriju za bogaćenje i stvaranje simbioze između stare i nove političke i ekonomske elite. U tom smislu je privatizacija najpre korišćena za očuvanje i kupovinu socijalnog mira, budući da je služila prvenstveno punjenju budžeta namenjenog za potrošnju, a paralelno sa tim i kao kanal za prelazak partijskih kadrova u klasu kapitalista (Novaković 2005), pa se dinamika društveno-ekonomskih reformi pre svega tome podređivala. Ovo se svakako može prepoznati kao nastavak nešto izmenjene prakse iz prethodnog perioda tranzicije, odnosno blokirane transformacije.

Na sličan način je ponovo na površinu isplivala i potreba političkih partija da se pre svega održe na vlasti. To je za posledicu imalo stvaranje tzv. partijske države, u kojoj institucije služe za zapošljavanje mase partijskih kadrova, što je najvidljivije na osnovu rapidnog narastanja javnog sektora. U takvoj „partijskoj državi” su se odomaćile pojave poput selektivnog subvencionisanja preduzeća, nezakonitog opraštanja dugova nekim preduzećima koja su se potom prodavala i raširene korupcije prilikom privatizacije. Sve to uticalo je da sâm proces privatizacije u Srbiji bude okarakterisan kao pljačkaški, divlji i kao jedan od najprljavijih u jugoistočnoj Evropi,⁵⁴ a politički sistem koji se razvio u ovom periodu kao parazitski.

Svim do sada navedenim se može objasniti i odsustvo volje kod vladajuće elite za forsiranjem društvene transformacije i preduzimanjem radikalnih reformi u ključnim segmentima privrednog života (v. Stojanović 2005: 102). Ovakva situacija se odrazila na sposobnost poslovanja preduzeća i proizvela probleme tamo gde privatizacija nije bila uspešna ili gde restrukturiranje nije izvršeno pravovremeno i na očekivan način. Krajnji bilans toga je da su neke prodaje poništene, a jedan broj preduzeća nikada nije ni počeo ili nastavio sa radom (Cerović *op. cit*).

⁵³ Tako je, na primer, jedan od prethodnih premijera, Mirko Cvetković, došao na čelo Agencije za privatizaciju, dok je istovremeno zadržao svoju poziciju u konsultantskoj kući Ces Mekon. Prema pisanju „Nina”, konsultantske kuće su radile izveštaje i proračune za Agenciju za privatizaciju, utvrđivale procenu vrednosti kapitala, dok su istovremeno njihovi ljudi radili i za zainteresovane kupce. Ta povezanost omogućila je onima ko ih angažuje da izbace konkurenciju. Na taj način, one su predstavljale sponu između tajkuna i državnih institucija („Nin” *op. cit*).

⁵⁴ „Privatizacija: oglodana Srbija”, Nin, br. 3151, 19. 05. 2011.

Navedene okolnosti su sa sobom povukle niz političkih afera, radničkih štrajkova i blokada, dovele do povećanog opšteg društvenog nezadovoljstva čime se javljao i sve veći otpor prema procesu tranzicije koji se na takav način odvijao. Analiza privatizacije u Srbiji pokazuje da nije došlo do očekivanog ekonomskog rasta zasnovanog na unapređenjima poslovanja, već da se kroz nju najpre izvršila preraspodela imovine i ekonomske moći.⁵⁵ Prema podacima koji se navode u istraživanju efekata privatizacije u Srbiji na uzorku od 317 privatizovanih preduzeća, 50% sprovedenih privatizacija, a možda i više, nije bilo uspešno. Za većinu stanovništva ovo je značilo gubitak posla, socijalne sigurnosti, pad standarda i siromaštvo.

Treba imati u vidu da pomenutim problemima nisu bili pogođeni samo zaposleni u loše privatizovanim državnim/društvenim preduzećima, koji su obično označeni kao gubitnici tranzicije. Oduženi periodi restrukturiranja su se negativno odrazili i na privatne preduzetnike koji su se našli u ulozi poverilaca prema subjektima privatizacije. Oni su, naime, prema Zakonu o privatizaciji imali dve mogućnosti: da otpuste dug prema subjektu privatizacije i da namire svoja potraživanja iz sredstava ostvarenih od prodaje kapitala ovog subjekta ili da odluče da ne otpuste dug, te da uslove i način namirenja svog potraživanja određuju u sporazumu sa kupcem kapitala subjekta privatizacije.⁵⁶ To znači da svoja potraživanja nisu u mogućnosti da ostvare dokle god je određeno preduzeće u procesu restrukturiranja, jer u toj fazi ne postoji mogućnost prinudne naplate. Ovakva situacija manje privatne firme dovodi do ivice propasti, s obzirom na to da zbog nemogućnosti naplate svojih usluga zapadaju u dugove na ime poreza i doprinosa, obaveze prema dobavljačima izmiruju uzimanjem skupih i nepovoljnih kredita, a sve to se odražava i na nemogućnost isplate zarada zaposlenima.

Za period tzv. druge tranzicije je karakteristično i to što su se reforme koje se tiču konkurentne strukture tržišta i institucionalnog uređenja tržišne privrede odvijale veoma sporo (v. *ibid*: 628). Ovo je takođe stvaralo naročito lošu klimu za razvoj privatnog preduzetništva u vidu malih i srednjih preduzeća. Po tom pitanju je vrlo indikativan primer koji Naumović navodi u svojoj studiji slučaja o razvojnom putu nekadašnjeg menadžera iz vremena socijalizma u privatnog preduzetnika tokom perioda tranzicije. Ovaj pojedinac, naime, nije uspeo da pokrene sopstveni biznis početkom odblokirane transformacije uprkos dobro osmišljenom poslovnom planu i ostvarenim poslovnim kontaktom sa zainteresovanim

⁵⁵ Istraživanje „Efekti privatizacije” 2011: 84.

⁵⁶ Zakon o privatizaciji: član 20.

inostranim partnerom,⁵⁷ jer je celokupan projekat udario u zid koji su činili birokratska paraliza, institucionalna i pravna neefikasnost (v. Naumović op. cit).

Drugim rečima, u ovom periodu se preduzetnici pre svega žale na problematičan zakonski okvir kojim se uređuju pravila tržišne igre i ukazuju na to da sudovi ne štite poslovne ljude. Za ovim ne zaostaju i druga ograničenja koja se ističu kao negativna po privatno preduzetništvo poput komplikovanih procedura registracije preduzeća, poreskih pritisaka itd. (v. Stojanović op. cit: 129). Ovakve okolnosti su proizvodile kolebljivost kod onih koji su razmišljali o započinjanju sopstvenog biznisa i čak iznova upućivale na sivu ekonomiju kao isplativiju zonu poslovanja.

Osnivanje malih i srednjih preduzeća je, inače, od velikog značaja za usmeravanje pravca razvoja društva u transformaciji, budući da ona vode stvaranju i učvršćivanju novog načina ponašanja u poslovanju i da zahtevaju uspostavljanje vladavine prava jer mogu da funkcionišu samo u stabilnom okruženju (ibid). S druge strane, ukoliko okolnosti, poput pomenute pravne nesigurnosti i poreskih pritisaka, oteraju ovakva preduzeća u sivu zonu, vladavina prava im više ne predstavlja prioritet i u interesu im postaje održavanje „mutnog stanja” (Stojanović 2002: 294). Na taj način njihov uticaj na neophodne društvene promene prestaje i ona počinju da učestvuju u perpetuiranju postojećeg stanja.

Upravo su pomenute okolnosti došle do izražaja u periodu druge tranzicije, pa tako Stojanović navodi da je privreda funkcionisala uz brojna formalna i neformalna ograničenja koja su otvarala prostor za različite mutne i kriminalne radnje, dok je tržište regulisano po monopolskom principu po kome se štite insajderi, a diskriminišu oni koji bi da na njega uđu (Stojanović 2005: 51; 109). Budući da se istinski tržišni ambijent nije razvio, neprestalno političko posredovanje u ekonomskim procesima stvaralo je privilegovan položaj određenim grupama. S tim u vezi ovo bi ujedno bila grupacija u odnosu na koju „obični” preduzetnici predstavljaju gubitnike u procesu tranzicije.

Pored toga, grupacija sa kojom privatni preduzetnici dolaze u odnos gubitništva-dobitništva jesu zaposleni, odnosno oni koji predstavljaju radnu snagu u ovim preduzećima. Na prvom mestu, uzrok tenzija između poslodavaca i njihovih zaposlenih je izbegavanje

⁵⁷ S druge strane, Naumović preispituje korisnost profesionalnih menadžerskih veština iz ere socijalizma u kontekstu izmenjenih društveno-ekonomskih okolnosti koje su nastale tranzicijom i posebno skreće pažnju na poslovnu prednost onih koji su stekli iskustva „amaterskim preduzetničkim” angažovanjem u sivoj ekonomiji (v. Naumović op. cit).

visokih poreza i doprinosa, što vodi pribegavanju angažovanja radnika na sivo ili preko omladinskih zadruga, praktikovanju rada na određeno vreme i drugih legalnih i ilegalnih tehnika zaobilaženja zasnivanja punog radnog odnosa (Mijatović 2005b). Zakon o radu u tom smislu direktno utiče na načine organizacije poslovanja privatnih preduzetnika.

Tako je početkom druge faze tranzicije, odnosno 2001. godine donet novi Zakon o radu⁵⁸, kako bi se obezbedile bolje osnove za razvoj privatnog preduzetništva. Ovaj zakon je, između ostalog, predviđao smanjenje opterećenja zarada porezima i doprinosima, kao i lakše otpuštanje radnika, kako bi se povećala atraktivnost novog zapošljavanja, ali su se ubrzo na njegovom putu našle političke prepreke. Naime, na sâmom početku se postavilo pitanje kako jednim zakonom o radu obuhvatiti dva tako različita sektora kao što su državni/društveni i privatni. Odluka da jednaka pravila važe za sve je bitno usmerila dalji put kojim se krenulo budući da je došlo do brojnih kompromisa i rešenja koja su usvojena prvenstveno radi zaštite zaposlenih u društvenom sektoru, a koja nikako nisu odgovarala privatnom sektoru u tržišnoj ekonomiji (ibid: 301).

Kako navodi Mijatović, osnovna dilema pri koncipiranju Zakona o radu bila je sloboda ugovaranja ili državna regulacija, odnosno fleksibilnost tržišta rada ili zaštita zaposlenih radnika. Ukratko, radilo se o izboru između ekonomskih i socijalnih motiva (ibid: 302). S tim u vezi, nije teško uočiti da poslodavcima svakako više odgovara tržišna regulacija odnosa sa zaposlenima. Uprkos tome što su ekonomisti kritikovali socijalni aspekt ovog zakona kao destimulišući za razvoj privrede, sindikati su smatrali da on isuviše favorizuje poslodavce i izdejstvovali su njegovu promenu 2005. godine kad je nakon formiranja vlade Vojislava Koštunice donet novi Zakon o radu⁵⁹ sa izraženom socijalno-sindikalom orijentacijom (ibid: 317). Tako je ovim zakonom regulacija tržišta rada učinjena nefleksibilnom, a troškovi rada su znatno povećani za poslodavce, budući da je preovladala ideja da je tokom tranzicije potrebno pre svega zaštititi zaposlene. Ovo se negativno odrazilo ne samo na poslodavce, već i na zaposlene u privatnom sektoru, jer se usled ovakvih okolnosti nastavila praksa ilegalnog angažovanja radnika što je često povlačilo narušavanje njihovih prava.

⁵⁸ Zakon o radu, „Sl. glasnik RS”, br. 70/2001 i 73/2001.

⁵⁹ Zakon o radu, „Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005 и 54/2009.

Prema izveštaju Nacionalne agencije za regionalni razvoj RS o stanju, potrebama i problemima preduzetnika u 2012. godini⁶⁰, preduzetnici mahom navode i dalje slične prepreke za privatno poslovanje. Tako u MSPP sektoru svaki drugi preduzetnik najčešće ističe nezadovoljstvo poreskim propisima i procedurama i problem servisiranja obaveza po osnovu poreza i doprinosa na zarade. Pored toga, kao naročito opterećujuće se navode naknade za komunalne usluge, za građevinsko zemljište i za isticanje firme, a žalbe se često upućuju i na rad inspeksijskih organa, kao i na probleme sa prijavom i odjavom radnika. Uz sve to i dalje se navodi problem monopolskog ponašanja na tržištu u odnosu na malu tražnju. Kada je reč o finansijskim problemima poslovanja, manje privredne subjekte naročito pogađaju dugi periodi naplate, a kratki rokovi za izmirivanje obaveza. Tako više od polovine preduzetnika izmiruje svoje obaveze prema dobavljačima u roku kraćem od 30 dana, a samo 32% u istom roku uspeva da naplati svoja istraživanja.⁶¹

Podaci koji se iznose u ovom izveštaju otkrivaju i neke kulturne forme kojima se preduzetnici služe prilikom poslovanja. Tako je, recimo, zanimljivo da su početna finansijska sredstva u 54% slučajeva bila obezbeđena iz lične ušteđevine, a zatim pozajmicom od rođaka (16%) i prijatelja (15%). Iako veliki broj preduzetnika iskazuje potrebu za finansijskom podrškom, većina njih se oslanja na sopstvene izvore finansiranja i radije se opredeljuje za vaninstitucionalne vidove ekonomske podrške. Uzrok odbijanja kreditnog zaduživanja svakako jesu visoke kamatne stope, bankarski troškovi i duge procedure odobravanja kredita, ali možda u ovom slučaju isto tako treba imati u vidu i dalje prisutno nepoverenje u institucije, za koje se, na primer, često smatra da se najpre vode principom favorizacije klijenata po različitim osnovama.⁶² U tom pogledu može biti indikativan i podatak da čak 82,7% ispitanika u ovom istraživanju nije nikada koristilo nijedan finansijski ili nefinansijski državni program podrške.⁶³

⁶⁰ Ovo je poslednji izveštaj ovog tipa koji se nalazi na internet stranici ove agencije, i kao takvog ga ovom prilikom navodim kako bi se pružio pogled u to koliko su se uslovi poslovanja promenili u odnosu na prethodno opisane okolnosti.

⁶¹ Nacionalna agencija za regionalni razvoj: Stanje, potrebe i problemi preduzetnika u Srbiji u 2012. godini. <http://narr.gov.rs/index.php/Dokumenta/Istrazivanja-i-analize>.

⁶² Da ovakvo nepoverenje nije i bez osnova najbolje svedoče slučajevi problematičnih poslovanja banaka koja dovode do njihovog gašenja. Tako su, na primer, Agrobanci, Razvojnoj banci Vojvodine, privrednoj banci Beograd i Univerzal banci oduzete dozvole za rad usled lošeg upravljanja, a koje je dovelo do pogrešnih odluka o kreditiranju. U medijskim tekstovima se napominje da se radilo o kreditiranju „prijateljskih klijenata” (v. „Kreditiranje 'prijateljskih klijenata' gasi banke”, <http://www.dnevnik.rs/ekonomija/kreditiranje-prijateljskih-klijenata-gasi-banke>).

⁶³ Kritika bankarskog sistema dobila je svoju verziju i u folklornim tvorevinama poput urbane legende o poštaru –lopovu i biznismenu, koji je pokrao penzije svim penzionerima u selu i sa novcem pobeo u Rusiju

Većina novoosnovanih preduzeća i preduzetničkih radnji je u ovom periodu ostala u krugu malog biznisa (do deset zaposlenih) sa gotovo istim karakteristikama kakve su ovakva preduzeća imala tokom devedesetih (Bolčić 2008). Novina se ogleda u nešto većoj pojavi firmi koje se bave modernijim poslovima kao što su pružanje određenih stručnih usluga ili informatičke tehnologije, ali su i dalje najbrojnije ostale one koje se bave trgovinom i ugostiteljstvom, a potom proizvodnim aktivostima (ibid: 82). Prema podacima koje iznosi Bolčić, u ovom periodu čak ima još više onih koji su ušli u preduzetnički krug kako bi sebi i svojoj porodici obezbedili udobniji život. Pokazatelj razvijenosti privatnog preduzetništva upravo predstavlja brojčani odnos ovakvih „radnji” i modernih, industrijskih preduzeća koja su u domenu proizvodnih delatnosti, a kojih je, po ovom autoru, relativno malo. Ukratko, kako pokazuje Bolčićevo istraživanje, društvena svojstva novih preduzetničkih firmi i socijalni profil novih preduzetnika ostali su u velikoj meri neizmenjeni od perioda devedesetih godina do 2006. godine (ibid).

Opšta je ocena da je Srbija energično pristupila reformama od 2001. godine, ali da od 2003. dolazi do novog zastoja i usporavanja promena koje su povezane sa novim političkim nestabilnostima i promenama koje su se odigrale nakon ubistva premijera Z. Đinđića. Već na samom početku nove vlasti došlo je do trzavica unutar DOS-a, inače sastavljenog od velikog broja stranaka sa različitim programima, koje su se često ticale pravca i tempa razvoja tranzicije. Ipak, ova koalicija nije pretrpela nijedan ozbiljan udarac do ubistva premijera, kada su njenu uzdrmanost iskoristile opozicione stranke kako bi ojačale, od kojih su neke bile još uvek prisutne na političkoj sceni zahvaljujući neuspehom pokušaju lustracije. DOS se konačno raspao 2003. godine kada su stranke te koalicije počele samostalno da nastupaju na izborima.

Period između 2003. i 2008. godine obeležen je političkim sukobima i sporenjima oko novih pitanja koja su se tada postavljala o saradnji sa haškim tribunalom, (ne)priključivanju Evropskoj uniji, (ne)priznavanju nezavisnosti Kosova i u krajnjoj liniji o načinima i pravcima razvoja društvene transformacije. Ovo je onemogućavalo jedinstvenu politiku i posvećenost strukturnim reformama, što je ponovo rezultiralo blokiranjem reformske trajektorije (v. Novaković 2012). Tadašnji premijer Vojislav Koštunica, koji je bio predsednik vlade u dva navrata (od 2004. do 2007. i od 2007. do 2008.), u poslednjem mandatu je okrenuo leđa

gde je ostvario uspešan biznis. Analizirajući ovu legendu, Kovačević iznosi zaključak da banke u pred-tranzicijskom, kao i u post-tranzicijskom periodu nisu doživljene kao relevantni pokretač investicionog ciklusa (v. Kovačević 2006b).

politici integracija i učlanjenja u Evropsku uniju u korist politike očuvanja teritorije Kosova u granicama Srbije.

Ovo je proizvelo suštinsko neslaganje sa koalicionim partnerima, na prvom mestu sa Demokratskom strankom, što je doprinelo padu Vlade. Iako je 2008. godine izabrana nova Vlada koja je trasirala drugačiju, mada bi neki rekli i nerealnu, politiku („I Evropska unija i Kosovo”), iste godine zahuktava se svetska ekonomska kriza koja je proizvela značajan pad standarda u Srbiji i dodatno otežala proces tranzicije. Na ekonomskom planu nije došlo do značajnijih promena, te je nastavljen trend sporih i nedoslednih reformi, dok opisani sistem „partijske države” i tzv. „burazerske ekonomije”⁶⁴, prema širokim shvatanjima, takođe nije bitno narušen.

VI 3. Vrednosne društvene orijentacije tokom postsocijalističke transformacije

Uzrok prilično sumorne slike srpskog društva u periodu prve tranzicije se, pored specifičnih okolnosti nastalih ratom i sankcijama, može po mnogim autorima potražiti i u oklevajućem upuštanju u transformacijski proces, koje je bilo prisutno na svim nivoima društva. Kočenje sistemskih promena je naime dolazilo i odozgo i odozdo, iako je imalo donekle različite motive među različitim slojevima. Kada je reč o sloju ekstremno bogatih, budući da se u njihovom slučaju akumulacija bogatstva nije odigrala na osnovu normalnih poslovnih transakcija kojima do izražaja dolazi stvarna preduzetnička sposobnost, ova grupacija je bila zainteresovana za održavanje anomijskog stanja u kojem će se garantovati monopolske pozicije, te je pre figurirala kao lumpenburžoazija nego kao modernizacijski činilac (Lazić 1994b: 17). Što se tiče ostalih društvenih grupa, podrška privatizaciji je, na primer, značajno bila slaba među radnicima koji su s pravom brinuli za svoja radna mesta. Kako navodi Bolčić, dok je nomenklatura nastojala da zadrži svoju moć u reorganizovanim firmama, radnici su pokušavali da povrate svoju nekadašnju sigurnost zaposlenja, pa su stoga bili spremni da podrže te iste menadžere (Bolčić 1995:150-151).

⁶⁴Ovaj izraz je nastao u svakodnevnom govoru tokom procesa tranzicije u Srbiji i kroz njega je konceptualizovan novonastali i do sada opisani ekonomski sistem. U tom pogledu je indikativna njegova definicija koja se nalazi na internet sajtu Vukajlija (rečnik slenga kreiran od strane sâmh korisnika i posetilaca sajta), a koja u ironičnom tonu glasi: „Ostatku sveta nepoznat termin u teoriji ekonomskih nauka, ali kod nas osnovni postulat funkcionisanja celokupne ekonomije” (<http://vukajlija.com/burazerska-ekonomija/153044>).

Pored toga, ogroman broj stanovništva po svom obrazovanju nije bio u mogućnosti da učestvuje u kulturnom i javnom životu, kao ni u modernizacijskoj ekonomiji, čineći tako protivmodernu konstantu (Gredelj 2000: 193). Ovome su naročito pogodovali tradicionalno patrijarhalno nasleđe, sa njim povezane odgovarajuće vrednosne orijentacije i nizak kulturni nivo stanovništva koji su se učvrstili još za vreme socijalizma. Prema Lazićevim rečima, u zemlji se zapravo nikad nije formirao masovan antisistemiški pokret odozdo, te nije bilo ni pritiska unutrašnjih društvenih sila za proizvodnjom novog vida društvenog života (Lazić 2000: 60). Uzeći u obzir istorijsko, strukturalno i kulturološko nasleđe ovog društva, još manje bi se moglo očekivati da bi se taj novi oblik socijalnog života mogao razviti u pravcu kapitalizma kakav je poznat u zapadnim društvima.

Naime, u odgovoru na pitanje zašto nije došlo do autonomnog razvoja kapitalizma na prostorima gde je ortodoksno hrišćanstvo bilo dominantan vid religije,⁶⁵ različiti autori identifikuju dva glavna ometajuća faktora: strukturalno-istorijske i religijsko-dogmatske (v. Jovanović 2008: 128-137). Tako se na prvom mestu ističe holistički oblik društvenog života, koji je sputavao razvijanje individualizma i lične inicijative, stavljajući pojedinca prevashodno u službu kolektivu. Ovo je predstavljalo značajnu prepreku za formiranje grupe koja bi dala podstrek razvoju preduzetništva. Druga odlika koja je gušila ovaj razvoj jeste nedostatak državnog aparata koji bi bio utemeljen na racionalnom upravljanju, a što je onemogućavalo vođenje funkcionalne socijalne politike. Naime, socijalne institucije su bile potčinjene despotskoj vlasti, što je bio odraz patrimonijalnog oblika države. Tako umesto birokratije zasnovane na bezličnom sistemu pravila, ovde postoje službenici koji su odgovorni vladaru, a koji do pozicija dolaze preko rođaćkih i političkih veza, a ne na osnovu kvalifikacija utvrđenih racionalnim kriterijumima. Uz ovo treba napomenuti i treći bitan faktor, a to je nedostatak građanskog staleža sa odgovarajućom ideologijom, i značajnu brojčanu prevagu seljaštva koje je gajilo snažnu tradicionalističku svest (ibid).

Religijsko-dogmatskim faktorima se takođe pridaje značaj u formiranju prepreka za autohton razvoj kapitalizma. Dok je protestantska etika povoljno uticala na formiranje ovog sistema, ističući rad kao najviši izraz samopotvrđivanja, a uspešnost u radu kao znak božanskog milosrđa, pravoslavlje svojom dogmom nije pogodovalo njegovom razvoju budući da je rad tumačen kao kazna za prvobitni greh i opterećujuća nužnost. Uz to, primat

⁶⁵ Jasno je da je ovakvo pitanje postavljeno na tragu Veberove teze o ekonomskoj etici svetskih religija, te da je ovde reč o primeni njegove teorijsko-metodološke matrice na izučavanje pravoslavlja (v. Veber 2011).

kontemplacije u pravoslavlju je uslovio vansvetovni asketizam, koji se smatra jedinim putem ka bogu, a prema kojem čovek ne treba da teži ka moći i aktivnosti već samo ka duhovnom bogatstvu. Isto tako, tradicionalistički karakter pravoslavlja je ometao razvoj kapitalističkih principa funkcionisanja ako se uzme u obzir veliki broj crkvenih praznika za vreme kojih je bilo grešno, odnosno zabranjeno raditi, što je sa svoje strane podrivalo kult rada i proizvodne akumulacije (ibid).

Navedeni socio-kulturni obrasci nikada nisu bili odbačeni, a posebno se učvršćuju upravo u vreme početka društvene transformacije čineći svojevrсно pribežište u kriznom periodu. Većina autora se slaže da je njihova uloga nezanemarljiva kada je reč o opiranju modernizacijskim procesima. Kako navodi Gredelj, odolevanje započinjanju procesa transformacije srpskog društva može se posmatrati ne samo kao institucionalna blokada, već znatno više kao efekat procesa dugog trajanja u vidu političke kulture koja se pokazuje kao suštinski parohijalna i neparticipativna, a usled koje dolazi do odbacivanja modela modernizacije i ograničenog reformizma (Gredelj 2000: 221).

Ovom prilikom se posebno uočavala pokornost stanovništva prema ustanovljenom poretku tokom devedesetih godina koju su sociolozi objašnjavali socijalno-psihološkim osobenostima poput duboko ukorenjenog tradicionalizma i autoritarnosti. „Poslušnost prema nadređenima uz prihvatanje postojećeg kao prirodne nužnosti, vrednosne su orijentacije karakteristične ne samo za veliku većinu pripadnika nižih slojeva, stanovnika seoskih sredina, starijeg doba, nego i za dobar broj građana s visokim obrazovanjem” (Lazić 2000:35). Teoretičari post-socijalističke transformacije su često postavljali tezu da će raspad prethodnog sistema uz pojavu političkog pluralizma i jačanje ideje o tržištu podstaći demokratski duh i delovati razorno na autoritarnost. U slučaju Srbije, pokazalo se da autoritarna orijentacija nije gubila na snazi, te se prema istraživanjima iz perioda devedesetih godina uočava da je autoritarnost građana bila čak viša nego pre raspada SFRJ (v. Kuzmanović 1994).

Na sličan način Antonić ocenjuje uzroke neuspeha demokratije u ovom periodu, ističući čak viševjekovni sukob između etatističko-autoritarnog i libertetsko-demokratskog tabora u Srbiji koji se, po njemu, može pratiti još od 1830-ih godina, a pri čemu se ovaj drugi pokazao nesumnjivo slabijim. Razlog tome autor vidi najpre u nerazvijenim građanskim strukturama, te kulturnoj i privrednoj zaostalosti (v. Antonić 2000). Navedeni sukob je, kao što smo videli, trajao tokom čitavog socijalističkog perioda, da bi se nastavio i u periodu tranzicije. Kako ističe Lazić, govoreći o periodu devedesetih godina: „Tradicionalni,

patrijarhalni i kolektivistički obrasci svesti ovde se suprotstavljaju liberalnim, a dinamika njihovog sukoba saodređuje preovlađujuće konzervativno ili inovacijsko razrešenje sadašnje društvene krize (Lazić 1994b: 18).

Ukratko rečeno, kada je reč o vrednosno-ideološkim orijentacijama u periodu prve tranzicije ili blokirane transformacije, istraživanjima su identifikovani holizam, autoritarnost, nacionalizam, tradicionalizam i liberalizam (v. Lazić *et al.* 2004; Gredelj 2000). Isto tako, potvrđeno je da značajno veći broj tadašnjih ispitanika prvenstveno ima naklonost ka tradicionalističkoj i holističkoj orijentaciji (v. Gredelj 2000: 186). Ovde je značajno napomenuti da su u podržavaoce tradicionalističkog obrasca socijalnog identiteta spadali različiti obrazovni profili, odnosno od nepotpunog i srednjeg, do višeg i visokog obrazovanja (*ibid.*). Drugim rečima, mešavina holističke i tradicionalističke orijentacije je u ovom periodu široko rasprostranjena među svim društvenim slojevima, povezujući ih uprkos objektivnim stratifikacijskim razlikama i uzrokujući transslojnu homogenizaciju na vrednosno-ideološkom nivou (v. Lazić 2000: 253). Usled toga, opšta je ocena da je neotradicionalizam u ovom periodu najjača vrednosna orijentacija i princip utemeljenja tadašnje autoritarne vlasti, dok je dominantno društveno raspoloženje u Srbiji nekapitalističko i to sa dubokim istorijskim korenima (v. Antić 2004).

Navedeni vrednosni obrasci nastavili su da postoje i neposredno nakon obaranja starog režima, tj. u periodu odblokirane transformacije. Kada je reč o kolektivismu, istraživanja pokazuju da on i dalje opstaje i to čak u neočekivanim društvenim grupama kao što su menadžeri ili mladi (v. Pešić 2006). Ovakvo radije pribegavanje tradicionalnom kolektivismu nego insistiranje na individualnim postignućima se, između ostalog, objašnjava i opštom nesigurnošću koja je nastupila usled transformacijskih procesa. Slični zaključci se izvlače i po pitanju autoritarizma koji takođe opstaje kod različitih kategorija stanovništva osim među visokoobrazovanim i profesionalcima, dok je patrijarhalna orijentacija u ovom periodu manje ili više redukovana, opet u zavisnosti od društvene grupe (*ibid.*).

Lazić i Cvejić koriste pojam normativno-vrednosna disonanca kako bi ukazali na nesaglasnosti između normi koje propagira novonastali sistem i individualno i kolektivno interiorizovanih vrednosti, preživelih iz prethodnog poretka, a koje se sporo menjaju (v. Lazić *et al.* 2007; Lazić *et al.* 2013). Tako se tokom druge tranzicije odigralo prihvatanje liberalnih vrednosti u okvirima političkog podsistema (politički pluralizam, predstavnička demokratija), dok je na polju ekonomskog podsistema ostala normativno-vrednosna disonanca koja se

ogledala u zadržavanju redistributivne vrednosti, karakteristične za socijalizam (Lazić *et al.* 2013: 284-285). Drugim rečima, vrednosti koje se vezuju za ekonomiju su se sporije menjale od onih koje su se odnosile na politiku.

Ambivalentni odnosi prema liberalnim vrednostima su se održali i u ovom periodu, pa se, kako Lazić kaže, čini da bi populacija ovde najradije kombinovala pogodnosti privatnog vlasništva sa sigurnošću koju garantuje državna regulacija u ekonomiji. Ipak, istraživanja pokazuju da orijentacija ka političkom liberalizmu u ovom periodu najpre raste kod vladajuće klase, a opada kod drugih slojeva i to tako da orijentacija ka političkoj autoritarnosti ostaje dominantna (ibid: 295). Uz to, usled specifičnog odvijanja društveno-istorijskog procesa koji je bitno usmerila svetska ekonomska kriza došlo je do još slabije podrške kapitalističkom tipu ekonomske regulacije. Na taj način je u ovom periodu porasla normativno-vrednosna disonanca među pripadnicima različitih društvenih grupa, što sociologe navodi na zaključak da se ne mogu utvrditi ni jasne tendencije u formiranju vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa tokom procesa sistemske transformacije u Srbiji (ibid: 303).

VII

GUBITNICI I DOBITNICI

Pokretanje tranzicionog procesa, odnosno dinamične systemske promene neminovno dovode do podele stanovništva na tzv. gubitnike i dobitnike, koji se kao takvi najčešće evaluiraju u ekonomskom pogledu. Uzrok ovome bi se po nekim autorima mogao potražiti u dominantnoj karakteristici tranzicije koja se odnosi na transformaciju centralno-planske u tržišnu ekonomiju, tj. u promeni pravila distribucije ekonomskog bogatstva između različitih grupa ljudi. Kako to formuliše Đorić: „Može se očekivati da kumulativni efekat promena socijalne i ekonomske strukture redefiniše uslove pod kojima su ekonomski resursi dostupni različitim društvenim grupama tako da će nejednakost prihoda između ovih grupa porasti” (v. Đorić 2008: 52).

Ipak, kako je do sada već više puta istaknuto, putanja post-socijalističke transformacije može značajno odstupati od „uspešnog” modela koji u svom cilju ima tržišnu ekonomiju. Stoga je logično reći da je formiranje kategorija gubitnika i dobitnika zapravo u direktnoj zavisnosti od specifičnih načina i uslova odvijanja pomenutog procesa, kakav je i predstavljen u prethodnom poglavlju. Konkretnije, dva sukcesivna i po svojim karakteristikama različita tranzicijska procesa, koji zajedno čine ukupan dosadašnji transformacijski put ovog društva, uticala su na to da se među gubitnike i dobitnike na ekonomskoj osnovi svrstaju različite kategorije stanovništva.

Tako je već naznačeno da se glavna specifičnost perioda devedesetih godina prošlog veka, kada je o tranziciji reč, ogleda u namernoj blokiranosti datog procesa, ali i u opštoj društvenoj krizi obeleženoj građanskim ratom, međunarodnim sankcijama, hiperinflacijom itd. Ovo su ujedno bili i glavni faktori koji su proizveli podelu stanovništva na gubitnike i dobitnike datog tranzicionog perioda, odnosno uzroci masovne pauperizacije populacije, s jedne strane, i stvaranja novih društvenih elita, s druge strane. Kako navodi Lazić:

„Blokirana transformacija predstavlja proces u kojem se totalizovani monopol kolektivno-vlasničke klase nad ukupnom društvenom reprodukcijom, karakterističan za socijalizam, zamenjuje ekonomskom i političkom dominacijom u osnovi iste grupe, koja tu dominaciju koristi da što više uspori razvoj tržišne ekonomije i političkog takmičenja. Neposredan cilj blokiranja transformacije je zadržavanje privilegovanog položaja grupe, a njen dugoročni cilj je konvertovanje resursa u što većem obimu, tako da promena tipa klasnog

sistema ne dovede do bitne promene personalnog sastava vladajuće grupacije” (Lazić 2000: 33).

Drugim rečima, blokiranost kao jedna od najznačajnijih karakteristika koja je obeležila prirodu procesa društvene transformacije ovog perioda omogućila je pripadnicima bivše kolektivno-vlasničke klase konverziju političkog u ekonomski kapital, čime su sebi obezbedili ulaznicu u svet nove društvene, odnosno ekonomske elite. Lazić unutar kolektivno-vlasničke hijerarhije razlikuje dva podsloja: tzv. političke preduzetnike koji donose odluke na osnovu globalnih upravljačkih ovlašćenja i tzv. javne preduzetnike koji neposredno upravljaju javnim preduzećima (Lazić 1994b: 123). Etatiistička elita je iskoristila institucionalni vakum koji se javio nakon sloma prethodnog socijalističkog uređenja kako bi preuzela potpunu upravu nad nekadašnjom društvenom svojinom (v. Arandarenko 2000: 347).

Isto tako, nedostatak preciznih i čvrstih zakonskih okvira dao je priliku direktorima iz javnog sektora da svoju pozicionu moć iskoriste za transfer imovine u privatne firme (v. Lazić 1994b: 122). Može se stoga reći da je za ovaj period karakteristično postojanje dualne ekonomije koju su činila dva relativno razdvojena sektora: privatni i državni (Bolčić 1995). Kako navodi Lazić: „Tek se u sprezi dva činioca – stihijnog razrastanja segmenata privatnovlasničke ekonomije i prisilnog održavanja državnog upravljanja većim delom privrednog sistema – koji su samo prividno međusobno protivrečni, može razumeti tekući proces diferencijacije materijalnog bogatstva, kao i specifičnost stvaranja nove društvene elite” (Lazić 2000: 50).

Pored faktora blokiranosti tranzicije, redovi nove društvene i ekonomske elite se u ovom periodu popunjavaju i zahvaljujući već pomenutim uslovima opšteg sistemskog raspada, privrednog kolapsa, međunarodne izolacije i građanskog rata. Tako se ovde svrstavaju i oni koji su u posedstvo privatnog vlasništva došli, odnosno uvećali ga ilegalnim sredstvima, koristeći navedene uslove društvene krize i to uglavnom uz saradnju i saglasnost države.⁶⁶ Naime, kao što je već pomenuto, ekonomska blokada zemlje stvorila je pogodne uslove za razvoj sive ekonomije u kojoj je jednoj grupaciji, direktno ili indirektno povezanoj sa državom, posebno data prilika da ostvari značajan ekonomski dobitak.

⁶⁶Ovu grupu Lazić naziva ratnim preduzetnicima, posebno ističući da i delovanje političkih i javnih preduzetnika sadrži elemente ratnog preduzetništva (v. Lazić 1994b).

Ovoj pojavi je pored međunarodnih sankcija pogodovalo i odsustvo pravnih, moralnih i profesionalnih normi koje se često vezuje za dati period. Stoga je dobar deo pripadnika nove elite uspevaio da se za kratko vreme uzdigne iz statusa sitnih privatnika, dok su oni na rukovodećim položajima svoj socijalni uspon bazirali i na konverziji resursa poput stručnih i organizacijskih znanja, poslovnih veza, insajderskih informacija itd. (Lazić 2000: 40-41).

U okviru novoformirane društvene elite mogle su se uočiti i određene diferencijacije po pitanju obrazovanja i porekla. Tako su u pogledu obrazovanja postojale izraženije razlike između elite tzv. javnih i privatnih preduzetnika, kako ih je nazvao Lazić. Ovaj autor ističe da je vladajuća grupacija u socijalizmu menjala regrutacijske obrasce pri čemu je viši stepen obrazovanja postajao jedan od preduslova za hijerarhijski uspon, iako je poslušnost prema hijerarhiji bila najznačajniji uslov menadžerskog uspeha. Kada je reč o privatno-preduzetničkoj eliti, oko 30% je imalo srednjoškolsko obrazovanje, dok je snalažljivost u ovoj grupaciji bila najznačajniji uslov uspeha (v. Lazić: 1994b: 127).

Po svom poreklu veliki broj pripadnika preduzetničke elite se uzdigao iz nižih i srednjih slojeva, tj. potekao je iz radničkih i seoskih porodica. Ova grupa se ubrzano stopila s preobraženim delom ranije vladajuće klase, i tako stvorila amalgam koji je činio novu ekonomsku elitu (ibid: 43). U drugu grupu privatnih preduzetnika spadali su oni čiji su očevi pripadali vladajućoj, pre svega, menadžerskoj hijerarhiji. Oni su sami u početku zauzimali položaje unutar posredne klase, a zatim su, uspinjući se unutar upravnih položaja u javnim preduzećima, prešli na elitne privatnoprduzetničke položaje. Kako ističe Lazić, znatan deo elite privatnih preduzetnika potiče lično ili porodično iz kruga dotadašnjih pripadnika direktorskog sloja komandne hijerarhije. Treću grupu čine oni čije je poreklo statusno raznovrsno, koji su napredovali do komandnih položaja u javnim preduzećima i onda osnivali vlastite firme (v. ibid; Lazić 1995).

Na ovaj način formirala se neformalna društvena hijerarhija, potpomognuta sistemom političkog kapitalizma koji se naročito učvrstio nakon regulisanja hiperinflacije 1994. godine. Ovu hijerarhiju najbolje predstavlja Arandarenko sledećim rečima:

„Ustoličenjem tzv. direktorske vlade sprega između političke elite i stare i nove privredne elite postala je savim transparentna. Formirani su "koordinacioni timovi" srpske vlade, zapravo gusta neformalna administrativna mreža kojom su suspendovani ostaci tržišne spontanosti. Počeli su da se ocrtavaju obrisi nove piramide privredne moći, na čijem su vrhu direktori-ministri, ispod kojih su direktori velikih sistema (socijalističkih dinosaurus

preduzeća), ujedno i članovi koordinacionih timova, zatim slede malobrojni pripadnici nove privatničke elite, interesno i politički, često i srodnički povezani sa etatičkom elitom. Za njima dolaze politički provereni direktori srednjih i malih preduzeća, na dnu su politički nepouzdana direktori i 'obični' privatni preduzetnici. Pristup unosnim poslovima sa naftom, gasom, cigaretama, uvoznim i izvoznim dozvolama i kontingentima, devizama po zvaničnom kursu, povoljnim bankarskim kreditima za 'podsticanje proizvodnje' – sve to zavisi od mesta na neobjavljenoj, ali veoma realnoj hijerarhijskoj listi” (Arandarenko 2000: 348).

Na sličan način Lazić ističe da na akumulaciju resursa u ovom periodu odlučujuće utiču porodična povezanost i prijateljske veze, što je na dobitničku stranu pretežno postavljalo pripadnike kolektivno-vlasničke klase i elitne preduzetnike. Sve ovo uticalo je na stvaranje društvene polarizacije koja je otkrivala jasan jaz između pomenutih elitnih grupa i ostatka stanovništva (Lazić 2000).

Isti navedeni faktori koji su proizveli pomenute dobitnike tokom vremena prve tranzicije, uticali su i na formiranje široke grupacije gubitnika. Jedan od tih faktora bio je hiperinflatorni udar 1993. godine, kojim su opustošeni fondovi preduzeća i likvidna dinarska imovina velikog dela stanovništva, dok je stara devizna štednja u državnim bankama blokirana. Tada nastupa nekontrolisana preraspodela bogatstva u kojoj su široki društveni slojevi naglo osiromašili, a kapital se prelio u džepove već pomenutih grupacija dobitnika koji u ovom vremenu doživljavaju ekonomsku i političku promociju (Mrkšić 2000: 253-254).

Grupacije kao što su nezaposleni, ali i KV radnici, niži službenici i tehničari su se, suočeni sa naglim propadanjem preduzeća u kojima su radili, okrenuli sivoj ekonomiji iz koje su izvlačili uglavnom sitnu dobit kojom su obezbeđivali preživljavanje u datim okolnostima. Nasuprot tome mali broj učesnika sive ekonomije koji je dolazio iz redova već pominjanih dobitnika uspevao je da ostvari značajno veće prihode.⁶⁷ Stoga Bolčić smatra da je ovde pre reč o crnoj ekonomiji koja je ovoj grupi obezbedila priliv bogatstva, za razliku od „buvljačke” i „ulične ekonomije” u koju su bili uključeni „obični” građani pokušavajući da na taj način obezbede osnovne životne uslove (Bolčić 1995: 153).

⁶⁷ Kako navodi Lazić, u okvirima sive ekonomije odvijao se specifičan proces društvene diferencijacije koji je povlačio nove stratifikacijske granice (Lazić 1994b: 18).

Uz sve to, pomenuti sloj novoformiranih bogataša država je obilazila pri procesu održavanja socijalnog mira i pomaganjem u preživljavanju najugroženijeg dela stanovništva, ali je zato u toj preraspodeli oduzimala od seljaka i srednjih urbanih slojeva, što se posebno negativno odrazilo na položaj ovih poslednjih (v. Mrkšić 2000; Lazić 1994b). Prema sociološkim istraživanjima glavni deo ugroženog stanovništva u ovom periodu pripadao je upravo nižim i srednjim slojevima gradske populacije (v. *ibid*).

Isto tako, poljoprivredna proizvodnja i privatni sektor su pokazali veću otpornost na krizu izazvanu sankcijama i raspadom zajedničkog tržišta, za razliku od industrijske proizvodnje i društvenog sektora. Kako navodi Mrkšić:

„U nisko rangirani deo privrede dospele su nekad elitne grane, koje su izuzetno pogođene blokadom i raspadom društva. U tom preokretu desetine hiljada zaposlenih u automobilskoj industriji, mašinogradnji, brodogradnji i građevinarstvu dospelo je u velike ekonomske neprilike. Iz njihovih redova regrutuje se najveći deo radne snage na plaćenom odsustvu. Kragujevac, centar automobilske industrije pretvara se u zonu siromaštva i socijalne napetosti” (Mrkšić 2000: 261).

Kada je o nezaposlenosti reč, u ovom periodu su najviše pogođeni radnici sa stručnim kvalifikacijama, žene, mladi. S druge strane, ni oni sa radnim knjižicama nisu bili u značajno boljoj situaciji budući da „najmanje dve trećine zaposlenih ima primanja manja od prosečnih, jedna četvrtina dobija samo garantovanu zaradu, a jedna trećina prima plate sa zakašnjenjem većim od dva meseca” (Arandarenko 2000: 361). Uz to razlike u kvalifikacijama nisu predstavljale značajan izvor razlika u platama, već su to bile međugranske razlike koje su bile posledica monopolskog položaja jednih i dugogodišnjeg propadanja drugih organa (v. *ibid*). Kako zapaža Bolčić, za razliku od pred-tranzicijskog vremena, kada je zaposlenje u državnom preduzeću bilo na visokoj ceni, u ovom periodu se ono pre smatra „nesrećom” od strane većine koji su tu zaposleni (Bolčić 1995).

Prema istraživanja iz ovog perioda, najveće iskliznuće među društvenim klasama doživele su srednja i radnička klasa, među tipovima domaćinstava gradska, a među zaposlenima po svojinskim sektorima oni u društvenom sektoru privrede. S druge strane, najotpornijom na krizne udare pokazala se viša klasa, među tipovima domaćinstava mešovita, a među sektorima privatni. Od svih većih klasa radništvo je u opštem siromaštvu doživelo najveće ujednačavanje materijalnih položaja. Njegov najviši i u doba samoupravljanja dobro stojeći sloj VKR najznačajnije je pao na lestvici položaja dok su istovremeno slojevi

nestručnih radnika uz pomoć mera ekonomske politike uspeli da uspore isklizavanje (v. Mrkšić 2000: 280).

Na osnovu do sada iznetog može se zaključiti da je ujednačavanje ekonomskih položaja širokih društvenih slojeva uticalo na formiranje raznovrsne grupacije gubitnika. Izvori diferencijacije među ovom masivnom grupom bili su uglavnom ranije akumulisana sredstva i obrazovanje. Kako navodi Vujović, iako je kriza produbila jaz između luksuza manjine i apsolutnog i relativnog siromaštva većine građana, ova masovna pauperizacija nije dovela do brisanja slojnih razlika i iščezavanja srednje klase, te bi se pre moglo reći da je na delu bila pauperizacija uz socijalnu diferencijaciju (Vujović 1994b: 111).

Nakon političkih promena 2000. godine nastupilo je poboljšanje opšte ekonomske situacije zahvaljujući intenzivnijoj privatizaciji, makroekonomskoj stabilizaciji i rastu privatnog sektora. Ipak, navedeni faktori uticali su i na povećanje nezaposlenosti, što je sve zajedno vodilo ka promenama u društvenoj strukturi i povećanju socijalne diferencijacije. Na prvom mestu, proces intenzivnog privrednog restrukturiranja i preduzete ekonomske reforme doveli su do promenjenih okolnosti na tržištu rada⁶⁸, odnosno do strukturnih neusklađenosti ponude i potražnje za radnom snagom, te samim tim i do značajnog porasta nezaposlenosti. Stoga je vreme druge tranzicije obeleženo niskom stopom zaposlenosti i visokom stopom nezaposlenosti, kao i rastom regionalne nejednakosti (v. Petrović 2013a).

Ukratko rečeno, tržište rada u ovom periodu u Srbiji, pored ostalog, karakterišu: visoka stopa nezaposlenosti, u prvom redu mladih; nepovoljna starosna i kvalifikaciona struktura nezaposlenih; veliki broj nezaposlenih koji pripadaju teže zapošljivim kategorijama; velike razlike između regionalnih tržišta rada i niska mobilnost radne snage; veliko učešće dugoročno nezaposlenih; dugoročni trend smanjenja broja zaposlenih – ukupno, a posebno u realnom sektoru; neusaglašenost ponude i potražnje radne snage i veliki broj angažovanih u sivoj ekonomiji (Kosanović *et al.* 2011: 321).

Hipoteze sociologa o uticaju određenih socio-demografskih činilaca na položaj na tržištu rada u ovom periodu se mahom potvrđuju, pa tako činioci kao što su starost, pol, obrazovanje, bračni status i mesto stanovanja u značajnoj meri određuju šanse za uspešno pronalaženje zaposlenja (Petrović *op cit.*: 167). Ovi činioci, dakle, predstavljaju značajan

⁶⁸ Pojedini autori čak govore o specifičnom balkanskom modelu tržišta koji se razvio u tranzicijskom procesu i to u zemljama bivše Jugoslavije (bez Slovenije), zatim u Bugarskoj, Rumuniji i Albaniji, a kojeg karakterišu nisko blagostanje i niska efikasnost (v. Malović 2011).

faktor pri razvrstavanju stanovništva u kategorije gubitnika i dobitnika tranzicije. Ekonomska polarizacija društva koja je bila karakteristična u vreme devedesetih godina se u ovom periodu menja, pa razlike po ovom pitanju počinju da prožimaju celu društvenu lestvicu. Rast privatnog sektora je vodio daljoj konsolidaciji ekonomske elite i ekspanziji preduzetništva. Srednja klasa se ekonomski izdvojila od nižih klasa, pa u ovom periodu sociolozi uglavnom obeležavaju seljake i nekvalifikovane radnike kao najveće gubitnike ovakvog društveno-ekonomskog razvoja. Pored njih, novi socijalni rizici koji su se pojavili u ovom periodu i koji su povezani sa ulaskom na tržište rada posebno su pogodili mlade koji prvi put izlaze na ovo tržište i žene (ibid).

Siva ekonomija i u ovom periodu cveta, pa se, na primer, procenjuje da je u njoj tokom 2002. godine bilo angažovano najmanje milion ljudi (Stojanović 2005). Njome su prvenstveno prinuđeni da se bave kvalifikovani i nekvalifikovani radnici koji su se usled privatizacije, liberalizacije i restrukturiranja našli na gubitničkoj poziciji (Stokanić 2013: 189). Pored toga, Stojanović navodi da 60,5% učesnika u sivoj ekonomiji ima redovan posao na formalnom tržištu rada, a da je 20% učesnika nezaposleno (Stojanović op. cit). To znači da postoje različiti motivi angažovanja u sivoj ekonomiji kod različitih društvenih slojeva. Tako, pored motiva preživljavanja koji se sreće kod pomenutih kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika, postoji i motiv postizanja višeg materijalnog standarda, a koji je karakterističan za društvene slojeve koji su situirani više na društvenoj lestvici (Stokanić op cit; cf. Kovačević *et al.* 2013). S druge strane, u istraživanjima je uočen trend reprodukcije dominantnog klasnog modela u sivoj zoni, što znači da neformalna privreda sve manje predstavlja kanal za uzdizanje na lestvici društvene strukture, odnosno da više ne omogućava akumulaciju sredstava koja su dovoljna za socijalni uspon (ibid).

Uz promenjene prilike na tržištu rada, na razvrstavanje u kategorije gubitnika i dobitnika po ekonomskom osnovu takođe su uticali i specifični načini odvijanja procesa privatizacije i razvoja privatnog sektora. Budući da je ovo detaljno predstavljeno u poglavlju o karakteristikama druge tranzicije, odnosno odblokirane transformacije, ovde ću samo kratko ponoviti najočiglednije gubitničko-dobitničke odnose koji su se u ovom periodu javili. Kada je reč o sâmoj privatizaciji, Zagorka Golubović skreće pažnju na socijalne posledice koje se odnose, pre svega, na pitanje ko su dobitnici, a ko glavni gubitnici politike ovog procesa:

„Nesumnjivo su glavni dobitnici 'tajkuni', ali i njihovi pomagači iz struktura vlasti, kao i druge političke elite (iz redova stranačkih funkcionera i vlasti bliskih intelektualaca koji zauzimaju položaje u upravnim odborima i savetima u firmama), koji su u procesu privatizacije videli idealnu šansu za uvećanje svog bogatstva i zadovoljavanje vlastitih na račun državnih (javnih) interesa. Rezultat je: bogati nekontrolisano sve više uvećavaju svoje bogatstvo, a nivo egzistencije siromašnih slojeva sve više pada; drugim rečima, jaz između 'dobitnika' i 'gubitnika' sve je veći; a gubitnici su, u prvom redu, radnici i mali akcionari i sve veća armija nezaposlenih (s obzirom na odsustvo kontrole motivacije zbog koje novi vlasnici otpuštaju veliki broj radnika odmah po kupoprodaji)” (Golubović 2006). Prema ovome, u odnos gubitništva-dobitništva dospevaju radnici i novi vlasnici nekada društvenih preduzeća.⁶⁹

Na polju privatnog preduzetništva se takođe mogu uočiti gubitničko-dobitnički odnosi koji su se iskristalisali tokom vremena druge tranzicije usled specifičnih društvenih okolnosti i aranžmana. Kako ističe Stojanović, u ovom periodu je uočljiv gubitak istinskih preduzetničkih napora i kreativnosti, pa materijalne pretpostavke višeg standarda i društvenog ugleda ne obezbeđuje marljivi rad i inoviranje, već političko lobiranje. „Zbog takvog stanja oni privredni subjekti koji se pridržavaju pravila ne mogu opstati u konkurenciji sa onima koji ne plaćaju poreze i krše pravila. Mnogo je veći parazitizam od ekonomskog stvaralaštva” (Stojanović 2005: 77).

Na sličan način Zec i Radonjić navode: „Poštovati zakon je nepotreban trošak, a kršiti ga se višestruko isplati – od opraštanja računa neplatišama do subvencija najbogatijima. U takvim okolnostima očigledno nema mesta za slobodno preduzetništvo, partijski izvršioци i lobisti su visoko pozicionirani od perioda samoupravljanja do tranzicionih vremena.

⁶⁹ Treba imati na umu da je ovo najčešće slučaj sa tzv. lošim privatizacijama i tamo gde preduzeća nisu na vreme i na pravi način restrukturirana. Na okruglom stolu sa temom „Kako demokratizovati proces privatizacije” Jelica Minić iz Instituta ekonomskih nauka, je na primer naznačila da su najzaštićeniji radnici čije su firme kupili stranci (v. „Privatizacija bez ustavnog okvira”, Republika 2006). S druge strane, privatizacije koje su izvršene u dogovoru sa stranim investitorima predstavljaju i prostor kulturnog kontakta u kome se odvijaju pregovori između domaćih i stranih, socijalističkih i kapitalističkih predstava, ideja i vrednosti. Ildiko Erdei je ovo pokazala na primeru jedne privatizovane pivare, tj. izmenjenih statusnih odnosa između kadrova zaposlenih u proizvodnji, kojima se tokom socijalizma pridavao veliki značaj, i kadrova zaposlenih u prodaji i marketingu, a koji nakon obavljene privatizacije dobijaju prednost u odnosu na prethodne. Ovo je uticalo na subjektivni doživljaj gubitka kod radnika zaposlenih u sektoru proizvodnje, a ta svest je, kako se pokazalo, čak izraženija od svesti o mogućim dobicima koje privatizacija donosi (v. Erdei 2007; 2011). Pored toga, kao poseban problem se izdvaja skeptičnost prema stranim investitorima, naročito ako su u pitanju multinacionalne kompanije. Ovaj aspekt ilustruje medijska praćenost privatizacije domaće fabrike mineralne vode „Knjaz Miloš” (v. Miokov *et al.* 2011).

Trgovanje sa državom i narodnom bankom putem inflatornih kredita danas se nastavlja kroz otpis dugova najbogatijima” (Zec *et al.* 2012: 718). Drugim rečima, grupacija preduzetnika koja je uživala privilegije zahvaljujući političkim vezama se izdvojila kao dobitnička u odnosu na „obične” preduzetnike koji spram njih predstavljaju gubitnike usled nepravedne konkurencije.

Privatni preduzetnici, s druge strane, dospevaju u odnos gubitništva-dobitništva sa onima koji čine radnu snagu u njihovim preduzećima. Kao što je već naznačeno, ovo je najpre posledica zakonske regulacije tržišta rada kojom su troškovi rada povećani za poslodavce, što ih je navodilo na izbegavanje punog radnog odnosa i ilegalnog angažovanja zaposlenih. Zaposleni u privatnom sektoru su se u takvom sticaju okolnosti suočavali sa neprijavljenim radom, što je značilo i da su ostajali bez registrovanog radnog staža, zdravstvenog i socijalnog osiguranja, izgleda za ostvarivanje prava na penziju⁷⁰ ili pak mogućnosti podnošenja kreditnog zahteva (budući da podnosilac mora da bude u stalnom radnom odnosu).

Usled ovakvih uslova rada pomenuti radnici dolaze i u gubitničko-dobitnički odnos sa zaposlenima u javnom sektoru, koji se u tom smislu nalaze u znatno povoljnijem položaju (iako ne nužno većih primanja, njihov rad je barem uredno prijavljen, što sa sobom povlači pogodnosti koje zaposleni u privatnom sektoru nemaju). Stoga u ovom periodu postaje naročito poželjno zaposlenje u javnom sektoru koji narasta u velikoj meri i u direktno je vezi sa već pomenutim jačanjem „partijske države”.

Ovakvi specifični načini i uslovi odvijanja post-socijalističke transformacije imaju direktan efekat na svrstavanje u kategorije gubitnika i dobitnika tranzicije na ekonomskom osnovu, a mogu uticati i na socio-kulturne konceptualizacije ovih kategorija. Njima takođe treba pridodati i vrednosne sisteme, od kojih su neki uveliko postojali, a neki se u ovom periodu javili ili ojačali u društvu Srbije. Oni mogu imati značajan uticaj na evaluaciju i opažanje pomenutih kategorija, a moguće i na kriterijume svrstavanja u njih. Drugim rečima, formiranje konceptualizacija gubitnika i dobitnika tranzicije, odnosno oblikovanje različitih društvenih diskursa po ovom pitanju, posmatram kroz sadejstvo ova dva bitna faktora.

Budući da se pokazalo koliko su dva zasebna perioda post-socijalističke transformacije različita, u daljem radu ću se fokusirati na konceptualizacije pomenutih kategorija koje su

⁷⁰ Prema podacima Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, pravo na starosnu penziju i muškarci i žene ostvaruju sa najmanje 15 godina staža osiguranja (v. <http://www.pio.rs/lat/lat-starosna-penzija.html>).

nastale u vreme druge tranzicije, odnosno odblokirane transformacije. To, međutim, ne znači da uslovi odvijanja prve tranzicije i formiranja gubitnika i dobitnika u tom socijalnom, ekonomskom i političkom kontekstu nemaju nikakav uticaj na društvena shvatanja u nastupajućem periodu druge tranzicije. Ovo je i osnovni razlog pregleda odvijanja celokupnog do sada pređenog post-socijalističkog transformacijskog puta ovog društva.

VIII

SOCIO-KULTURNE KONCEPTUALIZACIJE GUBITNIKA I DOBITNIKA TRANZICIJE

U ovom delu teze biće predstavljeni identifikacija, tipologija i konceptualizacija gubitnika i dobitnika druge faze tranzicije na osnovu građe koju skupa čine odgovarajući, elektronski, medijski tekstovi i komentari čitalaca na njih. Dobar deo ovih komentara je dat u formi neke vrste „mini-narativa” o ličnom iskustvu čitalaca, a koje referiše na gubitništvo i dobitništvo u postojećim socio-ekonomskim prilikama i ne poklapa se nužno sa medijskim diskursom predstavljanja određene pojave. Putem pomenute građe se pokazalo da se identifikacija tipova gubitnika i dobitnika najbolje može obaviti kroz gubitničko-dobitničke odnose u koje se dovode različite kategorije stanovništva. Za svaki od identifikovanih tipova će se potom utvrđivati postojeće diskurzivne kombinacije, koje upućuju na njihovu konceptualizaciju i koje su široko prepoznate u ovom društvu. Kako je već naznačeno, kao dodatna i pomoćna građa poslužiće i materijal iz oblasti popularne kulture, kao što su filmovi, serije ili folklorne definicije na određenim internet portalima zabavnog karaktera, a čija je prvenstvena svrha upravo dokazivanje široke prihvaćenosti i prepoznavanja tipova o kojima je reč, zatim diskursa u okviru kojih se o njima razmišlja i govori, kao i nekih koncepata na kojima se ti diskursi zasnivaju.

VIII 1. Gubitničko-dobitnički odnos: radnici i novi vlasnici privatizovanih preduzeća

Već je napomenuto da se gubitnici i dobitnici tranzicije moraju posmatrati u specifičnom kontekstu odvijanja ovog procesa u Srbiji čiji su bitan deo tzv. sporne, sumnjive i problematične privatizacije, a koje su proizvodile preduzeća-gubitaše. Termin „gubitaš” je u vreme socijalizma označavao preduzeća u kojima se kumulirao deficit čiji je osnovni uzrok greška u proklamovanom ekonomskom modelu koji je više insistirao na preraspodeli postojećih, a ne na stvaranju novih vrednosti i u kome se, sledstveno tome, više trošilo nego što se stvaralo (v. Zec *et al.* op. cit).⁷¹ Međutim, u periodu druge tranzicije gubitašima se u

⁷¹ Nekada se naročito pominju tzv. političke fabrike kao specifična vrsta preduzeća „gubitaša” koje su nastajale u procesu ubrzane industrijalizacije zemlje, ali mimo ekonomskih zakona, jer su, kako se kaže,

medijima nazivaju i nekada uspešna preduzeća, koja to postaju usled različitih mahinacija njihovih novih vlasnika.⁷² Na taj način se u medijskom diskursu može identifikovati i jedan od već pomenutih gubitničko-dobitničkih odnosa, koji je postavljao radnike mnogobrojnih devastiranih preduzeća spram njihovih novih vlasnika. Tema spornih privatizacija je po svojoj prirodi naročito zanimljiva za medije, pa se stoga često o njoj može i čitati,⁷³ a na nju se direktno nadovezuju teme o problemima koji su odatle proizašli, kao što je izuzetno nepovoljan položaj radnika koji su u njima (bili) zaposleni.

U tom pogledu naročito su indikativni naslovi kao što su: „Radnici bez plate već celu deceniju”⁷⁴, „Radnici traže da idu u zatvor da bi preživeli”⁷⁵, „Radnici bez plate ničija briga”⁷⁶, „Nisu mu platili 49 zarada a i dalje dolazi na posao”⁷⁷. U ovakvim tekstovima se

prvenstveno služile kao sredstvo iskazivanja lokal-patriotizma visokih rukovodilaca. Kao takve, one su proizvodile gubitke u poslovanju što je značilo stalnu državnu intervenciju kako ne bi otišle u stečaj (v. http://sr.wikipedia.org/sr/Политичка_фабрика). Podatke o ovakvim slučajevima nisam našla u stručnoj literaturi, već sam do njih dolazila kroz razgovore i putem Vikipedije. Isto tako, neka vrsta svedočanstva o ovakvim pojavama predstavljaju i forme popularne kulture koje referišu na postojanje neproizvodnih preduzeća u datom periodu. Tako jedna epizoda čuvene serije „Top lista nadrealista” govori o „fabrici za proizvodnju ništa koja je dugi niz godina ponos opštine u Niodaklevcima, a koja koristi dve glavne vrste sirovina: nema-ničega, koja se uvozi iz Nemačke (500 000 maraka košta jedan metar kubni) i de-je-ba-ono-nestalo, koja se uvozi iz Holandije za 200 000 maraka” (U sâmom video klipu se kaže „fabrika za proizvodnju ništa”, dok u naslovu na youtube-u stoji „fabrika za proizvodnju ničega”, v. <https://www.youtube.com/watch?v=0Ubf2IKOcqk>).

⁷² Tako, na primer, na internet portalu „Slobodna Evropa” piše da je „Fidelinka” početkom 2000-ih važila za uspešnu firmu čija je godišnja proizvodnja dostizala 12,5 miliona vekni hleba i 100 hiljada tona slatkiša. Nakon privatizacije ona je postala gubitaš, a istu sudbinu su delili i „Navip” i „Agrohem” o kojima se takođe u ovom tekstu piše. „Zbog toga je 1.300 radnika u ova tri preduzeća ostalo bez posla. Oni su deo armije od 250 hiljada zaposlenih u državnim preduzećima u Srbiji koji su se našli na ulici kao rezultat privatizacije od 2001. do 2010. godine.” Kako se, takođe, navodi u ovom tekstu: „Agencija za privatizaciju Srbije je bila u obavezi da osigura da kupci privatizovanih firmi ne otuđe njihova sredstva i ne izbace zaposlene na ulicu. Međutim, u Zakonu o privatizaciji je postojala pravna praznina: kupci nisu bili u obavezi da u potpunosti obelodane svoj identitet kao ni vlasničku strukturu. To je, prema izveštajima Saveta za borbu protiv korupcije, omogućilo na stotine licitacija odnosno preuzimanja preduzeća čiji su vlasnici, barem na površini, bili strani investitori, ali to su, u stvari, bili bogati i dobro povezani Srbi, koji su koristili strane, uglavnom ofšor kompanije za kupovinu državnih preduzeća i upotrebili njihova sredstva za ostvarenje mnogo većeg profita. U mnogim slučajevima, novi vlasnici uzeli su kredite zalažući kompanije koje su kupili, opterećujući ih dodatnim dugovima, zatim prodajući ili transferišući vlasništvo nad zemljom, zgradama, mašinama i opremom na ofšor ili druge povezane firme. Prema podacima Socijalnog i ekonomskog saveta Srbije, skoro 2.000 od 3.017 privatizovanih firmi je bankrotiralo ili je na ivici zatvaranja. Istovremeno, nezavisna istraživačka grupacija „Global Financial Integrity” procenjuje da je 51 milijarda dolara prebačena iz Srbije 'nezakonitim finansijskim transakcijama' mahom na ofšor račune između 2001. i 2010, odnosno oko 5 milijardi dolara godišnje (v. „Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem”, <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html?>).

⁷³ „Blic” je, tako, u svom štampanom izdanju od 28. 10. 2013. do 02. 12. 2013. objavljivao serijal „Ko je uništio srpska preduzeća” u kome se istraživalo ko je i pod kakvim uslovima kupovao preduzeća koja su ubrzo bila devastirana. „Politika” je u svom elektronskom izdanju pisala o ispitivanju privatizacija koje su rezolucijom Evropskog parlamenta označene kao sporne (v. <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Ispituje-se-18-spornih-privatizacija.sr.html>).

⁷⁴ <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/187536/Radnici-bez-plate--vec-celu-deceniju>.

⁷⁵ <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/288106/Radnici-traze-da-idu-u-zatvor-da-bi-prezive>.

⁷⁶ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/186599/Radnici-bez-plate-nicija-briga>.

⁷⁷ <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/365848/Nisu-mu-isplatili-49-zarada-a-i-dalje-dolazi-na-posao>.

najčešće piše o devastiranim preduzećima po manjim gradovima zemlje i pretežno se govori o sredovečnim radnicima. Na taj način na videlo izlazi jedan poseban, prepoznatljiv tip gubitnika tranzicije, a to je osoba koja je srednjih godina, srednjeg ili nižeg obrazovanja i koja je (bila) zaposlena u nekoj od neprivatizovanih ili loše privatizovanih fabrika, pretežno u unutrašnjosti zemlje, ali i u glavnom gradu. Kulturne konceptualizacije ovog tipa se najpre mogu prepoznati u okviru diskursa siromaštva koji se često sreće u medijima i to kroz mnogobrojne tekstove koji obrađuju temu radničkih štrajkova (v. Kleut 2011; Kleut *et al.* 2012). Medijsko diskurzivno konstruisanje siromašnih se stoga poklapa sa načinima na koje su predstavljeni i ovi radnici kao gubitnici tranzicije. Tako su u novinskim tekstovima česti opisi slučajeva pojedinačnih radnika koji služe kao paradigmatičan primer za situaciju u kojoj se našao i veliki broj njihovih kolega:

„Već osam meseci Srba Stošić iz Vranja nije primio ni dinar u firmi u kojoj je proveo čitav radni vek. Porodica živi od ženine penzije koja iznosi 20.000, a s tim parama treba izdržavati sina gimnazijalca i studenta u Beogradu. Zbog takve situacije Stošići kažu da se nisu odrekli samo hleba, mleka i lekova, a koliko dugo će moći da priušte i ovo, ne znaju. Čak 135.000 radničkih porodica se nalazi u ovoj situaciji. Iako su zaposleni, platu ne primaju. Njihove porodice gladuju, a vlast koja ih je često sumnjivim privatizacijama dovela do prosjačkog štapa tvrdi da muka svakog petnaestog radnika nije njihova briga. Uz 135.000 radnika koji platu ne primaju, čak 138.000 radnika prima platu manju od 15.000 dinara, koliko iznosi zakonski zagarantovana minimalna zarada. Sindikati upozoravaju i da se beleže slučajevi u kojima se radnicima isplati minimalac, pa gazda kasnije traži nazad deo zarade” (<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/186599/Radnici-bez-plate-nicija-briga>).

Kako navodi Kleut, diskurzivno konstruisanje siromaštva u novinskim žanrovima se odvija na dva tipična načina koji se često i prepliću: siromašni se uglavnom predstavljaju kao gladni, što ukazuje na nedostatak osnovnih sredstava za zadovoljenje egzistencijalnih potreba, na šta se nadovezuje njihovo predstavljanje kao potrošača u smislu nemogućnosti zadovoljavanja određenih potreba potrošnje, što se sve prikazuje tako što sâmi siromašni nabrajaju koje sve potrebe ne mogu da zadovolje (v. Kleut *et al.* 2012: 37). Uz to, analiza medijskog diskursa siromaštva pokazala je da se njime konstruiše predstava o siromašnima kao pasivnim primaocima i tražiocima direktne materijalne pomoći od države, koji retko aktivno rade na poboljšanju svog položaja (ibid: 40). Već pomenuti novinski naslovi o nevoljama radnika potvrđuju njihovo predstavljanje upravo u ovom svetlu. Pored pasivnosti

koja im se pripisuje, sledeća značajna karakteristika koja gradi konceptualizacije o ovoj grupaciji jeste nesnađenost u novim društvenim okolnostima, a koju često ističu i sâmi radnici.⁷⁸ Najekstremniji primer ovoga daje se putem slučajeve samoubistava i iznenadnih smrti kroz koje se prelama tragična sudbina ove grupacije:

„Moj kolega, Radiša Stojanov, radnik Šinvoza, umro je na protestu radnika u Domu sindikata. U Šinvozu je radio 18 godina. Nije mu bilo lako da se odjednom nađe na ulici. Nakon dobijanja otkaza, a zbog teške finansijske situacije zapao je u depresiju. Trojica kolega iz Šinvoza obesilo se od početka privatizacije. Nisu mogli da izdrže. Nisu videli drugi izlaz. Nisu mogli da se snađu.” Adam Ljavroška, radnik „Šinvoza” (v. forum emisije Ključ,⁷⁹ „Kome su potrebni pedesetogodišnjaci?”).

Komentari čitalaca⁸⁰ na tekstove koji govore o pomenutim problemima radnika se mogu grupisati u nekoliko diskursa u okviru kojih se konceptualizuje dati tip gubitnika tranzicije. Jedan deo komentatora iskazuje žaljenje i saosećanje, odnosno empatični odnos prema grupaciji čiji se profil poklapa sa ovim tipom, i o njoj govori kroz diskurs obespravljenosti i socijalne nepravde koja joj je pričinjena načinom odvijanja tranzicije, odnosno privatizacije:

„...Prvo radnici u privatnom sektoru nemaju nikakva prava, niti imaju perspektivu za neko drugo zaposlenje, zbog toga se to desava, a tako je sa vecinom privatnih preduzeca ili preduzeca koja trebaju da se privatizuju. Zbog toga vi nikada necete razumeti patnju obicnog i postenog coveka koji pokusava da sastavi kraj sa krajem, i da za sebe i svoju porodicu obezbedi bar osnovna sredstva za prezivljavanje.”⁸¹

⁷⁸ Dragana Antonijević smatra da se čak može govoriti o kulturnoj matrici nesnalaženja u tranzicionim uslovima koja ishodi iz nepripremljenosti, neiskustva i nenaučeniosti socijalističkog radnog čoveka na koncept kapitalističkog načina privređivanja i tržišne utakmice, posebno nižih slojeva koji teško menjaju svoje navike i gledišta, tradicionalno su vrednosno orijentisani i nisu dovoljno stručni i obrazovani da bi svoje znanje u toj utakmici bolje plasirali i unovčili (v. Antonijević 2009b: 58).

⁷⁹ Emisija Ključ je emitovana na nacionalnoj televiziji tokom 2008. i 2009. godine i bila je osmišljena kao svojevrsni *talk show* koji je obrađivao različite društvene probleme. Epizoda „Kome su potrebni pedesetogodišnjaci?” je bila posvećena problemu gubitnika tranzicije. Gosti emisije su bili radnici koji se u potpunosti uklapaju u tip gubitnika o kome je ovde reč, kao i psiholozi i ekonomisti koji su pokušavali da objasne ovaj problem i, što je možda još bitnije, ponude njegovo rešenje. Emisija je takode imala i svoj forum na kome su predstavljeni transkripti onoga što su gosti govorili i gde se mogu naći komentari posetilaca (v. <http://www.natasa-miljkovic.com/forum/viewtopic.php?t=2006>).

⁸⁰ Svi komentari će biti predstavljeni u svom originalnom obliku koji podrazumeva odgovarajući stil autora i gramatičke greške.

⁸¹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/186599/Radnici-bez-plate-nicija-briga>.

U ovakvom diskursu je, dakle, dati tip gubitnika tranzicije konceptualizovan kao pošten, običan, porodičan, ali obespravljen, napaćen i osiromašen čovek. Drugim rečima, on se može označiti kao nezaslužan gubitnik tranzicije, budući da se implicitno, ali i eksplicitno smatra da za ovakvu poziciju ne snosi ličnu odgovornost, što dalje znači da se u takvom sistemu mišljenja u prvi plan postavljaju problematični načini odvijanja vlasničke transformacije, odnosno privatizacije. Prema tome, u ovakvim konceptualizacijama nije primaran kôd koji se može uočiti u medijima, gde se prevashodno ukazuje na pasivnost identifikovanog tipa gubitnika. Često se sreće i shvatanje o nerazumevanju i nesolidarnosti na koje ovaj tip nailazi kod ostalih pripadnika društva, što dalje implicira da se on opaža i kroz smeštanje u jednu specifičnu grupu. S druge strane, može se uočiti i identifikacija sa ovom grupacijom koja se zasniva na ekonomskoj devastiranosti i shvatanju o polarizaciji društva na malobrojne bogate i ostale siromašne:

„...Na jednoj strani tajkuni, koji se dave u pohlepi i bogatstvu, srednji sloj prezivljavanje na jedvite jade, a radnička klasa gladovanje...”⁸²

„Cela zemlja je u fazi odumiranja, svaki dan po nekoliko stotina ljudi ostaje bez posla i gde sve ovo vodi ja stvarno ne znam.”⁸³

Ovakvi komentari upućuju na to da se u periodu druge tranzicije održava shvatanje o izjednačenom ekonomskom položaju širokih društvenih slojeva, što grupaciju gubitnika u ovakvom sistemu mišljenja čini heterogenom. Kao što je već pokazano, ovo je zaista bio slučaj tokom perioda prve tranzicije, što međutim nije značilo i brisanje ostalih socijalnih razlika. U skladu sa time, i u ovom slučaju datu identifikaciju treba posmatrati isključivo u ekonomskom pogledu. Na to posebno opominje diskurs „pregaženosti vremenom” u okviru kojeg se grade drugačije konceptualizacije ovog tipa gubitnika, a kroz koji se posebno referiše na godine starosti:

„Današnji pedesetogodišnjaci su kao mladi ljudi imali svoje ideale i sigurnost opstanka (bar se tako prezentovalo), došlo je do promene državnog uređenja i oni se tu sada ne uklapaju ili jedva uklapaju.”⁸⁴

⁸² Ibid.

⁸³ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/288106/Radnici-traze-da-idu-u-zatvor-da-bi-prezive>.

⁸⁴ Komentar na forumu emisije Ključ „Kome su potrebni pedesetogodišnjaci?”

„Masa današnjih pedesetogodišnjaka još živi u vremenu Tita, ili ih se bar stalno priseća. Ali najčešće misle da se to vreme može vratiti. Tužno baš tako.”⁸⁵

„Problem je u tome što stariji nisu spremni da se prilagođavaju i menjaju.”⁸⁶

„Ljudi su verovali da su došla neka 'luda vremena' i da će se jednog dana stvari vratiti na staro. I u tome su jako pogrešili. Čak postoji izraz 'tranzicijski gubitnici', kao da su ljudi sami krivi što se promenio svet u kome žive. Pobednici su oni koji su prilagodili svoj pogled na svet i svoje vrednosti novom sistemu.”⁸⁷

Kroz ovakav diskurs se iskazuje sažaljenje prema ovom tipu gubitnika tranzicije, ali se isto tako može naslutiti da se to čini „sa distance”, tj. da ovde više nema takve empatije i identifikacije sa njegovim problemima kakve su prisutne u prethodnom slučaju. Na prvom mestu, deluje kao da se radnici o kojima je ovde reč opažaju kao „infantilna” skupina o kojoj društvo ili država treba da brinu, jer sama sebi nije u stanju da pomogne.⁸⁸ Uzrok tome može biti činjenica da se ovde fokus pomera od nepravde koju ovaj tip gubitnika trpi usled sporne privatizacije ka novonastalim društvenim okolnostima, a posebno ka novim uslovima na tržištu rada. U skladu sa time, on je konceptualizovan kao statičan, pasivan, neprilagođen i neuklopljiv u novi sistem, odnosno kao izmešten iz tekućeg vremena u jedno drugo, prošlo vreme.⁸⁹

Na taj način se u ovom slučaju i težište pomera ka ličnoj odgovornosti ovog tipa za sopstveni gubitnički položaj u kome se našao, iako se to ne stavlja u prvi plan s obzirom na pomenuto shvatanje o prevashodnoj dužnosti društva da mu pomogne.⁹⁰ S druge strane, reklo bi se da ovakva shvatanja o njegovoj neuklopljivosti i izmeštenosti čak izazivaju izvesnu

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Komentar na tekst:

http://www.pressonline.rs/sr/vesti/u_fokusu/story/105780/Ko+su+dobitnici,+a+ko+gubitnici+u+kapitalizmu.html

⁸⁸ Ovo je naročito došlo do izražaja u pomenutoj emisiji Ključ, gde je voditeljka postavljala gostujućim psiholozima i ekonomistima pitanja kao što su: „Šta da radimo sa tom klasom?” i „Da li bi oni *znali* da prepoznaju novu šansu?” (kurziv V.T).

⁸⁹ Isto tako i sâmi radnici koji po svom profilu spadaju u domen ovog tipa sebe doživljavaju kao zasebnu grupu, sa posebnim karakteristikama koje su proizašle iz jednog drugačijeg vrednosnog sistema u odnosu na onaj koji se danas propagira: „Mi nismo navikli da, kao ljudi na Zapadu, menjamo radna mesta. Nama su kolege kao porodica. Menjanje radnih mesta nije način naših života i mentaliteta. Pre privatizacije primali smo minimalce, ali smo ostajali u istoj firmi zbog druženja, jer nije sve u parama. Sudbina firme u kojoj sam radio i moja životna sudbina, za mene su isto.” Adam Ljavroška, radnik „Šinvoza”.

⁹⁰ Na posledice neuklapanja u novi socijalni kontekst opominju i urbane legende koje su počele da se prenose tokom perioda tranzicije u ovom društvu. Jedna takva je legenda o siromašnom obučaru kojeg je snašla tužna sudbina zbog toga što se nije prilagodio novim pravilima i načinima života (v. Kovačević 2010).

„nelagodnost” kod jednog dela društva, koji se u odnosu na njega smatra aktivnim učesnikom savremenih zbivanja. Ta „nelagodnost” se najbolje može antropološki objasniti kroz utisak nepripadanja koji, na pomenuti način konceptualizovan, tip gubitnika tranzicije izaziva svojim postojanjem u novonastalom društvenom kontekstu. Kao takav, on može predstavljati smetnju idejnom uspostavljanju novog i drugačijeg društvenog poretka koji zahteva i novi, uspešno uklopljeni tip društvenih osoba (cf. Erdei 2007).

Ovo se prvenstveno potvrđuje potrebom da se status date grupacije nekako što pre razreši kako bi se ona integrisala u novonastalo društvo, odnosno kako ne bi više „štrčala”. Takvo nastojanje je svakako sasvim razumljivo i logično kao čin društvene solidarnosti iz altruističkih ili nekih drugih pobuda. Međutim, smatram da je u ovom slučaju naročito indikativan način na koji se ovom tipu gubitnika tranzicije nude „instant” rešenja bez dubljeg uvida u složene društvene okolnosti koje utiču na njegov položaj. Po tom pitanju je ilustrativan jedan od komentara na forumu „Kome su potrebni pedesetogodišnjaci?”:

„Nisam mogao da se otmem utisku da Nataša (voditeljka, prim. V. T.) ove ljude jednostavno ne može da razume, neprestalno insistirajući na pitanju da li su se trudili da nešto učine, da li su tražili drugi posao, itd. naprosto, ona je toliko daleko od problematike, da čak i njen sažaljivi pogled u emisiji izgleda uvredljivo, izveštačeno i usiljeno...”

Naime, često se ovoj grupaciji kroz dati diskurs posmatranja njihovog problema nudi i rešenje u prekvalifikaciji i dokvalifikaciji (koji bi verovatno služili kao svojevrsni rituali integrisanja u novo društvo) kao i u traženju novog posla. Drugim rečima, jednostrano se veruje da je rešenje problema ove grupacije isključivo u njihovoj aktivizaciji. Takvo razmišljanje, međutim, gubi iz vida to da položaj ovakvih radnika u mnogome zavisi i od toga koliko im je sistemski,⁹¹ ali i društveno⁹² omogućeno da se etabliraju kao ekonomski delatnici u novim socijalnim okolnostima.

⁹¹ Već su pomenuti sistemski problemi sa kojima se preduzetnici suočavaju, kako pri pokretanju, tako i u vođenju svog biznisa, kao što su nepovoljni bankarski krediti i komplikovane procedure njihovog dobijanja, poreski propisi, kratki rokovi za izmirivanje finansijskih obaveza, itd. Evo i kako radnici razmišljaju o tome: „Ponudeno mi je 200.000 dinara kao otpremnina da bih započeo svoj biznis. Ali, šta da uradim sa tim parama. To nije dovoljno za pokretanje normalnog posla. Verujem da za mene postoji mesto na tržištu. Ali neko mora da mi stvori uslove za rad. Ne može se tražiti od nas radnika da mi sami nađemo rešenje za sve.” Adam Ljavroška, radnik „Šinvoza”.

⁹² Već sâm naslov pomenute emisije ukazuje na problem sa kojim se sredovečni radnici suočavaju na tržištu rada, a to je da privatnici ne žele da ih zaposle. Na ovom mestu ne ulazim u to koliko je njihova nemogućnost da pronađu posao posledica neodgovarajuće i zastarele kvalifikovanosti, a koliko konceptualizacija koje su ovde identifikovane. Ipak, treba pomenuti da uzrok tome može biti i zakonska regulativa koja

Poslednji diskurs kroz koji se konceptualizuje ovaj tip gubitnika tranzicije se može nazvati diskurs „mentaliteta”. Isto kao u prethodnom slučaju, glavno polazište u promišljanju datog problema ovde jesu promenjeni društveni uslovi kojima se treba prilagoditi. Razlika se, međutim, sastoji u tome što se sada uočava drugačiji pristup ovom tipu gubitnika čije se gubitništvo percipira kao apsolutno zaslužno. Naime, i ovde se data grupacija posmatra kao ona koja usled svoje pasivnosti i statičnosti nije u stanju da aktivno radi na poboljšanju svog položaja, ali se u ovom slučaju zauzima osuđujući stav prema njoj kao takvoj i mišljenje po kome ona predstavlja teret za društvo i državu. U ovom diskursu je evidentno odsustvo bilo kakvog sažaljenja, budući da se u njemu naglašavaju posledice „mentaliteta” ove grupacije po njih same, ali i po ostale pripadnike društva. Tako na vest o tome da radnici i dalje odlaze na svoje radno mesto iako ne dobijaju platu za svoj rad dominiraju sledeći komentari:

„...Tako da sta da ti kazem, taj paorski srpski narod je sposoban da cuti i trpi koliko god hoces.”⁹³

„Nije ni cudo da su nas Turci pet vekova tlacili. Mi smo narod sa predispozicijama za sadomazohizam. Mozes da nam radis sta hoces a mi cemo trpeti, trpeti i samo trpeti.”⁹⁴

„to je robovski mentalitet, da ljudi imaju ponosa prestali bi da rade, ovo je totalno besmisleno, rade, nisu placeni a nista ne menjaju i pitaju se dokle, dotle dok ne preuzmete stvari u svoje ruke i pocnete da se ponasate kao slobodna bica a ne neciji robovi, robovi nikad nisu bili cenjeni u drustvu niti zadovoljni, nema razloga za robovanje. Probudite se.”⁹⁵

„...Dobrom delu ovog naroda manjka jedna osobina koja se zove: karakter. A druga osobina koja jos vise manjka, je prosvecenje. Sa preko milion i po funkcionalno nepismenih, imas nevidjen teret nad celim drustvom. Treca manjkavost, je rad na sebi...”⁹⁶

„tuzna je ovo prica, ali oslikava mentalitet naseg naroda i ono zbog cega smo vise u africi nego u Evropi. Ako ti neko mesecima ne daje platu, treba prvo da se pitas da li si je

podrazumeva zaštitu starijih radnika kroz obavezu plaćanja otpremnina pri otpuštanju i to ne za godine radnog staža provedene kod određenog poslodavca, već za celokupni radni staž. Ovo je, s jedne strane, zaštitilo starije, zaposlene radnike, ali je istovremeno otežalo zapošljavanje sredovečnih radnika koji su u potrazi za svojim mestom na tržištu rada.

⁹³ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/365848/Nisu-mu-isplatili-49-zarada-a-i-dalje-dolazi-na-posao>.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/253685/Drzava-prepustila---firme-kriminalcima-da-ih--uniste>.

zaradio. onda treba da se pitas da li si normalan i zasto to radis. realno, ni sad nemas posao, jer ako negde ides a ne placaju te, to je cist volonterizam. oni koji kazu pa gde da ide, ko ce njega da primi u ovim godinama, ne razmisljaju o tome da covek ni sad ne radi, ni sad mu se ne placaju doprinosi, pa ce tesko i u penziju da ode. drzava nigde, pa ni u Srbiji nije duzna da vam nadje posao, to je vas zadatak, ali jeste da vam obezbedi minimalne uslove i to se radi kroz socijalnu pomoc. dakle, zasto ne odes na biro i pocnes da dobijas socijalnu pomoc? niko nece da vam nadje posao, morate sami... znam da cu minuse da dobijam, ali umro je komunizam, ljudi u 21.veku smo!!!”⁹⁷

Zanimljivo je da se ovde pod „mentalitetom” ne podrazumeva samo sistem vrednosti i način funkcionisanja koji se uglavnom vezuju za radničku klasu iz perioda socijalizma, već se smatra da on ishodi iz tzv. narodne, seljačke kulture koja je oblikovana još starijim društvenim, ekonomskim i istorijskim okolnostima, najčešće poistovećivanim sa viševjekovnim robovanjem pod Turcima. Poznato je da su takve prilike uticale na razvoj mentaliteta potištene raje za koji se vezivalo pasivno trpljenje i čekanje kao vid adaptacije na nepovoljne društveno-istorijske uslove koji su dugo trajali (v. Antonijević 2007: 70). Ovaj tip gubitnika tranzicije se na taj način konceptualizuje kao baštinik upravo tog anahronog, neprosvećenog, ruralnog, trpeljivog, narodnog mentaliteta, koji se kao komponenta socio-psihološkog karaktera održao do danas predstavljajući antitezu savremenim tokovima.

Veza između ovakvog tipa „narodnog karaktera” i radnika se jasno uspostavlja ako se ima u vidu već pomenuta praksa regrutovanja klase industrijskih radnika tokom jugoslovenskog socijalizma iz redova seljaštva koji su pre revolucije činili najbrojniji deo stanovništva. Za taj period je karakteristično njihovo slivanje u gradove što se često dovodilo u vezu sa „poseljačenjem” urbane sredine. Tada nastaju i brojne prezrive priče, koje se i danas mogu čuti, o neprimerenom prilagođavanju stambenog prostora od strane „novopečenih građana” kao što je pretvaranje predsoblja stana u pušnicu za meso, loženje parketa, čuvanje koze u kupatilu, itd. (v. Đapović 1995). Ovo govori da se taj „narodni mentalitet” već i u to vreme posmatrao kao u najmanju ruku neprilagođen modernim uslovima života. Stoga se može pretpostaviti da je nastavak takve precepcije osnov ovog diskursa i iz njega proizašle odgovarajuće konceptualizacije. Uz sve to, u ovakvom sistemu mišljenja neprilagođenost

⁹⁷ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/365848/Nisu-mu-isplatili-49-zarada-a-i-dalje-dolazi-na-posao>.

„mentaliteta” datog tipa gubitnika tranzicije savremenom dobu ostavlja negativne efekte ne samo po njega sâmog, već i na šire društvo:

„Svako ko ode na posao jedan jedini dan posle kasnjenja dve, MAKSIMALNO tri plate, zasluzuje sve sto mu se desava i ne zalim ga uopste. Zalim sebe i slicne, koji ne mogu da nadju posao zbog takvih kao sto su ovi sto rade bez plata. Kad odem na razgovor na posao, i trazim nadoknadu za moj rad, i trazim urednost isplate, poslodavci se smeju, a smeju se zbog ovakvih sto rade dzaba, i naravno da ih u svakom razgovoru spomenu tipa "Koliko ljudi radi dzaba i kasni im plata i po godinu, a ti bi redovnu platu od 200 eura?" Nisu poslodavci krivi, oni idu taman dotle, dokle im radnici dopuste. Da svi date otkaz, odete na Biro i primete zakonski obaveznu socijalnu pomoc, rupe u vasim mestima bi poslodavci morali da pokriju nekako, sa nekim, i morali bi da plate. Ovako ne moraju, a vi samo dzaba radite, ali ne kukajte. Niste u radnom logoru pa vas je neko naterao na to, vec to radite dobrovoljno, svojim izborom.”⁹⁸

Na ovaj način se grupacija čiji profil predstavlja ovakav tip gubitnika tranzicije postavlja u antagonistički odnos sa ostalim pripadnicima društva koji se nalaze na tržištu rada, što dodatno izaziva negativan stav prema njoj. Diskurs „mentaliteta” obuhvata i kritičku konceptualizaciju o pasivnosti ovog tipa gubitnika koja sa svoje strane upućuje na osuđujući odnos i stav prema njemu:

„Dospeli ste tu gde ste upravo zbog toga sto ćutite. Očekujete od drugih da reše vaše probleme. Ako se zapitate šta je svako od vas (nas) učinio da promeni situaciju videćete da je u pitanju jedno veliko "NIŠTA". Stalno cekamo da nam nesto drzava pomogne. A drzava je odavno digla ruke od ovakvih slucajeva.”⁹⁹

„Stalan posao?!Sta je to?!To je ono kao ti samo treba da ides na posao i plata stize redovno, orelo-gorelo, a ti imas sva prava, i jos to radno mesto treba da ti obezbedi neko drugi, da ti ga pronadje neko drugi, i da ti obezbedi da ti stalno imas sta tamo raditi,.ccc..i sve tako, uvek neko drugi treba nama da "DA",da "NADJE",da "POMOGNE",da "ZASTITI”.¹⁰⁰

Može se ukratko reći da se kroz ovaj diskurs zagovara neophodnost promene svesti i ponašanja, kao i afirmacije drugačijeg vrednosnog sistema, načina života i razmišljanja.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

Drugim rečima, iskazuje se potreba za svojevrsnom kulturnom tranzicijom koju dati tip gubitnika mora da prođe, a što je bitno kako za njega, tako i za celokupno društvo i društvenu transformaciju. U tom pogledu, ovaj diskurs ima slično polazište kao prethodno pomenuti, a to je shvatanje tranzicije kao promene koja vodi stvaranju novog, drugačijeg sistema kome se treba prilagoditi. Ovakvo mišljenje je direktno uslovalo i konceptualizacije datog tipa gubitnika tranzicije za koje se može primetiti da govore o posebnoj grupaciji sa svojim specifičnim, negativno vrednovanim karakteristikama. Opažanje radnika na ovaj način moguće da ima korene i u vremenu socijalizma, kada se ova klasa, iako nehomogena i iznutra raslojena, izdvojila kao zasebna u odnosu na posrednu i kolektivno-vlasničku klasu po svom položaju, zastupanim vrednostima i uopšte načinu života.

Kao što je već rečeno, komandno-vlasničkoj klasi je pripala pozicija društveno dominantne s obzirom da je monopolisala komandno-planske funkcije, a srednji slojevi joj se vremenom približavaju i istovremeno se distanciraju od radnika. Suprotno proklamovanoj ideologiji, radnici su gubili ekonomsku moć i uticaj u procesu odlučivanja i praktično su potiskivani od strane tehnokratskih tendencija. Tada nastaju i osetne razlike između srednjih slojeva i radnika u radnom režimu i platnom sistemu, u načinu napredovanja, trajanju radnog vremena, radnim obavezama i odgovornostima, učešću u raspodeli, mogućnostima dobijanja stana, korišćenja prava iz socijalnog osiguranja, itd. (Pečujlić op. cit: 178). Još ovde se, dakle, može uočiti antagonistički odnos između radničke klase i „posrednih” slojeva, koji se u sličnom maniru javio i u periodu druge tranzicije, s obzirom na značajno narastanje javnog sektora i njegovu povoljniju društveno-ekonomsku poziciju.¹⁰¹ Stoga je i u mnogobrojnim komentarima prepoznata ova prednost srednjih slojeva na kojoj je bazirano shvatanje o njihovoj nemogućnosti razumevanja problema sa kojima se radnici suočavaju.

Tako, nasuprot konceptualizacija o pasivnosti i nesnađenosti ovog tipa gubitnika tranzicije u realnosti stoje brojni radnički štrajkovi kao legitimno sredstvo aktivne borbe za prava, u kojima su nekada povlačeni i ekstremni potezi poput samopovređivanja radnika kako bi se skrenula pažnja na njihov nezavidni položaj.¹⁰² Isto tako, poznato je da se ova grupacija služi različitim, alternativnim načinima privređivanja, tj. već pomenutom sivom ekonomijom,

¹⁰¹ Kao jednu od značajnih privrednih disproporcija u tekućem društvenom kontekstu Zec i Radonjić navode disproporciju zaposlenih u realnom sektoru i zaposlenih u državnoj i drugim administracijama, te disproporciju u sistemu nagrađivanja koja odatle ishodi, a u korist drugih (v. Zec *et al.* op. cit: 696-697).

¹⁰² Predsednik Udruženja tekstilnih radnika iz Novog Pazara je odsekao sebi deo malog prsta na ruci tokom protesta tekstilaca zbog neisplaćenih zarada, v. <http://www.pressonline.rs/info/politika/63734/uzas-uvom-pazaru-strajkac-sebi-odsekao-prst.html>.

kako bi sebi obezbedila egzistenciju, ili kako sâmi njeni pripadnici kažu: „snalazimo se kako znamo i umemo”:

„Živim od toga što zaradim čuvajući jednu baku od 90 godina. Prodavala sam na pijaci i svoje stvari i nove stvari. Bila sam na pijaci od jutra do mraka da bih zaradila i preživela” (Aranka Nedić, radnica Beka, v. forum emisije Ključ, „Kome su potrebni pedesetogodišnjaci?”).

Na ovaj način se najjasnije razotkrivaju diskursi u okviru kojih se koriste jedna značenja, a potiskuju druga, kako bi se proizvelo određeno predstavljanje društvenog fenomena o kome je ovde reč, a sve u skladu sa odgovarajućom pozicijom njegovog posmatranja i zastupanim vrednosnim orijentacijama. Zastupljenost tri identifikovana diskursa, u okviru kojih se konceptualizuju gubitnici tranzicije, je približno slična i može se reći da nijedan diskurs ne preovlađuje u značajnijoj meri. Ipak, uočljivo je da diskurs „pregaženosti vremenom” i diskurs „mentaliteta” odražavaju slične konceptualizacije i da uzeti zajedno predstavljaju dominantan način na koji se opaža identifikovani tip gubitnika.¹⁰³ Ovakvim mišljenjima se suprotstavlja prvi razmotreni diskurs u kojem su u prvi plan, isto tako selektivno, postavljeni pojedini realni načini odvijanja vlasničke transformacije u ovom društvu, odnosno sporni procesi koji su se odigrali pod okriljem tranzicije.

Za taj diskurs se može reći da predstavlja značajnu osnovu i za konceptualizacije dobitnika tranzicije. Tip dobitnika se u medijskim tekstovima formira putem nešto drugačijih parametara od onih koji važe za do sada predstavljeni tip gubitnika. Tako se ovde ne navode godine starosti ili mesto zaposlenja i boravka, već se najpre govori o poslovnim biografijama novih vlasnika nekada društvenih ili državnih, a sada devastiranih, preduzeća. U tom smislu se najčešće koriste odrednice „kontroverzni biznismen” ili „tajkun”¹⁰⁴ u kojima se ta

¹⁰³ Ovim se može objasniti i anesteziranost, odnosno ćutanje šire javnosti kada je reč o radničkim štrajkovima i drastičnim postupcima kojima se nekada u takvim prilikama pribegava. Kroz pomenuta dva diskursa izražava se vrednosna orijentacija kojom se prihvataju nove okolnosti i potreba prilagođavanja njima, a ujedno čini otklon od obrazaca funkcionisanja koji se vezuju za pred-tranzicijski period. Dominantnost ovakvog pogleda najbolje ilustruje način na koji je u jednim lokalnim novinama obrađena tema zatvaranja pančevačke pivare i propadanja njene zgrade kao istorijskog spomenika. Kako navodi Erdei, dva teksta su objavljena na poslednjim stranama u rubrici lokalne hronike gde je data tema ramifikovana kao događaj iz prošlosti, izvan moći delovanja sadašnjih aktera, i kao takav, prepušten kako se danas voli reći „sudu vremena“ (v. Erdei 2014: 362). Ukratko rečeno, radnici kakvi su postojali u vremenu pre početka društvene transformacije se doživljavaju kao prevaziđena, gotovo muzejska kategorija, što je najbolje uočljivo u savremenoj praksi pretvaranja socijalističkog, industrijskog rada u nasleđe, uprkos tome što on još uvek čini deo ličnih biografija nekih generacija bivših Jugoslovena (v. Petrović 2013b).

¹⁰⁴ Reč „tajkun” je poreklom iz kineskog jezika gde je značila „veliki princ”, odakle je preuzeo japanski jezik kao sinonim za šoguna (general). Iz japanskog ova reč dospeva u engleski jezik i tada počinje da označava

biografija sažima. Ova „kontroverznost” se najpre ogleda u načinu sticanja početnog kapitala, pa se u nekim slučajevima navodi da se ne zna poreklo njihovog novca, a u nekima se referiše na ilegalna poslovanja koja su bila omogućena tokom prve tranzicije, odnosno u periodu devedesetih godina prošlog veka:

„Za Jovicu Stefanovića Ninija, 'prvog niškog tajkuna', javnost je prvi put saznala kada je postao vlasnik 'Srboleka' i 'Jugoremedije'. Iako se uz njegovo ime vezuje dvadesetak srpskih i isto toliko preduzeća iz Makedonije, pročitao se po tome što je nezakonitim privatizacijama nekoliko hiljada radnika ostavio bez posla i doprineo propasti 'Jugoremedije', 'Srboleka', 'Niške pivare' i 'Luksola'... Obogatio se 90-ih u Nišu, govorkalo se na švercu cigareta. Zbog šverca lekova krajem 90-ih našao se na Interpolovoj poternici, pa se nekoliko godina krio u Makedoniji gde je usput kupio udeo u velikom broju banaka, fabrika i preduzeća.”¹⁰⁵

Tako su dobitnici u periodu druge tranzicije, između ostalog, konceptualizovani i kao prvobitni dobitnici iz vremena prve tranzicije koji su dospeli u redove ekonomske elite korišćenjem tadašnjih okolnosti poput međunarodnih sankcija i privrednog kolapsa, a zahvaljujući povlašćenom položaju koji su uživali usled veza sa tadašnjom vlašću. Takav obrazac povlašćenog položaja se održao i nakon 2000. godine, pa se uspeh ovakvog dobitnika i dalje posmatra prvenstveno kroz političke kontakte, čime se ovaj tip označava kao nezasluženi dobitnik:

„Godinama tretiran kao prijatelj svim garniturama vlasti, Đurić se uklopio u priču o biznismenima koji teško mogu da posluju bez političke podrške i povoljnih kredita. Njegova 'Zekstra grupa' prošlu godinu je završila sa gubitkom od 577 miliona dinara.”¹⁰⁶

bogate, krupne biznismene i industrijalce, koji se ovde još nazivaju i magnatima, a koji su u svojim rukama uspeli da koncentrišu veću moć od one koju imaju vođe država (v. <http://www.thefreedictionary.com/tycoon>). U tom kontekstu data reč ima prevashodno materijalnu konotaciju, za razliku od konteksta post-socijalističkih zemalja gde se njenim korišćenjem posebno naglašava brz i sumnjiv način sticanja bogatstva (v. <http://www.hrleksikon.info/definicija/tajkun.html>). Tajkun bi u tom slučaju, po shvatanju većine, bila osoba koja se domogla bogatstva, pozicija i prilika za uspeh preko sumnjivih, zakulisnih poslova uz pomoć svojih političkih veza i tako stekla početni kapital problematičnog porekla. Sledstveno tome sinonim za datu reč je „kontroverzni biznismen” a ne „magnat”. S druge strane, i ovde postoji svest o značajnoj moći koju ovakav pojedinac poseduje u odnosu na državu, što je naročito evidentno na osnovu folklornih definicija koje mu se pridaju: „Najuticajnija ličnost u državi koja se retko pojavljuje u javnosti. Suprotno od predsednika države” (v. <http://vukajlija.com/tajkun>).

¹⁰⁵ v. „Blic” 26. 11. 2013. „Nini bez posla ostavio nekoliko hiljada radnika”.

¹⁰⁶ Dragan Đurić, vlasnik „Zekstre”, v. „Blic” 25. 11. 2013. „Sve Đurićeve firme grcaju u dugovima”.

Može se primetiti da se ovakvi pojedinci nikako ne smatraju gubitnicima tranzicije uprkos tome što njihova preduzeća posluju sa gubicima. Uzrok tome je svakako shvatanje o značajnom kapitalu koji su oni za sebe uspeali da ostvare tako što su sama kupljena preduzeća učinili „gubitašima”. Stoga se kao još jedna od strategija predstavljanja ovakvog tipa dobitnika u medijskim tekstovima izdvaja njihovo postavljanje u opozitni odnos sa tipom gubitnika i to najpre naglašavanjem ekstremne razlike među njima u materijalnom pogledu. Budući da se radnici, kao gubitnici, opisuju kao osiromašeni, dobitnicima u vidu novih vlasnika se pripisuje ostvareno veliko bogatstvo. Ovim načinom predstavljanja se otkrivaju konceptualizacije datog tipa dobitnika koje prvenstveno referišu na njegovu karakterizaciju:

„Neretko do kriza u firmama dolazi usled pohlepe samih gazda, vlasnika preduzeća. Pohlepa se manifestuje u tome što gazde imaju veliki broj firmi, imovinu, džipove, vile, stanove i račune u bankama u zemlji i inostranstvu, ali im na pamet ne pada da prodaju deo svoje imovine ili povuku svoju ušteđevinu kako bi regulisali obaveze prema zaposlenima” (<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/186599/Radnici-bez-plate-nicija-briga>).

Ovako koncipirani tekstovi na opozitnom principu u kategoriju „siromaštva” učitavaju poštenje i vezuju je za običnog čoveka-radnika, dok „bogatstvo” u tom odnosu konotira nepoštenje i kriminal, kojima se često pridodaju i bahatost, neodgovornost, itd. Drugim rečima, gubitnici i dobitnici tranzicije se u ovakvim slučajevima konceptualizuju u moralnim kategorijama (cf. Spasić 2012: 579). Ova pojava nije začuđujuća ako se uzme u obzir da je diskurs o moralnosti tesno povezan sa konceptualizacijama bogatstva i materijalizma u različitim društvima (v. Ger *et al.* 1999). Kada je reč o Srbiji, istraživanja su pokazala da su predstave o siromaštvu i bogatstvu mešavina različitih uticaja iz sfere tradicijske kulture, ideologije socijalizma, religijskih učenja i savremenih medijskih sadržaja, te da je bogatstvo gotovo tabuisan pojam koji se izbegava pri samooznačavanju i radije zamenjuje konstrukcijom „ima se” (v. Erdei 2003). I. Erdei je takvu pojavu tumačila kao negativan odnos prema bogatstvu, koji se razvio pod uticajem opšte pristune ideologije egalitarizma, zasnovane na tradicionalnom, ali i na socijalističkom nasleđu (ibid: 193).

Kao prilog tumačenju ove pojave, rekla bih da pomenuta tabuizacija ne proizilazi iz toga što se samo bogatstvo po sebi smatra lošim, u skladu sa čime bi se zauzeo i negativan stav prema njemu. Uzimajući u obzir nesumnjivo egalitarističko nasleđe koje prožima srpsku kulturu, sklonija sam tome da pretpostavim kako je ovde pre reč o predupređivanju ili otklanjanju zavisti koje bogatstvo, pa samim tim i isticanje koje ono sa sobom nosi, može

izazvati u zajednici koja preferira egalitarne principe. Stoga smatram da je funkcija ovakve tabuizacije neka vrsta magijske zaštite bogatstva od uroka¹⁰⁷, što dalje znači da se ono smatra itekako poželjnim i čuvanim dobrom.¹⁰⁸

Ovo upućuje na potrebu preispitivanja shvatanja o negativnom odnosu prema bogatstvu u ovom društvu i njegovog sagledavanja u drugačijem svetlu. U skladu sa time upitno je i da li navedene konceptualizacije dobitnika tranzicije uopšte treba objašnjavati u okvirima negativnog društvenog odnosa prema sâmom bogatstvu kao pojavi. Po mom mišljenju, ovde to nije slučaj jer se identifikovane konceptualizacije o dobitnicima zasnivaju na realnim problematičnim i moralno upitnim načinima sticanja bogatstva do kojih je zaista došlo u tranzicijskom periodu.

Sudeći po komentarima na pomenute novinske tekstove, slične percepcije se mogu uočiti i kod čitalaca, koji dati tip dobitnika takođe „pune” novim značenjima putem daljih konceptualizacija:

„Klasični srpski bahati direktor i vlasnik firme koji nije video Evropu i koga ništa ne zanima osim svog džepa. E, takvi su nas uništili.”¹⁰⁹

„Srpski biznismen. Takvo čudo ima samo u Srbiji. Treba u kavezu da se provoza po zemlji da ga svi vide.”¹¹⁰

„Tipičan primer srpskog "biznismena". Kada ovakvi ljudi budu poslani u istoriju, možemo se nadati boljitku!!!!”¹¹¹

¹⁰⁷ Analizirajući narative o gubitku porodičnog bogatstva, Antonijević je identifikovala dve velike kategorije prema uzrocima tog gubitka. Za nas je ovde značajna druga kategorija u koju se svrstavaju priče o sudbinskim uzrocima, gde autorka, između ostalog, pominje i mistične razloge poput porodične kletve ili uroka (v. Antonijević 2009b: 21). Drugim rečima, mistični uzroci figuriraju kao jedno od objašnjenja gubitka bogatstva, što sa sobom povlači veliku verovatnoću da će se upotrebljavati i odgovarajuće mere zaštite bogatstva.

¹⁰⁸ Strah od gubitka bogatstva se može povezati i sa „predstavama o ograničenom dobru” karakterističnim za seljačka društva, a koje pominje Erdei pozivajući se na američkog antropologa Fostera (v. Erdei 2005). Naime, u takvoj kognitivnoj matrici sve što je poželjno i vredno postoji u ograničenim količinama i uvek nedostaje, odakle bi moglo da ishodi neverovanje u mogućnost dugotrajnosti blagostanja i samim tim strah od njegovog gubitka.

¹⁰⁹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/288106/Radnici-traze-da-idu-u-zatvor-da-bi-prezive>.

¹¹⁰ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/459924/Duguje-11-plata-radnicima-a-sponsorise-pevacice/komentari#ostali>.

¹¹¹ Ibid.

„Zna li neko jednog gazdu u ovoj zemlji da je dobar i cestit covek???”¹¹²

Uočljivo je da se putem ovakvih karakterizacija prevashodno referiše na poseban profil domaćeg poslovnog čoveka, formiranog prema parametrima koji se shvataju kao nazadni aspekti srpskog društva, a koji su već identifikovani u nasleđu tzv. narodnog karaktera ili mentaliteta. Za razliku od pominjanog „trpeljivog mentaliteta raje”, ovaj tip se posmatra kroz drugi oblik socio-psihološkog karaktera za koji se smatra da se razvio u kontekstu narodne kulture i opstao do danas, a to je autoritarni gazda, kojeg odlikuju samovolja i bahatost¹¹³ (v. Antonijević 2007). Sledstveno tome, ovakav tip domaćeg poslovnog čoveka se posmatra kao produkt sinteze datog karaktera i novog ekonomskog obrasca koji se uvodi putem društvene transformacije, a koji se sažima u pojmu biznisa kao fenomena nastalog u kontekstu Zapadnog kapitalističkog društva.

Ovakav „hibrid” se, u skladu sa time, doživljava kao kontraproduktivni pseudo-biznismen, tj. kao smetnja društvenom razvoju, budući da se po svom mentalitetu suštinski suprotstavlja vrednostima poput individualizma, liberalizma, ljudskih prava, slobodnog tržišta, itd. čije je uspostavljanje shvaćeno kao smisao društvene transformacije.¹¹⁴ U skladu sa time, on je konceptualizovan kao primitivan i nekulturan, i to u veoma zanimljivom pogledu ako je suditi po drugom navedenom komentaru, jer se predstavlja kao gotovo animalni tip i endemska vrsta, tj. slično nekadašnjem shvatanju tzv. primitivnih naroda u teratološkom diskursu u kome se govorilo o svojevrsnoj ljudskoj fauni. Ovo se može posmatrati kao način iskazivanja krajnje negativne konceptualizacije datog tipa dobitnika kroz koju se ističe njegova suprotstavljenost i nedoraslost savremenim, naprednim, kulturnim vrednostima oličenim u zapadno-evropskoj civilizaciji.¹¹⁵

Do sada uočene konceptualizacije datih tipova gubitnika i dobitnika tranzicije, otkrivaju zanimljive paralele u njihovom shvatanju, iako su ovo dva međusobno

¹¹² Ibid.

¹¹³ Nekada se ovaj tip čak poistovećuje i sa konceptom Turaka kao viševekovnih tlačitelja celokupnog srpskog naroda i uzročnika opšte socio-kulturne stagnacije: „...Naši današnji Turci su Kostić i ostali eksploatori koji otimaju sve što nije potrebno za suvu egzistenciju.” „DANAS OPET IMAMO "OSMANLIJE" POD KOJIMA NAM SE NE ISPLATI DA STVARAMO VIŠKOVE SVOJIM RADOM” (komentar na tekst „Kostić: Srbi ne rade dovoljno”:
http://www.hranazasve.com/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=03&dd=02&nav_id=496213).

¹¹⁴ Jedan komentar je po tom pitanju naročito eksplicitan: „Po mom misljenju oni su razlog sto ova zemlja nikada neće ući u Evropsku uniju, jer bi ih pravila Unije naterala da se ponasaju drugacije.” v. <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/213269/Zaposljavaju-cetiri-odsto-ljudi-a-kroje-privredu/komentari#ostali>

¹¹⁵ O primitivnom mentalitetu koji opstaje u savremenom dobu, naročito u društvima u tranziciji v. Božilović 2010.

suprotstavljena tipa za koje je pokazano da se percipiraju unutar različitih diskursa. Prva paralelnost se tiče specifičnog, može se reći nazadnog, mentaliteta koji se za njih vezuje i procenjuje kao kulturološki uslovljen. Naime, oba tipa se konceptualizuju kroz socijalno-psihološke osobenosti za koje se smatra da su karakteristične za tradicionalno srpsko društvo, a da su uspele da se održe do danas. Druga sličnost se sastoji u tome što se ovi tipovi postavljaju u antagonistički odnos prema ostatku društva jer se za oba smatra da kao takvi pricinjavaju štetu društvu, tj. da onemogućavaju adekvatnu socijalnu transformaciju. Na taj način izlazi na videlo već pomenuto shvatanje o neophodnosti „kulturene tranzicije”, odnosno nužne promene sistema vrednosti i načina funkcionisanja kao baze za dalje i uspešne društvene reforme.

Može se reći da je diskurs koji je nastao naglašavanjem problematičnih procesa vlasničke transformacije dominantan u konceptualizaciji dobitnika tranzicije, pre svega kada se ovaj tip posmatra u odnosu na radnike kao gubitnike. Ostali diskursi koji su identifikovani kao okviri konceptualizacije gubitnika tranzicije ne govore i o dobitnicima. To je i osnovni uzrok prilično jednoobrazne konceptualizacije identifikovanog tipa dobitnika u ovom slučaju. Međutim, stvari nešto drugačije stoje kada se oni koji su označeni kao dobitnici tranzicije medijski predstavljaju zasebno, odnosno u tekstovima u kojima se ne dovode direktno u vezu sa osiromašenim radnicima. Na taj način dolaze do izražaja i druge njihove konceptualizacije, kako na nivou teksta, tako i u komentarima čitalaca.

U tom smislu su naročito ilustrativni poslovni portreti Miodraga Kostića¹¹⁶ i Milana Popovića¹¹⁷. Oba teksta su strukturirana po sličnom principu, pa se profili ovih očiglednih ekonomskih dobitnika tranzicije iscrpljuju u jednostavnom obrascu: skromni poslovni počeci nakon kojih je usledio „vrtoglavi uspeh do neslućenih visina”¹¹⁸, te status „estradnih tajkuna za koje se lepe novci, lepe žene i unosni poslovi”¹¹⁹. Dok se uspeh Kostića otvoreno vezuje za Demokratsku stranku čiji je član i finansijer jedno vreme bio, za Popovića se tvrdi da nije politički angažovan, ali se zato naglašavaju njegove veze sa ruskim oligarsima tokom devedesetih godina prošlog veka. Na kraju se naročito ističe njihov smisao za hedonizam, avanturistički duh i živopisni ljubavni život kao poseban vid uspeha koji ulazi u sastav ovakvog tipa dobitnika tranzicije.

¹¹⁶ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/290474/Miodrag-Kostic-magnat>.

¹¹⁷ <http://www.blic.rs/Zabava/Vesti/347540/Zivotni-put-Milana-Popovica-Od-sofera-do-kralja-bakra>.

¹¹⁸ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/290474/Miodrag-Kostic-magnat>.

¹¹⁹ Ibid.

Očito je da se u ovakvim tekstovima pored spočitavanja sumnjivog brzog bogaćenja provlači i nota pohvale ovakvog tipa dobitnika, koji više ne nosi isključivo negativna obeležja. U tom smislu se može reći da mediji evaluaciju o (ne)zaslužnosti dobitništva u ovakvim slučajevima ostavljaju više po strani. Kada je reč o komentarima na takve tekstove, mogu se izdvojiti dva suprotstavljena diskursa u okviru kojih se oni formiraju i ujedno iskazuju konceptualizacije datog tipa. Na prvom mestu ovi biznismeni se percipiraju kroz prizmu očigledne političke favorizacije i veza sa kriminalom kojima imaju da zahvale svoj uspeh:

„Danas su magnati, do skora su bili kontroverzni biznismeni a nekada su se prosto zvali, lopovi. Zaradio u Srbiji pola Srbije "postenim" radom? Ne preslisavanje, nego detaljno preslisavanje.”¹²⁰

„DA mu nije bilo DS-a koji mu je poklono secerane, ne bi od njega bilo nista. Polonili mu fabrike za par evra i sav secer koji je bio u magacinima. Sto je najcrnje i sada se isti bogati na isti nacin. Ponovo mu dozvoljavaju prevelike cene proizvoda, kupovinu zemljista za dz. Lako je pod takvim uslovima steci pare za kupovinu Carnex-a. I moja baba, i to mrtva pijana, bi se obogatila na taj nacin. Sa ovakvim "biznismenima" i jos gorim politicarima Srbija mora da propadne. Kad se bude promenila vlast, ako ne uspe da je kupi, isti ce ispariti iz zemlje.”¹²¹

„Jadna je ovo drzava kad je ovakav lik kao Kostic magnat i veliki biznismen. Zato smo i tu gde jesmo... na dnu Evrope.”¹²²

„Hahaha cuj kralj bakra....pre ce biti kralj kradljivaca kablova i sl...ups, pardon...htedoh reci skupljaca sekundarnih sirovina. :)”¹²³

„Covek je postao milioner u Rusiji 90-tih godina... znaci u Rusiji 90-tih. Time je sve receno.”¹²⁴

U navedenim komentarima se mogu prepoznati već identifikovane konceptualizacije ovakvog tipa dobitnika tranzicije, po kojima se on doživljava kao kvazi-biznismen koji pre utiče na nazadovanje društva nego što omogućava napredak. Isto tako i ekonomski uspeh u

¹²⁰ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/290474/Miodrag-Kostic-magnat>.

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid.

¹²³ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Zabava/Vesti/347540/Zivotni-put-Milana-Popovica-Od-sofera-do-kralja-bakra>.

¹²⁴ Ibid.

ovom slučaju povlači shvatanja o njegovoj moralnoj problematičnosti, koja se, kako jasno pokazuju neki od navedenih komentara, baziraju na percepcijama o sprezi tajkuna i političara, zaista uspostavljenoj u ovom periodu. Može se reći da je ovo ujedno i dominantan diskurs u skladu sa kojim se formiraju predstave o datom tipu dobitnika tranzicije, a u kome se podvlači nezaslužena dobitništva. Ovakvom viđenju se suprotstavljaju komentari izneti u okviru jednog drugačijeg i, može se reći, opozitnog diskursa, koji se po datom pitanju javlja, iako u značajno manjoj meri od prethodnog:

„zasto ljudima smeta svako uspesan? ko vam je branio da i vi ucinite isto? mozete da mu pljunete pod prozor. kamo sreće da je više takvih, znalo bi se ko je radnik a ko lopov.”¹²⁵

„Svaka cast g-dine Kosticu! Da je više takvih ovo bi bila Svajcarska! Mi smo uglavnom navikli da kritikujemo i da nista ne radimo. Pouzdano znam i da je MK KOMERC spreman da pomogne skolama, deci, bolesnima... Samo napred!!!”¹²⁶

„Ako je sve bilo bas tako svaka mu cast, pruzila se prilika on iskoristio i to je to. Ali mi ne bi bili Srbi kad nebi bili ljubomorni i zlobni o ljubomori da i negovorim.”¹²⁷

„E pa, lep clanak. Nema satanizacije coveka koji je bogat, mlad, lep, pametan a nije kriminalac. Meni je bas simpatican. Steta sto se saznalo za njega preko Severine ali nema veze, vazno da je dete zivo i zdravo.”¹²⁸

„Uvek znao sta hoce i kako hoce.Najlepsu devojku u Vrbasu izabrao. I ozenio. Svi samo da mu se dive.Treba znati biti magnat.Cuvaj Vrbas poruka od nas vrbasana.Samo mu Natasa Bekvalac nije trebala.Nije za nas mentalitet.”¹²⁹

„Sjajan poslovni covek,pogresna informacija da je sa Zecevicevom cerkom Dugo nisu zajedno.Poznajem Marijanu iz srednje skole,najveci uspeh su mu deca koju mu je ona izrodila, jer su ih sjajno izveli na put. Srbija mu nikada uspeh neće oprostiti.”¹³⁰

U ovakvim komentarima se praktično preokreću konceptualizacije iz prethodnog diskursa, pa se ovaj tip dobitnika predstavlja kao potencijalni pokretač socijalnog razvoja,

¹²⁵ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/290474/Miodrag-Kostic-magnat>.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Zabava/Vesti/347540/Zivotni-put-Milana-Popovica-Od-sofera-do-kralja-bakra>.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/290474/Miodrag-Kostic-magnat>.

¹³⁰ Ibid.

odnosno kao nosilac odgovarajućih vrednosti kojima zapravo doprinosi društvu. U skladu sa time, dati tip je konceptualizovan kao uspešan zahvaljujući svojoj poslovnoj okretnosti, čvrstom stavu („uvek znao šta hoće i kako hoće”), kao i ostvarenosti u pogledu porodičnog, ali i ljubavnog života. Može se reći da kroz ovakav diskurs izbija specifičan vrednosni sistem kroz koji se propagira profil moćnog, sposobnog, aktivnog, karakternog, snalažljivog i, gotovo obavezno, potentnog muškarca. Žene se u tom smislu pominju kao nosioci simboličke vrednosti (lepotu, popularnost), pa samim tim i kao još jedan činilac u njegovom uspešnom društvenom pozicioniranju (v. Stolić *et al.* 2006).

Ovakav model poželjne uloge muškarca kao ambicioznog i dominantnog pojedinca koji se stara o materijalnom položaju, obezbeđivanju porodice i zaštiti slabijih se može smestiti u okvire patrijarhalnog sistema vrednosti (v. Trebješanin 2011). Kroz ovaj diskurs se afirmativno govori upravo o takvom muškom socio-psihološkom sklopu u novonastalim društveno-ekonomskim uslovima, budući da se njihov spoj vidi kao potencijal za uspeh, te se ovde prvenstveno govori o zasluženom dobitniku.

Pored toga, očito je shvatanje po kome ovako konceptualizovan tip dobitnika na sebe navlači tuđu ljubomoru koja se u ovom diskursu predstavlja kao crta mentaliteta srpskog naroda, a u kojoj se pronalazi pravi uzrok kočenja društvenog napretka. U ovakvom diskursu se zato može naći i potvrda za ranije iznetu pretpostavku o tome da se u ovom društvu na bogatstvu pre zavidi nego što se ima negativan odnos prema njemu kao pojavi. Stoga se može reći da se i u ovom slučaju naglašava neophodnost promene određenih karakteristika mentaliteta kao preduslov za uspešno odvijanje društvene transformacije. S druge strane se, međutim, odgovarajući pomenuti modeli ponašanja i crte ličnosti razvijeni u okviru vrednosnog sistema tradicionalne kulture doživljavaju kao pozitivni, pa se ističe potreba njihovog iskorišćavanja u novom društveno-ekonomskom kontekstu kako bi se ostvarila dobit.

VIII 2. Gubitničko-dobitički odnos: „narod i vlast”

Jedna od uočenih pravilnosti i, može se reći, posledica procesa post-socijalističke transformacije jeste javljanje značajnih regionalnih razlika po pitanju tržišta rada, što bitno uslovljava šanse za uspešno pronalaženje posla i, sledstveno tome, predstavlja značajan osnov za svrstavanje stanovništva u ekonomske gubitnike, odnosno dobitnike tranzicije. Tako su istraživanja pokazala da u uslovima ovakve društvene transformacije pretežno glavni grad i nekoliko privilegovanih regiona sa robusnim tržištem rada beleže ekonomski rast, dok se ostatak zemlje suočava sa ekonomskim padom i postaje zona visoke nezaposlenosti i niskih zarada (v. Petrović 2013a).

Uzrok pomenutog se može potražiti u tome što se u početnim fazama privrednog restrukturiranja najveći deo javnih investicija namerno usmerava na najefikasnije projekte koji se obično nalaze u područjima nacionalnog rasta, dok u drugim regionima nedostatak investiranja izaziva nezaposlenost, odakle dalje ishodi disparitet u ekonomiji (ibid). Uspeh glavnog grada u postizanju niže nezaposlenosti u poređenju sa manjim gradovima i ruralnim područjima može se objasniti međunarodnom trgovinom, stranim direktnim investicijama i raznim faktorima aglomeracije (v. Arandarenko 2007).

Posledica toga je da se nova radna mesta stvaraju uglavnom oko velikih gradskih aglomeracija sa raznovrsnom industrijskom strukturom, velikim i rastućim uslužnim sektorom, razvijenom infrastrukturuom i obučenom radnom snagom. Nasuprot tome, perspektive zapošljavanja su loše, a nezaposlenost velika u visokospecijalizovanim, tzv. mono-industrijskim regionima, koji su izloženi većim rizicima od šokova tražnje¹³¹ (v. Petrović op. cit). Kako navode Zec i Radonjić, kada je reč o Srbiji, ova disproporcija između razvijenih i nerazvijenih regiona se povećava uprkos činjenici da se već šezdeset godina zagovara politika ravnomernog regionalnog razvoja i u tu svrhu troše ogromna budžetska sredstva (Zec *et al.* op. cit).

Ovakav odnos regiona u kontekstu društvene transformacije je na zanimljiv način iskorišćen kako bi se konceptualizovali gubitništvo i dobitništvo u tranziciji. Tako se u medijskim tekstovima često nailazi na naslove koji kao gubitnike tranzicije označavaju čitave

¹³¹ Za jednu studiju slučaja o sudbini mono-industrijskog grada u post-socijalističkom periodu u Rumuniji v. Ana Otilia Nutu. Life in Post-Socialist Mono-Industrial Communities: The Case of Bălan, http://www.augthy.org/pdf/case_of_balán.pdf.

gradove u Srbiji.¹³² U ovim slučajevima, međutim, treba naznačiti da nije reč o mono-industrijskim sredinama. Zrenjanin, koji se najčešće navodi kao paradigmatični primer gradagubitnika, je važio za jedan od industrijskih centara nekadašnje Jugoslavije koji je dominirao u raznovrsnim privrednim granama kao što su prehrambena industrija, industrija tekstila, građevinska industrija, farmaceutska industrija, itd. Stoga se vrlo često u komentarima čitalaca glavna krivica za gubitništvo čitavog jednog grada iznova svaljuje na loše i problematične privatizacije, za koje se na odgovornost ovog puta poziva pre svega politička elita, a isti obrazac se prenosi i na druge gradove širom Srbije:

„Umesto imena ovog grada (Zrenjanin) može se staviti ime bilo kog drugog grada u Srbiji. To je tragičan i jasno vidljiv učinak svih onih koji su započeli i vodili proces "tranzicije". I čemu ovaj "nametnuti naziv" tranzicija. Svakome je jasno (osim čuvenim ekspertima) da je to bio proces uništavanja srpske privrede, lopovluka, otimačine i besomučne trke za vlašću. E, sad izvolite Zrenjaninci, kao i mi drugi, u prazne Regione...”¹³³

Uočljivo je da u ovakvim medijskim izveštavanjima, ali i komentarima čitalaca, gradovi-gubitnici postaju metafora za široko stanovništvo koje tavori na ivici egzistencije. U odnosu na njih se na dobitničkoj poziciji nalazi glavni grad, ali ne toliko kao stecište investicija koje donose blagostanje, već više kao metafora za vlast, odnosno političku elitu čije se glavno sedište tu nalazi.¹³⁴ U tom pogledu je naročito ilustrativno istraživanje „Blica” kako se živi u Srbiji, naslovljeno sa „Jedva sastavljamo kraj s krajem”.¹³⁵ Već ova sama formulacija novinskog naslova upućuje na kategoriju „mi” kroz koju se vrši identifikacija širokih krugova stanovništva na osnovu zajedničke opšte materijalne devastacije.

Teška ekonomska situacija u manjim gradovima zemlje je ovde naročito nagoveštena podnaslovima kao što su: „Pirost: Na listi čekanja za narodnu kuhinju” i „Požarevac: Odavde beže i uspešni”. Na ovom mestu je ponovo evidentan diskurs siromaštva koji je identifikovan u konceptualizaciji prethodnog tipa gubitnika tranzicije, oličen u ukazivanju na glad i

¹³² „Grad žrtva tranzicije” (v. <http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Grad-zrtva-tranzicije.lt.html>); „Zrenjanin žrtva tranzicije” (v. <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:329061-Zrenjanin---zrtva-tranzicije>); „Pirost, Prokuplje i Zrenjanin najveće žrtve tranzicije” (v. <http://www.vesti-online.com/Vesti/Ekonomija/132435/Pirost-Prokuplje-i-Zrenjanin-najvece-zrtve-tranzicije>).

¹³³ Komentar na tekst: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:329061-Zrenjanin---zrtva-tranzicije>.

¹³⁴ Vršeći istraživanja u Knjaževcu, I. Erdei je zapazila sličnu pojavu: „...Stanovnici vide ovu geografsku, demografsku, socijalnu i kulturnu oblast kao nerazvijenu, zanemarenu i zaboravljenu od strane državnih i političkih struktura smeštenih 'tamo gore', u beogradskom 'centru', koji predstavlja žižu svih zbivanja i mesto donošenja svih važnih odluka” (v. Erdei 2009).

¹³⁵ <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/203721/Jedva-sastavljamo--kraj-s-krajem>.

značajno ograničene potrošačke mogućnosti. Ovo je i logično s obzirom da je već istaknuto kako profil tog tipa gubitnika predstavlja osoba koja je srednjih godina, srednjeg ili nižeg obrazovanja i koja je (bila) zaposlena u nekoj od neprivatizovanih ili loše privatizovanih fabrika, pretežno u unutrašnjosti zemlje. Ipak, treba imati na umu da u ovom slučaju nije ponovo reč o tom istom tipu gubitnika, budući da se u ovakvim tekstovima napominje da nepovoljne ekonomske okolnosti pogađaju ne samo radničku klasu, već i različite generacije i različite obrazovne profile:

„Među nezaposlenima je najviše mladih između 25 i 29 godina koji treba da budu nosioci privrednog razvoja ovoga kraja. Četvrtina ukupnog broja nezaposlenih su lica koja imaju završen četvrti stepen stručne spreme, a posebno zabrinjava porast broja osoba, ima ih blizu 300, s fakultetskim diplomama koje traže posao .”¹³⁶

Ovde se, dakle, radi o postavljanju široke populacije u gubitnički položaj i to na osnovu ekonomske devastacije koja ishodi iz dva značajna uslova: nezaposlenosti ili nedovoljnih i niskih primanja.¹³⁷ S obzirom na utisak o značajnoj raširenosti koju su ove dve pojave dostigle tokom perioda post-socijalističke transformacije, u ovom društvu se ustalila fraza koja se često može čuti, a koja glasi: „Svi smo gubitnici tranzicije”. Opisi teškoća sa kojima se žitelji manjih gradova suočavaju, kao što su nezaposlenost, te odnos plate prema ceni robe, hrane i stanovanja, ukazuju da je reč o širokim krugovima običnih, često porodičnih ljudi, različite starosti i obrazovanja pa je ovo ujedno i najpribližnija konceptualizacija, na ovaj krajnje uopšten način, identifikovanih gubitnika tranzicije. Ovakvu sliku vrlo često podržavaju i komentari čitalaca:

„U Sidu - maloj opštini na granici sa Hrvatskom i Bosnom plate radnica po prodavnicama su 12000din bez socijalnog, sat rada na njivi placa se 120 din, radnici u raznim

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Podaci o godišnjem proseku broja zaposlenih i prosečnoj zaradi po oblastima i sektorima se mogu naći na internet stranici Republičkog zavoda za statistiku RS (v. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/>). Informacije se iznose zasebno za svaku godinu, pa su recimo po pitanju nezaposlenosti za 2010. godinu sledeći: „Najviše nezaposlenih imaju regioni Šumadije i Zapadne Srbije, 32,53% ukupno registrovanih, a sledi Vojvodina sa 27,16%. Posmatrano po gradovima i opštinama najveći broj lica na evidenciji NSZ ima Beograd, 94.314 lica, a najmanji Požarevac 3.836 lica. Istovremeno sa rastom nezaposlenosti povećao se broj siromašnih, odnosno broj gladnih povećan je za 10%” (v. Radović-Marković 2011: 32) . Statistika, takođe, pokazuje da je od izbijanja krize 2008. godine nezaposlenost porasla za više od 11 procentnih poena i da je bez posla ostalo oko 600 000 ljudi. Ovakvi podaci mogu uneti zabunu po pitanju toga da li je nezaposlenost u ovom slučaju posledica tranzicije ili svetske ekonomske krize do koje je došlo 2008. godine. Iako je ova kriza zasigurno doprinela značajnom padu zaposlenja, treba imati na umu da preporuke ekonomista za kreiranje novih radnih mesta jasno ističu da su za to neophodne sistemske promene koje se tiču poslovanja, obrazovnog sistema, radnog zakonodavstva, itd.

poljoprivrednim kombinatima- plata 13000din,bez dana odmora po ovoj zegi...jedino prosveta, policija, telekom i zdravstvo sto imaju plate preko 20000din,privatnici nikom ne placaju vise od 15000din i to u najboljem slucaju... a najveca zelja mladih momaka je da se uglave u KP DOM Sremska Mitrovica kao cuvari,puste zelje!!! Kad se to sve sabere i oduzme,na prste mogu da nabrojim ljude iz moje okoline koji imaju zdravstveno osiguranje i sigurnu platicu ...koliki je zaista prosek primanja ovde bas se pitam,ispod koje granice se ovde zivi?”¹³⁸

Isto kao što se u ovakvom sistemu mišljenja tip gubitnika ne poistovećuje isključivo sa radničkom klasom, već sa znatno širim društvenim slojevima, na dobitničku poziciju se sada ne postavljaju tajkuni, već pre svega politička elita. Ovako konceptualizovan gubitničko-dobitnički odnos zasniva se na već pomenutom shvatanju o polarizaciji stanovništva na veliki broj siromašnih (gubitnika) i mali broj bogatih (dobitnika). Sledstveno tome, javio se i poseban diskurs „krivice” u kome se upravo politička elita proziva kao odgovorna za gubitništvo „celog naroda”, koji se u ovakvom odnosu konceptualizuje kao nezasluženi gubitnik. U osnovi ovog diskursa stoje izneverena očekivanja da će republička vlast obezbediti uslove za razvoj privrede što bi dalje omogućilo smanjenje nezaposlenosti i povećanje životnog standarda (v. Vasiljević 2012).

Takva očekivanja su naročito bila podstaknuta poletnom atmosferom koja se osetila nakon političkih promena koje su nastupile od 2000. godine, kada su proklamovane vrednosti građanskog društva i tržišne ekonomije, a reforme potpomognute značajnim međunarodnim kreditima i donacijama. Nasuprot tome, pokazalo se da je, recimo, prilikom privatizacije i restrukturiranja preduzeća dolazilo do nameštanja tendera, favorizacije određenih kupaca i čak prodaje mimo organizovanih tendera, što je dovodilo do propasti nekih preduzeća. Pripadnici političke elite su u ovim slučajevima snosili posebnu odgovornost s obzirom na to da je glavna uloga u procesu privatizacije pripadala Agenciji za privatizaciju, kao i na to da je svaka promena vlasti podrazumevala i novu raspodelu u upravnim odborima javnih preduzeća i imenovanje novih direktora. Tako je privatizacija sve više vezivana za političke afere i pre svega postajala sredstvo prelaska partijskih kadrova u klasu kapitalista (Novaković 2005), što je sve bilo u suprotnosti sa društvenim očekivanjima i političkim obećanjima.

¹³⁸ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/203721/Jedva-sastavljamo--kraj-s-krajem>.

Usled svega toga, vlast se prvenstveno konceptualizuje kao otuđena, nemarna, ali i nekompetentna za izazove koje donosi proces društvene transformacije. Ovakvo optuživanje političke elite, i njeno postavljanje spram širokih krugova stanovništva, se može iščitati na osnovu novinskih naslova i tekstova¹³⁹, ali i u značajnom broju komentara:

„Stanje je alarmantno! Ako vlast ne napravi neke radikalne korake uskoro je izgledan socijalni bunt! Zemlja politički stagnira a ekonomski nazaduje. Sve bi se izdržalo da postoji mali i politički i ekonomski napredak. Nažalost elita u Beogradu godinama muči svoj narod i gura ga u bedu jer nema hrabrosti da načini radikalne političke i ekonomske rezove i otklone. Srbija je zemlja sa najnižim standardom u Evropi - to je sušta činjenica. Činjenica je da niko nikad neće biti pozvan na odgovornost zbog ovog političkog, ekonomskog, ali i kulturnog nazadovanja.”¹⁴⁰

„u svakoj normalnoj drzavi,politicari, kad bi procitali ovakove komentare oni bi se jako jako zabrinuli,ali ovi u Beogradu jok,kao da je u Srbiji standar isti ko u Svicarskoj...”¹⁴¹

„Skoro dvadeset posto stanovnistva nam je gladno!Nema da se prehrani jos toliko je na rubu svega toga 30 posto jedva sklapa kraj sa krajem! Ovo su rezultati rada ove i predhodnih vlada!Eksperti ekonomije i privrednog razvoja su odradili posao! Ministri su dobili petice od premijera! A rezultate vidimo! Pa dali oni misle da smo mi toliko glupi i nepismeni kada nam pricaju o boljitku i njihovim dobrim rezultatima! Sto pre se resimo ovakvih eksperata ja verujem da ce nam biti bolje gore ne moze!”¹⁴²

Pored toga što se smatraju uzročnicima nepovoljnih ekonomskih uslova u kojima su se našli široki slojevi stanovništva, političari se, kao što je već naznačeno, svrstavaju i među dobitnike tranzicije. Ovo je prvenstveno uočljivo na nivou komentara čitalaca, budući da se mediji uglavnom zadržavaju na konstatacijama o otuđenosti političke elite i njenoj odgovornosti za nepovoljne opšte društvene okolnosti. Stoga se ovaj tip dobitnika najpre kreira i konceptualizuje kroz karakterizacije koje se daju na nivou prilično učestalih komentara kao što su sledeći:

¹³⁹ V. na primer: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/213471/Vlast-ne-vidi-muku-i-nezadovoljstvo-naroda>.

¹⁴⁰ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/203721/Jedva-sastavljamo--kraj-s-krajem>.

¹⁴¹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/208972/Ljajic-Liste-cekanja-za-narodne-kuhinje-sve-duze>.

¹⁴² Ibid.

„...bagra, lopovi, kriminalci, lupeži, prostaci, licemerni predstavnici vlasti koji se vozikaju u basnoslovno skupim džipovima, cere nam se sa ekrana, žive u vilama, prde u avionima, radnicima svakodnevno mašu ispred nosa virtuelnim radnim mestima, neverovatno uzbudljivim ekonomskim uspesima, savršenim rešenjima koja su svuda oko nas, samo smo mi idioti pa ih ne vidimo.”¹⁴³

„Prosecan politicar: Ljigav, bez morala i kucnog vaspitanja, bezobrazan, arogantan, pun sebe, nikada nije radio ni jedan dan neki posten posao, niti bi znao da ga radi. Ima privatnu firmu koja dobija poslove preko veze od drzave, deo zarade daje stranci, deo ulaze u nekretnine i devizne racune u inostranstvu, decu je ubacio na drzavne stipendije u inostranstvu, zeni kupio lepo automobil, korumpiran do srzi, zloupotrebljava sve sto moze i smatra da je zbog toga pametan i da je uspeo u zivotu.”¹⁴⁴

Ovakvi komentari jasno ukazuju na to da se političari po istom principu svrstavaju među dobitnike tranzicije kao i tajkuni ili kontroverzni biznismeni, odnosno kroz naglašavanje njihovog nezasluženog, a veoma povoljnog ekonomskog položaja, što je takođe povuklo sa sobom i sličnu karakterizaciju ovakvih dobitnika na bazi problematičnog morala. Štaviše, u poslednjem komentaru je uočljivo da se gotovo i gubi razlika između političara i biznismena, budući da su sâmi političari označeni kao biznismeni koji na sličan način ostvaruju nezasluženi materijalni dobitak i to zahvaljujući favorizaciji i protekcionizmu države.¹⁴⁵ Može se reći da je kroz ovakve konceptualizacije prepoznata zloupotreba političkih procesa, kao inače česta pojava u zemljama u tranziciji, a koja se najbolje izražava kroz moguće interakcije *vote-seeking* političara i *rent-seeking* biznismena, ali i kroz poseban problem kada sâmi političari postaju *rent-seeking* biznismeni¹⁴⁶ (Praščević 1998: 4).

¹⁴³ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/186599/Radnici-bez-plate-nicija-briga>.

¹⁴⁴ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/455813/Kako-zive-prosecni-Srbi-i-Srpkinje-Sekiraju-se-i-sanjaju-o-boljem-zivotu/>.

¹⁴⁵ Ovakvo nepravljenje suštinske razlike između tajkuna i političara se svakako bazira na njihovoj međusobnoj povezanosti putem političkih, poslovnih i drugih socijalnih veza, ali je moguće i da je uzrokovano time što su oni koji se opažaju kao tzv. kontroverzni biznismeni bili politički aktivni i to u oba perioda post-socijalističke transformacije srpskog društva. Takav je slučaj, na primer, sa Bogoljubom Karićem koji je tokom devedesetih imao funkciju ministra bez portfelja u vladi Mirka Marjanovića, a posle 2000. godine je registrovao svoj politički pokret „Snaga Srbije”. Tokom prve tranzicije su politički bili angažovani i danas najuticajniji biznismeni kao što su Milan Beko i Miroslav Mišković (v. <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/280065/Tajkuni-kroz-politiku-ojacali-svoj-uticaj-u-poslednjih-20-godina>).

¹⁴⁶ Budući da je cilj svakog političara da osvoji što veći broj glasova i samim tim pobedi na izborima, on postaje *vote-seeker* čija je aktivnost usmerena na traganje za glasovima. U tom smislu je posebno značajan problem specijalnih interesa kao faktora koji se naročito negativno odražava na partnerstvo između društva i države, a koji se odnosi na generisanje pojedinačne koristi za mali broj ljudi uz troškove koje će snositi veliki

Kauzalna veza između bogatstva i upitnog morala se ovde naročito naglašava budući da se, za razliku od tajkuna, političari ne smatraju „starim” dobitnicima iz vremena prve tranzicije, što je i razumljivo s obzirom na političke promene koje su činile prelom između dve faze društvene transformacije:

„Danas se oni koji su 2000. išli u razgaženim cipelama i istegljenim džemperima sada voze u automobilima koji koštaju kao dva prosečna srpska stana i nose satove od desetak hiljada evra! O nekretninama da i ne govorimo! A ako neko upre prstom i kaže da krađu, odmah skaču za oči sa reformama i putem ka Evropskoj Uniji! Ovo je bogata zemlja, ali su je lopovi doveli na prosjački štap.”¹⁴⁷

Na ovaj način se potkrepljuje shvatanje o njihovom brzom, odnosno problematičnom bogaćenju koje zapravo stoji iza zauzimanja za društvene promene i nove vrednosti (cf. Erdei 2003: 193). Kako navode Novaković i Pešić: „Opstanak na vlasti, uz održavanje političkog i ekonomskog statusqua, glavni je prioritet politike u Srbiji, prioritet koji se dosta uspešno maskira navodnim reformskih uspesima u približavanju i potencijalnom pridruživanju EU” (Novaković *et al.* 2010: 249). Može se stoga reći da, slično tajkunima, i političari u ovom diskursu grade tip nezaslužnog dobitnika tranzicije koji se konceptualizuje kao kočnica za opštu društvenu transformaciju i postavlja u antagonistički odnos prema ostatku društva:

„Sa tim prevarantima treba završiti jednom za svagda. Oni su unutrašnji srpski neprijatelji, agresori jer pljačkaju srpski narod i državu. Čine isto što bi činio eventualni okupator. Oni su za specijalni sud. Specijalni sud bi za ovakve ekstremne slučajeve trebao izricati i ekstemnu kaznu.”¹⁴⁸

Iako se na osnovu do sada iznetog može reći da su konceptualizacije gubitničko-dobitničkog odnosa između naroda i vlasti prilično slične konceptualizacijama odnosa između radnika i tajkuna, izvesne razlike u opažanju ovih tipova postoje. Tako je, na primer, uočljivo

broj glasača. Ovaj problem je veoma značajan, ali i unosan, za političare koji žele pobjedu na izborima. Drugim rečima, svaki političar koji želi da pobedi želeće da podrži specijalnu interesnu grupu, uz jasnu finansijsku pomoć i korišćenje tih finansijskih resursa za svoje promovisanje među neinformisanom većinom glasača. *Rent-seeking*, s druge strane, podrazumeva aktivnosti pojedinaca ili grupa koje koriste političke procese da prisvoje bogatstvo drugih i posledično bogaćenje na njihov račun. Ova pojava se povećava srazmerno državnom učešću u nametanju trgovinskih barijera, davanju povlastica ili diskriminacionom oporezivanju. Takvo ponašanje je višestruko štetno po društvo jer izaziva aktivnosti koje uvećavaju društvene troškove, kao što su značajnija usmerenost ekonomskih subjekata na lobiranje političara, nego na proizvodnju dobara (v. Prašćević 1998: 4-5).

¹⁴⁷ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/253685/Drzava-prepustila---firme-kriminalcima-da-ih--uniste>.

¹⁴⁸ Ibid.

da se na nivou komentara čitalaca ne može uočiti diskurs u okviru kojeg bi se politička elita konceptualizovala kao zasluženi dobitnik tranzicije, kako je recimo pokazano da može biti slučaj sa tajkunima. Izostanak ovakve evaluacije je sasvim logičan budući da se uloga političara ne igra na uskom ekonomskom već na širokom društvenom polju, gde se i demonstrira njena uspešnost. Drugim rečima, po idealnom modelu, politička elita bi trebalo da bude na usluzi društvu tako što će ga svojim delovanjem, isključivo u opštem društvenom interesu, u ovom slučaju učiniti konačnim dobitnikom tranzicije. Prema pokazanim društvenim shvatanjima, u postojećoj situaciji je ovakva uloga političke elite neprimereno zamenjena delovanjem u njenom sopstvenom ekonomskom interesu,¹⁴⁹ čime se može objasniti i prilično jedinstven društveni stav o njenom nezasluženom i krajnje problematičnom dobitništvu. Isto tako, može se reći da je postavljanje čitavog stanovništva na gubitničku poziciju u ovakvom diskursu najpre u službi građenja konceptualizacija ovog tipa dobitnika, koji se na taj način posebno obeležava kao društveno neodgovoran.

S druge strane, u nešto manjem broju komentara se može uočiti diskurs u kome se težište krivice za gubitništvo pomera ka sâmoj toj širokoj kategoriji naroda-gubitnika. U ovom slučaju je, dakle, reč o isticanju zasluženog gubitništva koje se bazira na konceptualizacijama o pasivnosti, tj. neaktivnom angažovanju u političkom životu, ali i o nerazboritosti prilikom izbora političkih predstavnika:

„drzava propada, nezaposlenost raste, korupcija cveta, siromastvo sve vece, a samo politicari i njihovi prijatelji, rodjaci i kumovi sve bogatiji! a nas glupi narod, kao ovce, cuti i trpi, cekaju kad ce na "klanje"! a kakav narod takva i vlast, bolju i ne zasluzujemo!”¹⁵⁰

„Svih tih 1,3 miliona ljudi ce sa svojim pilecim mozgom pred izbore opet glasati za te iste koji su ih i doveli tu gde jeste.”¹⁵¹

¹⁴⁹ Najčešće se smatra da se taj ekonomski interes ostvaruje putem korupcije koja se najopštije definiše kao zloupotreba javne funkcije za prisvajanje privatne dobiti. Data pojava je u zemljama u tranziciji dobila poseban oblik i pokazala se kao veliki problem za uspešnu društvenu transformaciju (v. Prašćević ibid: 6). Povećanje korupcije u Srbiji potvrđeno je i u izveštaju Svetske banke o oblicima i trendovima korupcije u svim tranzicionim zemljama za period 2002-2005. Srbija se, naime, nalazi među zemljama koje su beležile stalan porast korupcije posle 2002. godine zajedno sa Albanijom, Kirgistanom i Azerbejdžanom. Tako je ovde zabeleženo povećanje „male”, tj. administrativne korupcije (podmićivanje) ali je zapažen i fenomen „zarobljene države”, što je okvalifikovano kao „upečatljiva i sistemska korupcija” ukorenjena u političkoj korupciji i nekontrolisanoj moći političke elite (v. Pešić 2007).

¹⁵⁰ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/213471/Vlast-ne-vidi-muku-i-nezadovoljstvo-naroda>.

¹⁵¹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/249863/Vise-od-13-miliona-ljudi-jedva-prezivljava/komentari#ostali>.

„dok se u razumnim drzavama ljudi bore za svoja prava , kod nas vlada : A STA CES (samo da nije gore) eto desilo se ... koja je ovo sramota od naroda :“(”¹⁵²

Diskurs u kome se na ovakav način percipira odnos naroda i vlasti je prilično raširen u ovom društvu, čemu u prilog govori njegova prisutnost u svakodnevnoj komunikaciji kao i iskorišćenost u tvorevinama popularne kulture.¹⁵³ Može se reći da se ovaj diskurs koristi kako bi se objasnile različite negativne društvene pojave i politički problemi, pa stoga ne treba da čudi to što je u ovom slučaju iskorišćen kako bi se konceptualizovalo i gubitništvo u uslovima društvene transformacije. Putem njega se iznova cilja na mentalitet, ali sada celokupnog naroda, čiji deo predstavljaju i političari, što je najbolje izraženo u sledećem komentaru:

„pa sami ste krivi narode.ne znate da izaberete vlast a i nemate kadrove za vlast, jer poticu iz takvog naroda gde je sve preko veze, ili samo misle kako da za tih 5 6 godina navataju lovu, svalere/svalerke i udome decu na dobre poslove(ovo je razlog svemu)sudstvo vam trulez i kilavo, potplaceni vecina..necete da radite, ne znate da radite, i volite da kradete i varate. neposteni ste i pakosni. zao mi je ali ovo je istina, vecina naroda je takva, prljave ulice su vase ogledalo, a za to ne trebaju pare. npr prava istina o narodu u srbiji jeste kad npr pesaci prelaze ulicu na tri metra od pesackog, ili bacaju otpatke na par metara od kantica za iste. o tom mentalitetu govorim. bice vam sve gore i gore...jadni ste. i ne zalim vas. (za utehu nisu mnogo bolji ni ostali iz ex you eventualno u sloveniji je puno bolje, nesto malo u hrv..ostalo cemer i

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ U vremenu velikog značaja društvenih mreža prilikom svakodnevne komunikacije, za popularnost određenih shvatanja naročito su indikativne poruke plasirane na *facebook*-u kao jednoj od najzastupljenijih društvenih mreža u Srbiji. Tako je na *facebook* stranici „Anonymous Srbija”, koja ima preko 65 000 pratilaca, postavljena poruka sledećeg sadržaja: „Narod koji bira korumpirane, varalice, lopove, kriminalce i izdajnike, nije žrtva. Saučesnik je!”. Data poruka ima preko 1500 tzv. lajkova koji zapravo označavaju odobravanje i slaganje (v. <https://www.facebook.com/anonymoussrbija/photos/a.186363784808617.38277.154243071354022/538716942906631/?type=1&theater>). Na sličan način su veliku popularnost, na toj istoj društvenoj mreži, zadobili inserti iz nekih domaćih filmova u kojima se izražava slično mišljenje, a koji se često ovim putem prenose. Takav je, na primer, slučaj sa insertom iz filma „Profesionalac” u kome jedan od glavnih likova uzvikuje: „Nije Milošević kriv, mi smo govna...!” (v. <https://www.youtube.com/watch?v=rmgONtlGIvs>) ili sa insertom iz filma „Noć u kući moje majke” koji čini monolog jednog od likova pod nazivom „Ovaj narod...” (v. https://www.youtube.com/watch?v=3CIBi8_TA7c). Oba pomenuta filma smeštena su u vreme koje je prethodilo periodu druge tranzicije o kojem je ovde reč, što govori o dugom postojanju shvatanja o odgovornosti celokupnog naroda, odnosno njegovog mentaliteta za probleme koji ga pogađaju. Na ovom tragu je i popularna serija „Mile protiv tranzicije” koja je snimljena i emitovana tokom druge faze post-socijalističke transformacije srpskog društva. Ova serija direktno tretira fenomen tranzicije u Srbiji, a osmišljena je kao ironija i parodija na stereotipiziranog Srbina u tom kontekstu, oličenog u liku Mileta sa Čubure. Mile je prvenstveno zamišljen kao simpatičan i drag antiheroj, ili gubitnik tranzicije, koji u sebi objedinjuje ono što se smatra stereotipom srpskog mentaliteta: bahatost, tvrdoglavost, domišljatost, nepoverljivost i iznad svega sklonost ka teorijama zavere. Prema rečima glavnog glumca koji je proslavio ovog lika, serija i njeni kreatori su želeli da predstave Mileta kao otelotvorenje najgorih osobina srpskog mentaliteta. „Cilj je bio da ljudi u sebi prepoznaju te Miletove osobine i da ih mi na neki zabavan način upozorimo da ne smeju da im se prepuste, da izgube kontrolu i postanu – Mile“ (v. Trifunović *et al.* 2014).

jad. kad sve ovo uzmete u obzir, a svi znate da je ovo čista istina, ne čudite se što su vam plate tako male. nema proizvodnje i nema izvoza a administracija je ogromna i to je tako. tako će da bude narednih nekoliko desetina godina.”¹⁵⁴

Odgovor na ovaj komentar je također veoma karakterističan za dati diskurs, s obzirom na to da govori u prilog već ustanovljenom shvatanju da upravo u mentalitetu stanovništva i njegovoj neosvešćenosti stoji zapreka razvoja i napretka:

„Najgore u svemu tome je da si potpuno u pravu ali, kada bi Srbi to shvatili, to bi bio prvi korak ka ozdravljenju.”¹⁵⁵

Ovde je, dakle, reč o diskursu zasluženog gubitništva koje se iznova objašnjava negativnim aspektima kolektivnog mentaliteta. U ovom slučaju se odgovarajuće kulturološke karakteristike ne pripisuju jednoj određenoj grupaciji, već celom narodu iz čijih redova se regrutuju i oni koji se svakako smatraju nezasluženim dobitnicima, ovde oličeni u političkoj eliti. Na taj način ponovo na površinu izbija shvatanje o tome da kulturno-vrednosni obrasci predstavljaju glavni uzrok zasluženog gubitništva i nezasluženog dobitništva u tranziciji, odnosno neodgovarajućeg toka ili čak „šljafovanja” društvene transformacije.

U ovakvom diskursu o zasluženom gubitništvu kao naročito prisutna konceptualizacija figurira stereotipno shvatanje o lenjosti kao dominantnoj karakteristici narodnog mentaliteta. Ona se najpre može uočiti u nekim medijskim tekstovima koji obrađuju problem nezaposlenosti u ovom društvu, odnosno već na nivou samih naslova kao što su: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”¹⁵⁶, „Srbi ništa ne rade i neće da rade”¹⁵⁷, „Plata 1000 evra – nema zainteresovanih”¹⁵⁸. Insinucije o lenjosti kao uzroku nezaposlenosti i odatle zasluženom gubitništvu¹⁵⁹ se susreću i u tekstovima koji prate ovakve naslove:

¹⁵⁴ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/203721/Jedva-sastavljamo--kraj-s-krajem>.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

¹⁵⁷ http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166.

¹⁵⁸ http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2012&mm=08&dd=31&nav_id=639209.

¹⁵⁹ Nezaposlenost se može dovesti u nedvosmislenu vezu sa gubitništvom ne samo na osnovu ekonomske devastacije koju prevashodno proizvodi. Kako navodi Grečić: „Nezaposlenost rađa fenomen otuđenosti čoveka u društvu: nezaposlen čovek je obespravljen, nije u mogućnosti da potvrdi, da afirmiše svoju ličnost. Nezaposlena lica postaju često u društvu marginalna grupa sa posebnim sociološkim obeležjima. Neretko se dešava da čovek bez posla ostaje asocijalan, a to dovodi do konflikata u društvu i do pojave socijalne dezorganizacije, huliganstva, prostitucije, kriminala i sl. Nezaposlenost može uticati i na osnovne institucije društva, brak i porodicu. Nezaposleni često odlažu zasnivanje porodice, a nekada se razaraju i postojeće bračne institucije” (Grečić 1999: 113).

„Dva miliona radno sposobnih ljudi nema nikakav posao, ali ni želju da ga nađe... Iz istraživanja koje je uradio RZZS može se zaključiti i da je među 2.253.294 onih koji *'ne rade i ne žele da rade'* čak 47 odsto onih koji bi trebalo da su najproduktivniji, odnosno imaju između 35 i 55 godina...”¹⁶⁰

U sličnom maniru je dat i deo komentara na takve tekstove, koji iako učestali ipak ne čine preovlađujući korpus:

„Mi smo generalno lenj narod koji ce radije da kuka na sve živo nego da nesto preduzme...”¹⁶¹

„Neverovatno istinit komentar o Srbima. Nazalost. ODSystvo svake inicijative, i privatno i na drzavnom nivou.”¹⁶²

„Sve je tačno. Od prvog do poslednjeg slova. Navodim Vam primer: Pre mesec dana trebalo je da prenesemo par komada nameštaja jednom komšiji. Ja, kao organizator, sam pozvao par bliskih drugara. Epilog: Jedan je morao da "uči", drugi je "povredio zglob na basketu", a treći je rekao da neće on to da radi, nije on fizikalac?! Da napomenem da bi dobili po 2000 din. za obavljeni posao. Strašno je koliki smo lenjivci, čast izuzecima...”¹⁶³

NAROD JE LENJ!!!! zato je i gladan!!! Nasem narodu je uvek neko drugi kriv na njegovu muku... samo na ovom sajtu ste mogli procitati pre 2 nedelje da firma INFO SPOMENIK iz Zrenjenina trazi 13000 radnika radi odrzavanja 76 grobalja u SRB. Sta mislite koliko se javilo na konkurs???? SAMO DESETAK GRADJANA!!!!!!! A zasto???? Zato sto je ispod casti raditi taj posao!!!! Zato sto bi svi da budu MENADZERI a pola ih ne zna ni sta to znaci!!!!!! Gospodo ako hocete da radite onda mora da se zasucu rukavi a ne da se lade j.j i ispija pivo ispred prodavnice!!!!!!!!!!¹⁶⁴

Može se reći da ovaj „diskurs lenjosti” predstavlja simplifikovanu interpretaciju nezaposlenosti kao prateće pojave procesa društvene transformacije, koja nastaje usled

¹⁶⁰ „Dva miliona Srba ne želi da radi?”

v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

¹⁶¹ Komentar na tekst: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”

v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

¹⁶² Komentar na tekst: „Srbi ništa ne rade i neće da rade”

v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Komentar na tekst : „Kostić: Srbi ne rade dovoljno”

v. http://www.hranazasve.com/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=03&dd=02&nav_id=496213.

ekonomskih reformi u vidu privrednog restrukturiranja i promenjenih okolnosti na tržištu rada. Dati diskurs zagovara stanovište koje podseća na neoklasični model teorijskog objašnjenja nejednakosti na tržištu rada, po kome radnici uvek mogu da nađu posao ukoliko su spremni da prihvate zarade i radne uslove koji odgovaraju njihovim sposobnostima, što bi dalje moglo da znači da nezaposleni biraju da ne rade zato što ocenjuju poslove koji su u ponudi kao nedovoljno privlačne (v. Petrović 2013a:158-159). Kao što pokazuju navedeni komentari, u ovom slučaju se takva „izbirljivost”, pa samim tim i nezaposlenost, objašnjava kulturološkim faktorima, odnosno odgovarajućim vrednosnim sistemom i karakternim odlikama stanovništva.

Drugačiji pogled na ovaj problem nude nešto zastupljeniji komentari koji u prvi plan postavljaju sistemske faktore kao uzročnike nezaposlenosti i posledičnog gubitništva u vidu ekonomske devastacije. U skladu sa time, po ovom pitanju se javlja diskurs koji se direktno suprotstavlja prethodnom i kroz koji se govori o neefikasnosti državnih institucija zaduženih za rešavanje gorućeg problema nezaposlenosti, zatim o uzrocima nemogućnosti pronalaženja posla, i na kraju o lošim i samim tim odbijajućim uslovima rada, pre svega u privatnom sektoru. Ovde je od posebnog značaja to što se taj diskurs iskazuje putem svedočenja o ličnom iskustvu, pa tako pruža kompleksniju sliku o sâmom fenomenu gubitništva. Posledica toga su i naročita ogorčenost i revolt u odnosu na pomenuti diskurs o lenjosti koji se plasira kroz medije i pojedine komentare:

„Ovaj članak je toliko smesan a i uvredljiv.Svaki dan ste gori i gori u vredjanju ovog jadnog naroda bez buducnosti.Imam 30 godina,završio odavno fakultet ,na evidenciji bio nekoliko meseci i izbrisali me cim prvi put nisam dosao na ta njihova beskorisna javljnja,stalno saljem CV-je ali dzabe nema bar ni odgovora,a oglasi za posao su bas retki bar za nas koji nismo iz bga.Jednom sam poslao CV i na B92 za administratora (inace završio sam ETF) i naravno niste mi nista odgovorili.¹⁶⁵

Jao, sram vas bilo za ovakve konstatacije, moja zena godinu dana obija pragove, nema gde ne moli na kolenima da je prime, jedino jos nije trazila da bude cistacica, a fakultetski obrazovana, zna jezike, odlicno radi na kompjuteru, JEL I ONA SPADA U TA DVA

¹⁶⁵Komentar na tekst: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”, v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

MILIONA? PA NEMA NAS SRBA KO KINEZA PA DA DVA MILIONA NECE DA RADI, A ISTO TOLIKO HOCE A NEMA POSAO! Samo lupate.¹⁶⁶

„To nije istina. Ubijem se svakog meseca ko crnac radim i po 12 sati dnevno. I opet nemogu da sastavim kraj s krajem, ni u cemu ne luksurizam, stedim gde god mogu, deci, zeni i sebi nisam kupio novu garderobu ne pamtim, sve po buvljacima. Sram vas bilo ovakvog naslova.”¹⁶⁷

„Ja sam na birou vec tri godine, nemam prava na besplatan prevoz, nikakvu nadoknadu nikada nisam primila, a na besplatno zdravstveno osiguranje imam pravo jedino ako zivim u domacinstvu u kojoj prihodi ne prelaze odredjeni cenzus koji se stalno menja. u protivnom, kao nezaposleno lice, sebi moram da uplatim zdravstveno svakog meseca kako bih imala pravo na radnu knjizicu. Sto se Nacionalne sluzbe za zaposljavanje tice, jednom mi je bilo ponudjeno zaposlenje u trenutku kada sam radila sa pola radnog vremena, da bi mi gospodja referent ubrzo zalupila slusalicu cuvsi da radim (mada je taj podatak ionako imala). Drugi poziv je bio ponuda za obuku iz racunara i srednji kurs engleskog jezika, uprkos tome sto sam diplomirani profesor istog...”¹⁶⁸

Diferencijacija široke kategorije „naroda-gubitnika” otpočinje upravo ovakvim i sličnim odgovorima na diskurs o lenjosti. U takvim komentarima izlazi na videlo specifična tipologija gubitničko-dobitničkih odnosa, odnosno (ne)zaslužjenih gubitnika i dobitnika kao i shvatanja o uzrocima toga. Na prvom mestu, u tom pogledu se izdvaja odnos zaposlenih u javnom sektoru i određenih grupacija koje se u odnosu na njih postavljaju na gubitničku poziciju, a koje se identifikuju u komentarima čitalaca. Podjednaki značaj ima i identifikacija različitih kategorija mladih koji se dovode u međusobne gubitničko-dobitničke veze, kao i u odnosu na poslodavce u vidu privatnika.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Komentar na tekst: „Srbi ništa ne rade i neće da rade”,
v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166.

¹⁶⁸ Komentar na tekst: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”,
v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

VIII 3. Gubiničko-dobitnički odnosi: zaposleni u javnom sektoru prema zaposlenima u privatnom sektoru, nezaposlenima i privatnicima

Rapidno narastanje javnog, odnosno državnog sektora prevashodno je karakteristično za period socijalizma, kada je ubrzana industrijalizacija, između ostalog, usloвила i pojavu grupacija koje su činili izvršioци stručnih, administrativnih i pomoćnih delatnosti. U ove službeničke redove je nastojao da uđe veliki broj ljudi s obzirom na znatno povoljnije uslove rada i veće zarade u odnosu na radničku klasu. Srednji slojevi se tako vremenom sve više odvajaju od radnika i približavaju monopolu upravljanja. Iz redova viših i srednjih rukovodilaca, bolje situiranih službenika i stručnjaka regrutovala se grupacija upravljača koja je postajala zastupnik uskih grupnih interesa i materijalnih privilegija. Zato je ona oko sebe okupljala saradnike u vidu vojske mediokriteta i to na bazi poslušnosti, tzv. moralne podobnosti, i osrednjosti, a na račun pogoršanja kvaliteta (v. Petranović op.cit). Usled svega toga se uprave preduzeća prilikom zapošljavanja u ovu službu često nisu rukovodile racionalnim merama, pa je to uzrokovalo slabu stručnost i nesrazmeran rast takvih kadrova, od kojih su najbrojniji bili administrativni činovnici (ibid).¹⁶⁹

Sudbina ove glomazne administracije tokom perioda post-socijalističke transformacije predstavlja jedan od indikatora pravca u kome se ova transformacija kreće. Neoliberalna strategija razvoja bi nalagala njenu demontažu, ali se pokazalo da u praksi to ovde nije bio slučaj (v. Novaković 2012). Umesto da je došlo do značajnog smanjenja administracije, svaka nova vlada je eksponencijalno rasla, a rast države se ogledao i u povećanju broja njenih organa, novim funkcijama u okviru postojećih resora i naročito rapidnim umnožavanjem broja državnih agencija (Novaković *et al.* 2010: 248).¹⁷⁰ Štaviše, ovaj deo javnog sektora je tokom druge faze tranzicije doživeo naročit procvat jer je politički iskorišćen u već pominjanoj *vote-seeking* praksi tako što je poslužio za zapošljavanje mase partijskih kadrova.

¹⁶⁹ Detaljniji podaci o službeničkim slojevima su ovde već predstavljeni u odeljku o društvenoj strukturi u jugoslovenskom socijalizmu.

¹⁷⁰ Prema sprovedenim istraživanjima zaposlenosti u Srbiji: „Posmatrano po sektorima, u periodu od 2001. do 2009. godine, vidljiv je trend opadanja broja zaposlenih, uz istovremeni rast udela zaposlenih u javnom sektoru (državna uprava, obrazovanje, zdravstvo i komunalne usluge). Najznačajniji udeo u padu zaposlenosti ima prerađivački sektor. U posmatranom periodu, prerađivačka industrija je izgubila oko 280.000 zaposlenih, ili oko 45%. Broj zaposlenih u privredi, van prerađivačke industrije, je u istom periodu smanjen za oko 106.000, ili 14%, dok se broj zaposlenih u javnom sektoru povećao za oko 30.000, što predstavlja rast od 8%. Na početku perioda, na jednog zaposlenog u javnom sektoru dolazi 1,57 radnika u prerađivačkoj industriji. Na kraju perioda, odnos je preokrenut u 1,25:1 u korist javnog sektora” (Redžepagić *et al.* 2011: 347).

Ovo je postignuto na taj način što je postpetooktobarska politička elita proklamovala ideale velferističke države¹⁷¹ koji su u praksi, prvenstveno u vidu zaštite prava radnika, bili rezervisani više za državnu birokratsku službu nego za privatni sektor. Zaposlenje u ovom delu državne službe je, na taj način, u nesigurnom periodu tranzicije postalo oaza povoljnijih uslova rada i boljih zarada, ovoga puta u odnosu na rad u privatnom sektoru (cf. Đuričin 2011). Pored sigurnosti posla i plate u ovim institucijama, kalkuliše se i buduća dobit od korupcije kao veoma raširene pojave, što je dodatno povećalo njihovu atraktivnost, kao i diskreciju dobijanja tih mesta (v. Vuković 2001).

Suprotno shvatanjima iz perioda devedesetih godina prošlog veka, zaposlenje u državnoj službi je ponovo dospelo na visoku cenu i tako povratilo poziciju koju je imalo u pred-tranzicijskom periodu. Tako je i jedna veoma poželjna pozicija obećana posebnom krugu populacije u koji je iz tog razloga masa pohrlila da uđe. S druge strane, sâm ulazak u ovu službu često je podrazumevao prolazak kroz filter političke podobnosti, istomišljeništva i poslušnosti, pa je time obezbeđivana i politička podrška kod ovog naraslog državnog tela. Sve to uticalo je da se društvena kritika, čiji značajan deo predstavlja diskurs o neradu, svom snagom obruši na javni sektor i proizvede prilično homogene konceptualizacije ovde zaposlenih kao nezaslužanih dobitnika tranzicije.

Na pomenuti diskurs, kao i do sada, najpre upućuju novinski naslovi kao što su: „U državnim firmama ne rade ni četiri sata dnevno”¹⁷², zatim „Državne čate efektivno rade tri sata i 45 minuta”¹⁷³ ili „Svaki treći zaposleni u ministarstvima ne radi ništa”¹⁷⁴. U sadržajima ovakvih tekstova se iznose i procene o radu, broju zaposlenih¹⁷⁵ i produktivnosti u državnoj službi, pa ću ih stoga ovde navesti kao bitne gradivne elemente konceptualizacija o kojima je reč:

¹⁷¹ Prema analizi Novakovića, o ovome najpre svedoči Ustav iz 2006. godine (v. Novaković 2012).

¹⁷² <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno>.

¹⁷³ <http://www.vesti.rs/Drustvo/Drzavne-cate-efektivno-rade-tri-sata-i-45-minuta.html>.

¹⁷⁴ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/305789/Svaki-treci-zaposleni-u-ministarstvima-ne-radi-nista>.

¹⁷⁵ Iako nema tačnih, zvaničnih podataka, približnu predstavu o broju zaposlenih u javnim preduzećima može dati projekat Fakulteta organizacionih nauka, koji je realizovan u 2009. godini, čiji je predmet bio analiza organizacije grupe javnih i javno-komunalnih preduzeća i koji je obuhvatao 21 javno i javno-komunalno preduzeće u kojima je u radnom odnosu preko 18. 000 ljudi (v. Jaško *et al.* 2011). Procene o broju zaposlenih u državnoj upravi, vojsci, policiji, školstvu, zdravstvu, pravosuđu, u republičkim ili lokalnim javnim preduzećima su date i na internet stranici „Vodite računa” na kojoj se prate javne finansije (v. <http://voditeracuna.rs/research/u-javnom-sektoru-ne-racunajuci-javna-preduzeca-zaposlena-trecina-svih-zaposlenih-u-srbiji/>).

„U Srbiji se u državnim preduzećima u administraciji efektivno radi tri sata i 45 minuta dnevno, a na terenu 25 minuta duže. Istovremeno se kod privatnika radi sedam sati i 18 minuta, dakle skoro četiri sata duže, a plate su u proseku niže za 6.500 dinara, pokazuju analize Centra za istraživanje u privredi. Produktivnost je 42 odsto evropskog proseka. Tačnih podataka nema, ali je procena da u Srbiji za državu - kada se uračunaju državne i opštinske službe, javna preduzeća i razne agencije - radi oko 550.000 zaposlenih. S obzirom na to da je ukupan broj zaposlenih, po podacima s kraja prošle godine a računajući tu i samozaposlene, bio nešto manji od 1,9 miliona, jasno je da od države platu prima više nego svaki četvrti zaposleni. A standardi Evropske unije kažu da u javnom sektoru treba da radi najviše 10 do 12 odsto zaposlenih u zemlji. Uz to, potrebno će biti promeniti i kvalifikacionu strukturu stanovništva jer se sa nekvalifikovanim radom ne može konkurisati ni u Evropi, niti u ostatku sveta. Tako se Srbija suočava sa razvojnim problemom, odnosno sa bar desetak godina transformacije, pre nego se struktura privrede i njena produktivnost ne poboljšaju” (<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno>).

Pojava masovnog zapošljavanja i posledičnog nerada u državnoj službi je u drugoj fazi srpske tranzicije toliko postala očigledna da su o njoj bili prinuđeni da javno progovore i neki ministri:

„Sadašnji i bivši ministri Vlade Srbije priznaju da u resorima koje vode ili su vodili ima zaposlenih koji ništa ne rade. Procene su da bi, ako ne trećinu onda bar četvrtinu zaposlenih u javnoj i državnoj upravi mogli da otpuste a da to niko ne primeti. Samo u državnoj upravi radi oko 28.000 ljudi, što znači da je, prema ovoj proceni, učinak 9.000 njih za osam sati rada, ako i toliko provedu na poslu, ravan nuli... - Imamo takvih neradnika da je to strašno, a jasno možete da vidite ko šta radi i koliko doprinosi. Kod njih je produktivnost nula, a ne možete im ništa jer ih Zakon o radu štiti i toga su vrlo svesni. Gotovo u 90 odsto slučajeva kada ih otpustite na osnovu neke disciplinske povrede rada, na kraju vas tuže i sud ih vrati na posao. Odgovorno tvrdim da u mom ministarstvu, ako ne trećina onda bar četvrtina ništa ne radi i kada bi ih otpustili, to niko ne bi primetio - kaže za “Blic” jedan od aktuelnih ministara u Vladi Srbije. - Postojalo je relativno malo jezgro među zaposlenima koje je radilo, ostatak je otaljavao posao, čekao penziju i bio nezainteresovan. U državnoj službi neki se rukovode sistemom 'radio ne radio svira ti radio'... On kaže da je zaposlenog u državnoj službi teško otpustiti i pored toga što ništa ne radi jer ga Zakon o radu štiti onako kako radnike u

privatnom sektoru nikada nije.” (<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/305789/Svaki-treci-zaposleni-u-ministarstvima-ne-radi-nista>).

Na ovom mestu treba navesti još jedan problem o kome se naširoko govori, kako u medijima, tako i u svakodnevnoj komunikaciji, a koji se tiče partijskog zapošljavanja i neodgovarajuće kvalifikovanosti takvih kadrova za poslove na kojima su angažovani. On je najbolje izražen u sledećem tekstu:

„Efikasnije države neće biti dokle god u državnoj upravi, lokalnoj samoupravi i javnim preduzećima mimo konkursa budu zapošljavani partijski kadrovi, koji često uopšte nisu ni kvalifikovani za posao koji bi trebalo da rade, ili im manjka neophodno radno iskustvo. Taj 'desant partijskih diletanata' u državni aparat, kako ga naziva predsednik 'Transparentnosti Srbija' Vladimir Goati, nije karakteristika samo aktuelne vlasti, već predstavlja konstantu u svim dosadašnjim vladajućim garniturama. S njime se slaže i analitičar Dejan Vuk Stanković, koji dodaje da veliki broj partijskih diletanata na pozicijama u upravi, administraciji i javnim preduzećima, odgovara političkim elitama, koje preko njih lakše vladaju. U tome ih ne sprečava ni činjenica da to rade protivzakonito, s obzirom na to da je još pre dve godine prestao da važi zakon prema kojem su državni službenici mogli da budu postavljeni mimo konkursa. Tako je bez zakonskog osnova od jula prošle godine postavljeno više od 160 službenika, a samo u prethodnih mesec dana, kako kažu u 'Transparentnosti Srbija', bilo ih je 11. Među ljudima koje u državnoj upravi, ali i u javnim preduzećima, postavljaju bez konkursa, prema rečima Vladimira Goatija, mogu se izdvojiti tri grupe. U prvoj su oni koji nemaju apsolutno nikakve kvalifikacije za mesto na koje su postavljeni. U drugoj su ljudi koji imaju određene kvalifikacije, dakle fakultetske diplome, ali ne za mesto na koje su postavljeni. U trećoj grupi su ljudi koji imaju neophodno obrazovanje, ali im često manjka iskustva koje bi im dobro došlo na datoj poziciji. Dodatni problem kod fakultetski obrazovanih kadrova je, primećuje Goati, što bi se u pojedinim slučajevima moglo sumnjati da su te diplome falsifikovane” (<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/378791/Traze-diletante-za-drzavni-posao>).

U istom tekstu čak je dat i profil „državnog diletanta” i to na sledeći način:

„Godine: Između 27 i 40; Obrazovanje: Fakultetska diploma – sve češće sa nekog od privatnih univerziteta, nosilac titule menadžer iz određene oblasti; Iskustvo: Ako ga ima, ono najčešće nije vezano za oblast za koju je zadužen u državnom aparatu, bio vlasnik STR-a ili se bavio nekim vidom usluga, često je prvo radno mesto u državnoj upravi; Stranačko iskustvo:

Počeo kao običan partijski vojnik pa se vremenom 'istakao', kao jedan od finansijera stranke izborio mesto u njenom vrhu" (ibid).

Nije poznato da li je navedeni profil sačinjen na osnovu nekog sprovedenog istraživanja, ali je njegovo pominjanje svakako značajno budući da vrlo jasno upućuje na konceptualizacije ovakvog tipa dobitnika tranzicije. Navedeni izvodi iz novinskih članaka sažimaju suštinu problema sa državnom službom u kontekstu druge faze tranzicije srpskog društva, a ona je prepoznata i u komentarima čitalaca za koje se može reći da su u velikoj meri jednoobrazni u svojim konceptualizacijama ovakvih dobitnika tranzicije.¹⁷⁶ Može se stoga reći da su gotovo svi komentari dati u okviru diskursa o društvenim parazitima i ometačima društvenog razvoja, samo sa različitim pozicija posmatranja ovog problema.

Na prvom mestu, uočljivo je da se u jednom delu komentara, koji su formulisani u okviru diskursa o lenjosti, pomenutog u prethodnom odeljku, pre svega misli na nerad u državnoj službi:

„Što jes' jes' lenji smo do srži! I onaj ko radi baš i ne radi previše. Malo zakasniš - koliko je ljudski, popijes kafu, onda dorucak, pa još jedna kafa, pa onda nešto malo otaljaš pa kući. Šta ćeš bolje? Para nema, ali braco i sestre, budimo poštene - pa nismo ni zaslužili. Svi znamo kakva je debela hladovina u državnim i javnim firmama. Nije naš čovek Nemač pa da dodje na posao i odmah arbajt, arbajt, arbajt, onda kuci na spavanje pa opet arbajt, arbajt arbajt... Koliko zaslužujemo toliko i imamo, to jest malo ali dovoljno.”¹⁷⁷

„Na zalost, smatram vecinu napisanih stvari istinom. Ministarstva, agencije, kancelarije, komisije, centri, radne grupe... prepune...a tamo svima jos smezurane jagodice od lepljenja plakata. Znanje, vestine, radne navike... NULA !!!”¹⁷⁸

¹⁷⁶ O velikoj raširenosti svesti o do sada navedenim problemima koji se vezuju za državnu službu ponovo može da posvedoči to što je ova tematika prepoznata i obrađena u popularnoj kulturi, odnosno i ovoga puta u TV seriji koja je postala rado gledana. Takav je slučaj sa humorističko-sarkastičnom serijom čiji je naslov više nego indikativan: „Državni posao”. Ovde su kroz profile i karakterizacije tri glavna lika predstavljeni i ismejani paradigmatični primeri zaspolenih u državnoj službi, pa bi se moglo reći da u podtekstu serije iznova stoji aluzija na specifičan mentalitet koji se razvio u ovom društvu (v. http://sr.wikipedia.org/wiki/Државни_посао). Pored toga, pomenuti principi rada i zapošljavanja u javnom sektoru su toliko postali poznati da su na njihov račun kreirane i folklorne humorističke forme. Tako se često mogu čuti vicevi poput sledećih: „Šta je to u kancelariji: trojica ne rade, a jedan radi? Tri službenika i klima uređaj!” ili „Zašto u državnim firmama nema seksa? Zato što su svi rodbina”.

¹⁷⁷ Komentar na vest: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”
http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

¹⁷⁸ Komentar na vest: „Srbi ništa ne rade i neće da rade”.
http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166.

U skladu sa zaključcima koji su izvedeni na osnovu analize diskursa o lenjosti, reklo bi se da se i u ovakvim komentarima referiše na poseban mentalitet, u ovom slučaju, „parazitskog i metiljavog društva”¹⁷⁹, za koji se smatra da najpre dolazi do izražaja kod zaposlenih u javnom sektoru. S obzirom na pomenutu sličnost obrasca zapošljavanja u državnoj službi tokom prošlog socijalističkog perioda i sada, u vreme druge tranzicije, povezivanje tog „mentaliteta” sa socijalističkim nasleđem, i objašnjavanje postojećih okolnosti njegovim dugim postojanjem u ovom društvu je sasvim logično:

„To za državne firme je tacno ali nije nista novo , oduvek ljudi pate za nedostiznim da nadju posao preko neke veze u drzavnoj firmi da bi iole bili finansiski i socijalno osigurani a da pri tome ne moraju puno da rade , pojam zaposlenja u drzavnim firmama je san svakog pripadnika srednjeg staleza koji bi lagodno da zivi, zao mi je samo sto cinizam ne mogu pismenim putem da naglasim u ovom tekstu...”¹⁸⁰

„Pa zar je to novost?Jos u vreme socijalizma taj tip ljudi je fantasticno uspevao.Sada se samo mnogo vise pise o tome .Kao i ovaj tekst sve bitne stvari ce vrlo brzo pasti u zaborav jer beskrupulozni mediokritet ne prestaje da vlada.On se samo reprodukuje,a uspeva bolje od ne-mediokriteta jer nema kao sto je receno nikakvih kocnica, vec pre svega bezgranicnu upornost i nedostatak svesti ko je, sta je i kakvo mu mesto zaista pripada u srpskom drustvu?A zasto bi sve to trebao da zna kad je okruzen ogromnom vecinom njemu slicnih?... Tema veoma teska i ocajna u zemlji u kojoj se sve menja da se nista ne promeni , mediokriteti su u ogromnoj vecini i na vlasti su vec vekovima u srbiji.Laku noc.”¹⁸¹

Diletantizam, mediokritetstvo i parazitizam su glavne karakteristike kroz koje se konceptualizuje tip državnog službenika, i može se reći da je takva karakterizacija prvenstveno zasnovana na raširenom shvatanju o velikoj prisutnosti negativne selekcije u

¹⁷⁹ Na ovaj način autor jedne kolumne, pišući o negativnoj selekciji u Srbiji, opisuje suštinu i izvor problema sa kojim se suočava ovo društvo, a kao potvrdu navodi njegovo marketinško prepoznavanje i iskorišćavanje u reklami za Državnu lutriju Srbije u kojoj je definisan „srpski san” i to srećkom koja omogućava da se dvadeset godina ništa ne radi, a da se ima dovoljno para za pristojan život. Obradujući ovu temu, isti autor aludira na „narodni mentalitet” na sledeći način: „Ali 'Mi' smo bolećivi prema lošima i nezahvalni prema dobrima. Na trgovima u centru Beograda i Niša 'Mi' vidimo konja umesto zaslužnog konjanika. Zašto onda ipak ostajemo saučesnici? Odgovor verovatno leži u mafijaško-lutrijskoj logici: nek i njih deset budu na šteti, možda ja budem onaj jedanaesti, i dođem do položaja mimo reda, rada i sposobnosti. Tradicionalna, sistemska i principijelna, negativna selekcija u Srbiji nadjačava stvaraoce...” (v. <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/negativna-selekcija.html>).

¹⁸⁰ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno>.

¹⁸¹ <http://blog.blic.rs/880/Beskrupulozni-mediokritet>.

ovom društvu. Iako se o negativnoj selekciji kao socijalnom fenomenu naširoko govori, jasnu definiciju same te društvene pojave je teško naći.¹⁸² Budući da je ona od velikog značaja za razumevanje konceptualizacija i uopšte problema gubitništva i dobitništva u tranziciji srpskog društva, na ovom mestu ću pokušati da je najpribližnije definišem.

Rekla bih da se negativna selekcija, kao socijalni fenomen, najjednostavnije može objasniti kao prednost ili promocija koju neko ostvaruje na najrazličitijim društvenim nivoima (pri zapošljavanju, dodeli priznanja, napredovanju), ali ne na osnovu lične zasluge, veštine ili talenta, već pre zahvaljujući podobnosti, društvenim vezama, korupciji ili čak prosečnosti i nekompetentnosti¹⁸³. Ukratko rečeno, ovaj pojam označava odabir, prednost, privilegovanost ili nagrađivanje lošijeg na račun boljeg, što može biti uzrokovano prevashodno interesom, ali i kulturološkim obrascima kao što su porodična i rodbinska solidarnost ili sistem šticeništva. Sve to znači da je negativna selekcija u direktnoj suprotnosti sa meritokratijom.¹⁸⁴

Iako nigde nije eksplicitno definisana, negativna selekcija se identifikuje kao jedan od glavnih uzroka privredne i društvene krize (v. Kovačević 2012). U skladu sa time se i na državne službenike, koji se konceptualizuju u diskursu negativne selekcije, prebacuje deo krivice za društveno nazadovanje. Kao što je do sada pokazano, tu krivicu u društvenim konceptualizacijama snose i drugi tipovi nezaluženih dobitnika tranzicije koji su oličeni u tajkunima i političarima. Stoga se može reći da je u ovakvim konceptualizacijama prepoznata realna mreža povezanosti tajkuna, korumpiranih političara i dela stanovništva zaposlenog u

¹⁸² Pojam „negativna selekcija” se koristi u prirodnim naukama kao što su biologija ili genetika, gde ima jasno formulisano značenje i primenu. Pored toga, koristi se, na primer, i u ekonomiji gde označava tržišni proces u kome dolazi do nepoželjnih rezultata jer potrošači i prodavci imaju asimetrične informacije, odnosno pristup različitim informacijama.

¹⁸³ Na sajtu Vikipedije postoji određenje negativne selekcije u politici, odnosno kao političkog procesa koji se odvija u rigidno ustrojenim hijerarhijskim sistemima, gde onaj koji se nalazi na vrhu namerno bira saradnike na osnovu nekompetencije kako bi eliminisao svaku mogućnost konkurencije koja bi ga uklonila sa te pozicije. Isti princip se primenjuje i na ostalim nivoima date hijerarhije, što znači da se ona tako progresivno puni sa sve više nekompetentnih ljudi ([http://en.wikipedia.org/wiki/Negative_selection_\(politics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Negative_selection_(politics))).

¹⁸⁴ Široka prisutnost svesti o negativnoj društvenoj selekciji i njeno povezivanje prevashodno sa zapošljavanjem u državnoj službi, još jednom se potvrđuje putem popularnog rečnika slenga (vukajlija) u kome se reč „meritokratija” definiše na sledeći način: „Kada se čast, imetak ili položaj dobija isključivo prema objektivnoj zaslugi. Npr. u državnoj upravi i javnim preduzećima zaslužan je onaj ko je: a) dugogodišnji član odgovarajuće partije, b) bivši dugogodišnji član pogrešne a skorašnji član ispravne partije, c) kum, član porodice, rođak, ljubavnik/ca, prijatelj, komšija članova a) i b), d) poslovni saradnik koji je spreman da kompenzacijama postane zaslužan” (<http://vukajlija.com/meritokratija/285660>).

državnom sektoru, koja blokira reforme i održava stanje ekvilibrijuma zaleđenih reformi¹⁸⁵ (v. Novaković *et al.* 2010).

S druge strane, na to da se zaposleni u javnim službama nedvosmisleno smatraju nezasluženi dobitnicima tranzicije ukazuju prilično učestali komentari u kojima se govori o srazmernom odnosu nerada i dobre zarade, kao i o privilegijama koje oni ostvaruju:

„U mom gradu, tj. Smederevskoj Palanci, muški deo zaposlenih u opštini možete naći po obližnjim kafanama, a ženski na pijaci, buticima, frizerskim salonima, a ako neko i ostane u kancelariji onda igra igrice na kompjuteru ili drži nogu u fijoci i lakira nokte. Tako da ako treba da završite neki posao morate dolaziti više puta nicali nekog uhvatili na radnom mestu, normalno morate imati i 200 gr kafe da bi se to završilo brzo. Možda ima izuzetaka, ali ja ih nisam videla, uz sve to su i nagrađeni lepom i redovnom platom.”¹⁸⁶

„...njih štiti zakon o radu, jer svi su oni primljeni na neodređeno... Ali to nije ništa u odnosu na situaciju u većini javnih komunalnih preduzeca gde skoro niko ništa ne radi a plate su ogromne. Negde je situacija tako 'žalosna' da nema dovoljno stolica za sedenje po kancelarijama pa se radnici u smenama dovlace do kancelarija samo da bi ispalilo da nešto rade a da se ne guraju. Trenutno u Srbiji preko 700.000 ljudi radi u državnom i javnom sektoru, većina je zaposlena preko veze i primaju ogromne plate. Ovoliki javni sektor je dovoljan za efikasno funkcionisanje države od 20 miliona stanovnika, a koliko Srbija ima stanovnika. Realno višak u javnom sektoru je polovina zaposlenih... Stvarno nije normalno da siromasna država finansira nerad stotina hiljada administrativaca koji ne mrđaju iz kancelarija, i to u vreme razvijene kompjuterske tehnologije. Njive zaparložene, kanali zacepljeni, šume zarasle, infrastruktura propala, okolina zagadjena, a privilegovani u javnom sektoru u odelima i kravatama po ceo dan ispijaju kafe po kancelarijama i za to dobijaju ogromne plate.”¹⁸⁷

¹⁸⁵ Kako navode Novaković i Pešić: „U literaturi o tranziciji često se pominje fenomen 'zamke ekvilibrijuma' ili 'ekvilibrijum parcijalnih reformi'. Reč je o ravnoteži koja se uspostavlja nakon prvobitnih tranzicionih mera koju održavaju dobitnici iz prve faze transformacije, zajedno sa vladajućim političkim establišmentom. Njihovom interesu odgovara blokiranje i prolongiranje reformi, naročito onih koji se tiču unutrašnje i spoljašnje liberalizacije i izgradnje institucija vladavine prava” (v. Novaković *et al.* 2010: 241).

¹⁸⁶ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno>.

¹⁸⁷ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/305789/Svaki-treci-zaposleni-u-ministarstvima-ne-radi-nista>.

U nizu ovakvih komentara očekivano je bilo i da se pojave oni koji do sada uočenim konceptualizacijama pridodaju i nepoštenje takvih kadrova i to prvenstveno dovodeći ih u odnos sa poštenim gubitnicima:

„Sram ih bilo. A posteni ljudi rade mnogo, a plate smesne.”¹⁸⁸

Ko su, dakle, ti poštene gubitnici koji se kao takvi procenjuju u odnosu na ove nezaslužene i nepoštene dobitnike? Na prvom mestu, u velikom broju komentara oni su identifikovani u zaposlenima u privatnom sektoru, kojima se, u skladu sa pomenutim diskursom negativne selekcije, pripisuje veća stručnost:

„To se i golim okom vidi, zaista mislim i da ne rade ni 4 sata dnevno na drzavnim jaslama, zasticeni su jer tamo nema otpustanja, vece su plate, placaju se za nerad i za nestrucnost, jer najbolji kadrovi ovde rade upravo u privatnom sektoru. Sve je napravljeno za drzavna jasla, umesto da se afirmisu preduzetnici, afirmise se rad na drzavnim jaslama, sto je samo po sebi katastrofa ! Kad pogledate koliko ima zaposlenih na drzavnim jaslama i koliko malo rade, jednostavno je zalosno jer se vidi da to ova zemlja ne moze dugorocno da finansira!”¹⁸⁹

U velikom broju komentara se zaposleni u privatnom sektoru zapravo percipiraju kao dvostruki gubitnici, tj. u odnosu na one koji rade u državnoj službi, kao i u odnosu na svoje poslodavce:

„Svaka čast ljudima koji nešto i rade u državnim firmama ali njih 80% su čista šteta i teret ovim radnim ljudima koji nešto proizvode a imaju manje plate od njih i uglavnom rade kod naših trulih kapitalista gde se uslovi rada mogu porediti sa feudalno-robotovlasničkim...”¹⁹⁰

„...Zakon o radu odnosi se samo na nas obicne smrtnike koji nismo clanovi vladajucih stranaka pa smo prinidjeni da radimo u privatnom sektoru i taj zakon ne stiti apsolutno nikog jer radnici bivaju mobingovani i/ili otpusteni i sud nikog od njih ne vraca na posao. Sa druge strane pre par dana sam prisustvovao radu inspekcije rada. Za njihov dolazak znali smo par dana unapred tako da su samo prijavljeni radnici dosli na posao a nije bilo potrebe cak ni za

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno>.

¹⁹⁰ Ibid.

tim jer su dosli, prosetali se, nikog od zaposlenih nisu proveravali i otisli...Da li su kovertе primili pre, posle ili za vreme setnje vise je akademska nego prakticna rasprava...¹⁹¹

„Pa to se zna, da oni sto sede po kancelarijama u opstini ili elektrodistribuciji ili socijalnom ili nekoj drugoj drustvenoj ustanovi samo ispijaju kafe i kad im pokucate na vrata oni prevrcu ocima a radnici u vodovodu ili elektrodistribuciji koji su na terenu rade od 7 ili 8 ujutru i maksimlano do 11 eventualno do 12 sati i onda sede po kafanama ili idu kuci pa dodju u firmu oko 15 sati kao da se prijave da su tu i imaju sve beneficije i mogucnosti za letovanja i lecenja i sindikate a kod privatnika retko ko dobije i zasluzeni odmor od 21 radni dan i niko ne sme ni da pomene svoja prava jer odmah sledeci mesec sledi otkaz...¹⁹²

Zaposleni u privatnom sektoru se, prema tome, izdvajaju kao posebna kategorija stanovništva čije se gubitništvo smatra nezasluženim, budući da je zasnovano prvenstveno na obespravljenosti i nedovoljnoj plaćenosti dugog i napornog rada, odnosno neadekvatnoj nagrađenosti za stručnost ili umeće. Njihove konceptualizacije su, takođe, prilično jednolične, pa se ne mogu izdvojiti one koje bi ovaj tip gubitnika „obrađivale” u nekom drugačijem diskursu. Ovo se može objasniti pomenutom pozicijom dvostrukog gubitništva u odnosu na dva prilično omražena tipa dobitnika u ovom društvu koje čine državni službenici i privatni preduzetnici.

U odnosu na zaštićen i lagodan položaj državnih službenika, zaposleni u privatnom sektoru se, na primer, suočavaju sa neprijavljenim radom koji sa sobom povlači dalje posledice poput neregistrovanog radnog staža, pa samim tim i nemogućnosti ostvarivanja prava na penziju, zatim nemanja zdravstvenog i socijalnog osiguranja, itd. Uzrok ovome je kompleksan i često se svodi na to što poslodavci u vidu privatnih preduzetnika pribegavaju angažovanju radnika na crno, sivo ili preko omladinskih zadruga, zatim praktikovanju rada na određeno vreme i drugim legalnim i ilegalnim tehnikama zaobilaženja zasnivanja punog radnog odnosa (Mijatović 2005b).

S druge strane, ovakva praksa je delimično posledica preopterećenosti raznim državnim nametima i visokim troškovima poslovanja koje pritiskaju privatni sektor. Usled ovog i još nekih drugih faktora tip privatnog preduzetnika se ne konceptualizuje tako

¹⁹¹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/305789/Svaki-treci-zaposleni-u-ministarstvima-ne-radi-nista>.

¹⁹² Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno>.

jednolično kao što je slučaj sa zaposlenima u privatnom sektoru i državnim službenicima. O tim konceptualizacijama će biti više reči u zasebnom poglavlju. Za sada ću ovde samo pomenuti još jedan specifičan odnos u koji su privatnici uključeni, ali ovoga puta na „poštenoj” strani i to prema državnim službenicima. Isticanje ovakvog odnosa se može uočiti u nešto manjem broju komentara:

„Znaci svi oni koji rade a posebno privatnici koji placaju porez,placaju za nerad drzavnih sluzbenika i korumpirane vlasti!”¹⁹³

„Sta je novo?? Samo trecinu da otpuste i to ove sto su im stolice poprimile oblik zadnjice, napaceni mali privatnici ne bi placali porez za trutove! Neka uplivaju i birokrate u privatne vode da vide kako je kad radis a ne dobijas platu...”¹⁹⁴

„odlicno! jos im za taj nerad gospodine dinkicu odmrznite plate kao sto ste najavili pa da za vreme pauze od 3 sata u toku radnog vremena mogu da soppinguju sa parama koje MI IZ PRIVATNOG SEKTORA GURAMO U BUDZET, ne bi li se povecala javna potrosnja. s druge strane nama privatnicima ce drzava i dalje da guli kozu s ledja i dok ja svaki mesec moram da platim samo za komunalnu taksu 10.000 za "isticanje firme"-ono sto mi pise na postanskom sanducetu, za tih 10.000 nasa su deca uskracena. o tome koliko mi traje radni dan i radna sedmica ne zelim ni da pricam. nekad i po 12 sati dnevno :(”¹⁹⁵

Ovde je, dakle, reč o gubitničkoj poziciji u koju dospevaju privatnici u odnosu na državne službenike, budući da smatraju da njihov (ne)rad finansiraju upravo putem pomenutih mnogobrojnih državnih nameta koji opterećuju privatno preduzetništvo. S druge strane, ovo može biti i uzrok njihovog gubitničkog odnosa prema drugim preduzetnicima koji posluju mimo evidencije i služe se različitim „neposlovnim” metodima kako bi ostvarili profit, a što se svakako negativno odražava na konkurentnost kao osnovno načelo poslovanja u sferi privatnog preduzetništva. Kao što je već rečeno, o ovom problemu će biti više reči u zasebnom poglavlju. Za sada treba uvideti da negativna selekcija i u ovom slučaju izlazi na videlo kao osnov na kome se grade gubitničko-dobitnički odnosi. Stoga je sasvim razumljivo to da se i nezaposlenost u velikom broju komentara direktno dovodi u vezu sa privilegovanim

¹⁹³ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/305789/Svaki-treci-zaposleni-u-ministarstvima-ne-radi-nista>.

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno>.

položajem koje određeni deo stanovništva ima pri zapošljavanju. Drugim rečima, na osnovu negativne selekcije se oni koji rade u državnoj službi dovode u gubitničko-dobitnički odnos i sa nezaposlenima:

„Moja strucnost dokazano veća u odnosu na ostale kandidate, nije ostavila nikakav utisak na konkursnu komisiju, a da ne pričam što sam već radila u tom državnom organu godinama. Unapred se znalo ko će biti primljen, pa su ti konkursi osmišljeni za budale kakava sam eto i ja.”¹⁹⁶

„pa kako i moja cerka je najbolja u generaciji pa pet godina čeka u prosveti, gde god konkurise kazu -izvinite mesto je unapred rezervisano. kome da se zalite, u zdravstvu isto svi to znaju !!!!”¹⁹⁷

„sve je istina ali ste zaboravili da dodate i banke :) znam slucajeve u bolnicama, domovima zdravlja, skolama, bankama itd. kad sam htela posle srednje skole da se zaposlim u opstinu rekli su mi tesko-i veza ili rodbina i pare :) moj rodjaka je izgubila posao jer je bila na odredjeno...uciteljica deca su plakala za njom kao i roditelji.Divno stvorenje,taj posao voli i radi ga sa ljubavlju...zbog neke devojke koja ima vezu plus pare plus mama koleginica plus kupljena diploma....i jos primljena za stalno!”¹⁹⁸

„Sve je tačno. Sad kada razmislim potpuno mi je jasno zasto su mene kao kvalifikovanog profesora odbijali na konkursima u korist nekoga ko predaje sa srednjom skolom ili neadekvatnom diplomom i ima vezu. Konkursi sluze samo da se ispostuje zakonska norma, a direktor posle primi koga hoće.”¹⁹⁹

Uočljivo je da se kroz diskurs negativne selekcije u značajnom broju komentara izražava i veliki doživljaj nepravde, kao i posledični bes. Stoga se može reći da glavni izvor frustracije u ovakvim komentarima nije toliko gubitništvo po sebi koliko njegov uzrok. U prilog tome govori i činjenica da se nezaposleni ne dovode u gubitničko-dobitnički odnos sa zaposlenima generalno, već sa posebnom grupacijom zaposlenih. Iako je u medijskim

¹⁹⁶ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/426077/Svaki-drzavni-posao-je-moguce-kupiti-Od-2000-do-10000-evra>.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Ibid.

tekstovima prvenstveno naveden politički interes kao osnov negativne selekcije, u komentarima se često referiše na rodbinska i prijateljska zapošljavanja u državnoj službi.

To znači da su u njima takođe prepoznati i kulturalni faktori negativne selekcije, izraženi u specifičnim obrascima funkcionisanja i shvatanja koji se mogu sresti u ovom društvu. Na prvom mestu, to je jaka socijalna uloga rodbinskih i prijateljskih veza, bazirana na principu reciprociteta, a naročito ojačana u kriznom postsocijalističkom periodu. Govoreći o narodnoj kulturi jugoistočne Evrope, Rot ukazuje na specifičnu matricu tradicionalne kulture po kojoj je delovanje u svakodnevnom životu određeno dominacijom neformalnih grupa formiranih kroz tesne rodbinske i porodične veze, te razvijen sistem štíćeništva (Rot 2000: 149). Prema ovom autoru, uticaj pomenute matrice se, uprkos modernizacijskim procesima, održao do danas, i to usled nespremnosti društva na menjanje dubljih struktura, što se veoma negativno odražava na privredni, društveni i politički razvoj (ibid: 151).²⁰⁰

Iz pomenute matrice proizašao je još jedan princip funkcionisanja u ovakvim okolnostima, kojim se kompenzuje nedostatak socijalnog kapitala u vidu porodičnih kontakata i veza, a koji se ogleda u plaćanju radnog mesta, ili jednostavno rečeno – u korupciji. Tako se i u medijima probila vest o ovoj praksi kao o još jednom zastupljenom problematičnom načinu zapošljavanja u državnoj službi.²⁰¹ S jedne strane, moglo bi se zaključiti da se u ovakvim slučajevima radi o jednostavnom usvajanju i perpetuiranju kulturno-vrednosnog obrasca u kome se po svaku cenu traži ovakvo radno mesto usled pogodnosti koje ono nudi. To bi dalje potvrđivalo validnost konceptualizacija o „narodnom mentalitetu” koji pogoduje razvoju parazitskog sistema i predstavlja razlog društvenog nazadovanja. Tako se u velikom broju komentara upravo ističe voljnost da se plati zaposlenje u državnoj službi:

„Da imam pare, uložio bih u posao. Kupio bih ga.”²⁰²

²⁰⁰ Slonost ka održavanju tradicionalnih kulturnih obrazaca ovde se može pratiti još od vremena jugoslovenskog socijalizma. Takve manifestacije su, po Z. Golubović, naročito bile vidljive u održanju srodničke i plemenske povezanosti, što se u modernim oblicima života i rada transformisalo u nepotizam (v. Golubović 2007).

²⁰¹ V. na primer: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/426077/Svaki-drzavni-posao-je-moguće-kupiti-Od-2000-do-10000-evra;>
http://pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/239972/Radno+mesto+u+prosveti+7000+evra.html.

²⁰² Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/426077/Svaki-drzavni-posao-je-moguće-kupiti-Od-2000-do-10000-evra>.

„Gde može, kome da dam? Ako za 3soma mogu da upadnem u neko javno preduzeće samo recite gde, kome i kako? Odmah zajmim pare da se zaposlim.”²⁰³

Ipak, ostali komentari na ovu temu otkrivaju nešto kompleksniju sliku o uzrocima i motivima plaćanja radnog mesta u državnoj službi. Oni upućuju na to da se u osnovi ove prakse ne nalazi toliko „konformistički narodni mentalitet” koliko problemi koji su se javili u tranzicijskom periodu, a sa kojima se suočava veliki deo populacije. To su, pre svega, već pomenuti neprimamljivi uslovi rada u privatnom sektoru koji se naročito loše odražavaju na zaposlene. Oni su jednim delom uzrokovani velikim državnim, finansijskim opterećenjima, ali i selektivnom primenom zakona, što pogađa poslodavce, pa na kraju destimuliše i eventualno preduzetničko angažovanje. Pored toga, treba pomenuti i problem dugoročne strukturne nezaposlenosti koja je nastala kao posledica neusaglašene strukture ponude i tražnje radne snage (v. Stojanović 2006). Stoga se u velikom broju komentara izražava nevoljno pristajanje na pomenutu problematičnu praksu:

„Ne treba misliti da posao kupuju samo losi djaci, čak se priča da je bilo i primera da ljudi daju kredit jer stalan posao ne donosi samo platu već i penzijski staz, a to je u ovoj situaciji misaona imenica za većinu mladih ljudi u Srbiji i jedan ogroman benefit jer ako nista drugo država plaća doprinose, a retko otpušta s posla.”²⁰⁴

„Da, ja bih platila za svoj posao u struci. I naravno da bih se trudila jer obožavam svoj posao! Radila sam ali na zamenama, i niko nije rekao da se ne trudim. Naprotiv! Sad već 5 godina ne mogu da se zaposlim u struci, raduckam nešto slično i sutra bih dala 5000 e samo da mogu da radim posao koji volim, koji me ispunjava. Neki bivši najbolji student.”²⁰⁵

„Zgrazavam se ovoga i razočarana sam jako. Ali s obzirom da nista ne mogu da promenim, a ni da nađem posao na drugi način, platila bih ali kome?”²⁰⁶

Na osnovu većeg broja ovakvih komentara može se izvesti zaključak o dominantnom prilagođavanju sistemu koji dobrim delom funkcioniše na principima negativne selekcije, konformizma i paternalističke države. Time se nevoljno, ali svesno podržava ovakav model odnosa, iako je sasvim jasno da on kao takav blokira bilo kakav društveni napredak i razvoj. Razlog tome je što se prilagođavanje opaža kao jedina moguća opcija, a što dalje ukazuje na

²⁰³ Ibid.

²⁰⁴ Ibid.

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Ibid.

osećaj građanske nemoći i inferiornosti u odnosu na moćnu mašineriju takvog sistema. Može se reći da je ovakvo verovanje donekle i opravdano budući da se političke elite, koje se najčešće smatraju odgovornim za njegovo održavanje, smenjuju, dok sam obrazac uporno opstaje. Stoga se kao jedan od glavnih problema po ovom pitanju nameće nepostojanje šire društvene volje za izmenama takvog principa funkcionisanja usled naviknutosti na snalaženje unutar njega. Drugim rečima, iako se smatra da igra nije fer, ona se i dalje igra i u okviru nje se nastoji na ostvarivanju rezultata.

Na ovom mestu se treba podsetiti i zaključka koji iznosi Lazić govoreći o dominantnim vrednosnim orijentacijama u ovom društvu, da su poslušnost prema nadređenima uz prihvatanje postojećeg kao prirodne nužnosti karakteristične ne samo za veliku većinu pripadnika nižih slojeva, stanovnika seoskih sredina, starijeg doba, nego i za dobar broj građana s visokim obrazovanjem (Lazić 2000: 35). Period tranzicije kao vreme promena koje donosi neizvesnost i nesigurnost na različitim društvenim poljima svakako da ide na ruku istrajavanju ovakvog sistema. To bi moglo da znači da se društvo Srbije nalazi u svojevrsnoj klopci iz koje je teško izaći, a koja nosi sa sobom značajne posledice. Teško je predvideti u kom pravcu će tačno ovakav obrazac funkcionisanja odvesti ovo društvo, ali se na osnovu ove analize nameće zaključak da se ovde kao cilj pre postavlja snalaženje i opstajanje u uslovima socijalne transformacije, a ne i istinska transformacija, razvoj i napredak društva. Posledice svega ovoga se najbolje mogu sagledati na primeru gubitničke grupacije koja će biti predstavljena u sledećem poglavlju, a koju čine mladi ljudi.

VIII 4. Mladi kao gubitnici tranzicije

Pojam „mladi” podrazumeva fazu životnog ciklusa, koja je smeštena između detinjstva i odraslosti, odnosno postulira prvenstveno biološki uzrast, ali se posmatra i kao društveni konstrukt budući da „obuhvata varijetete konstrukata i življenih stvarnosti unutar tog životnog doba” (Tomanović *et al.* 2004: 40). Socijalne konstrukcije kojima je pojam mladosti očigledno veoma podložan podrazumevaju i da je dužina trajanja mladosti pre društveno nego biološki uslovljena. Tako se danas u različitim društvima sreće fenomen produžene mladosti, na koji prvenstveno utiče period školovanja: „Kraća je mladost onih kategorija mladih koji se kraće školuju (poljoprivredna i radnička omladina), dok je duži put do odraslosti onih koji se najduže školuju” (Mihailović 2004: 28). Ovo najbolje pokazuje koliko su mladost i odraslost konstruisane kategorije za koje se vezuju različiti pokazatelji i karakteristike, te i koliko su u društvenoj svesti nekad neovisne o biološkoj determinanti.

Međutim, produženje mladosti ima pozitivnu konotaciju jedino u slučajevima kada predstavlja izbor sâmi mladih ljudi, odnosno kada je deo njihovog ličnog puta individualizacije, kao što je to slučaj u nekim zapadno-evropskim zemljama. U kontekstu post-socijalističke transformacije Srbije, to produženje je pre prinudno i uslovljeno mnogobrojnim društvenim problemima, tako da sociolozi govore o produženim startumima čija je donja granica 16, a gornja 35 godina (v. Tomanović *et al.* op. cit). Razmatrajući pojavu produžene mladosti u ovom društvu, neki autori posebno naglašavaju nepovoljan položaj mladih po završetku školovanja smatrajući da se ta populacija nalazi na prelazu u odraslost, odnosno u procesu svojevrsne tranzicije koju, usled različitih ograničenja postavljenih društvenom transformacijom, nije u mogućnosti da uspešno završi (Mihailović op. cit: 26). Ova činjenica ne samo da daje osnov za to da se i problemi mladih u društvu Srbije razmotre kroz prizmu tranzicijskog gubitništva, već nije promakla ni društvenim konceptualizacijama koje su se po tom pitanju razvile.

Na prvom mestu, teza o individualizaciji kao razvojnom putu mladog čoveka je postavljena imanjem u vidu Zapadnog društva, odnosno tzv. društva „kasne” modernosti, i to sa slobodom izbora kao svojim ključnim konceptom. Po ovoj teoriji pojedinac se sve više oslobađa svoje klasne determinante i njom uslovljene lične biografije, te sada bira sopstvenu biografiju koju kreira prema vlastitom nađenju (v. Bek, 2003). S druge strane, dolaze upozorenja da ovaj proces nije tako jednostavan i da treba imati u vidu faktore konteksta i

društvene strukture koji ga bitno određuju (v. Brannen *et al.* 2005). Na taj način se došlo do koncepta „strukturirane individualizacije” koji postulira strukturalne i kulturalne varijacije. S tim u vidu, Tomanović i Ignjatović smatraju da se „osujećenje individualizacije” kod mladih ljudi u Srbiji odvija pod dejstvom dva bitna faktora: kulturalnih ograničenja, pod kojima se podrazumevaju paternalistički (kulturalni) porodični obrasci i njihov pandan – internalizovana infantilizacija, i strukturalnih ograničenja u vidu nedostatka posla, stambenog prostora i novčanih sredstava (Tomanović *et al.* op. cit: 44).

Može se reći da se i društvena promišljanja o mladima kao gubitnicima tranzicije kreću ovim linijama kulturalnih i strukturalnih ograničenja i da na taj način proizvode različite konceptualizacije po tom pitanju, formirajući pritom i posebne gubitničko-dobitničke odnose. Jedan od glavnih osnova po kome se mladi ljudi postavljaju na gubitničku poziciju jeste strukturalna, odnosno dugoročna nezaposlenost za koju se pokazalo da naročito pogađa ovu populaciju u uslovima opšte društvene transformacije. Sociološka istraživanja su, na primer, pokazala da faktor starosti ima popriličan značaj prilikom uključanja na tržište rada u Srbiji i to na taj način što u svim regionima, uključujući i u Beogradu, najslabije šanse za to imaju mladi do 35 godina (v. Petrović 2013a: 176). U pogledu nezaposlenosti već je pomenut „diskurs lenjosti” koji predstavlja simplifikovanu interpretaciju ove pojave i koji se stoga naročito javlja u ovom slučaju kao okvir za kreiranje jednog dela konceptualizacija o mladima kao gubitnicima tranzicije. To je evidentno u već razmotrenim novinskim tekstovima, kao i u delu komentara na njih, gde se javlja pomenuti diskurs, a gde je moguće uočiti da se lenjost naročito pripisuje mladima:

„Dovoljan je samo jedan pogled na beogradsku glavnu pešačku ulicu i videćete buljuk zvanično nezaposlenih mladih ljudi, obučenih po poslednjoj modi, koji pijuckaju kapučino i puše, dok u rukama drže skupocene telefone. Slično je i u noćnom životu: mladi, skockani do kraja, sa svim poslednjim gedžetima, ostaju čitavu noć u gradu. Odakle im novac? Ima nekoliko izvora: pomoć roditelja, rođaka iz inostranstva, neregistrovanih poslova i slično...” (v. B92: „Srbi ništa ne rade i neće da rade”, http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166).

U velikom, ali ne i preovlađujućem broju komentara se nailazi na konstataciju upravo ove pojave, a potom se ona objašnjava kulturološkim faktorima kao što su vaspitanje, nasleđe vrednosnog sistema iz doba socijalizma za čiju se dominantnu crtu uzima lenjost, itd. Kao što je već istaknuto, ovakav diskurs izaziva burnu reakciju kod znatno većeg broja komentatora i

tim putem se otkrivaju konceptualizacije o složenijim gubitničko-dobitničkim odnosima koji se formiraju u ovom slučaju. Može se, zapravo, reći da su na populaciju mladih preneti gubitničko-dobitnički odnosi identifikovani u prethodnom poglavlju. Tako se mladi zaposleni u državnoj službi konceptualizuju kao nezasluženi dobitnici i to na osnovu partijskog zapošljavanja²⁰⁷ ili porodičnih veza, pa se stoga ova grupacija percipira u izuzetno negativnom svetlu i često u komentarima naziva „maminim i tatinim sinovima”. Ovo upućuje na diskurs o kulturološkim faktorima, odnosno paternalističkim obrascima, kao uzročnicima negativne društvene selekcije i, samim tim, ometačima celokupnog društvenog napretka.

Osujećenje individualizacije se na ovaj način odvija upravo usled pomenute negativne selekcije i to tako što prvenstveno pogađa grupacije mladih koji su nezaposleni ili koji pak rade u privatnom sektoru, a koje se dovode u gubitnički odnos sa državnim službenicima. Na osnovu analize iz prethodnog poglavlja, može se takođe identifikovati i gubitničko-dobitnički odnos u koji mladi, zaposleni u privatnom sektoru, dolaze sa svojim poslodavcima. Na ovom mestu će zato biti detaljnije prikazani osnovi na kojima se grade konceptualizacije o mladim ljudima kao nezaslužnim gubitnicima tranzicije, čime na videlo izlazi i još jedan, poseban tip gubitnika.

Naime, kroz veliki broj komentara koji je nastao kao reakcija na diskurs o mladima kao lenjim „čekačima posla”²⁰⁸ se ukazuje na jednu posebnu grupaciju koja se smatra nesumnjivo ugroženom u postojećim društvenim okolnostima. Reč je o kategoriji viskoobrazovanih pojedinaca koji su završili svoje školovanje i sada se nalaze takoreći na pragu „odraslosti”.²⁰⁹ Drugim rečima, profil te grupacije predstavljaju mladi, visokoobrazovani ljudi, različitih profesionalnih orijentacija i različite rodne pripadnosti, a znatan broj komentara je dat upravo sa njihove pozicije.

Tome takođe treba pridodati još dve bitne odrednice koje su zajedničke pozicioniranima u ovu kategoriju. Prva se odnosi na nedostatak socijalnog kapitala porodice iz koje oni dolaze, odnosno društvenih veza i porodičnih kontakata koji olakšavaju ostvarenje želja mladih u pogledu zaposlenja ili razvoja karijere (v. Tomanović 2012). Druga

²⁰⁷ Partijsko zapošljavanje mladih je zadobilo podjednaku medijsku pažnju kao i zapošljavanje u državnoj službi kakvo je opisano u prethodnom odeljku. Na ovom mestu se treba prisetiti i tamo pomenutog profila tzv. državnog diletanta koji zapravo u većini predstavljaju mladi ljudi. V. na primer: <http://www.slobodnaevropa.org/content/zaposljavanje-mladih-u-srbiji-politicki-angazmanprimat/24677748.html>.

²⁰⁸ V. na primer: „Čekači posla” <http://www.politika.rs/pogledi/Cekaci-posla.sr.html>.

²⁰⁹ O ovoj grupaciji detaljnije v. Trifunović 2013.

karakteristika koja bitno određuje ove mlade ljude jeste upravo težnja ka individualizaciji, odnosno zaposlenju, samostalnom životu, napretku u karijeri i daljem usavršavanju kroz rad. Na ovakav način je, dakle, konceptualizovan tip nezasluženog gubitnika tranzicije koji se identifikuje u redovima mladih ljudi. To znači da se u takvim konceptualizacijama odbacuje diskurs o pomenutim kulturalnim ograničenjima, u vidu paternalističkih porodičnih obrazaca i internalizovane infantilizacije, budući da se pripadnici ove grupacije opredeljuju za samostalnost, odnosno barem pokazuju volju za odvajanjem od roditelja i kreiranjem svoje lične biografije. Stoga ovde pre ima primat diskurs o strukturalnim ograničenjima koja stoje na putu procesu njihove individualizacije. Kao što je već navedeno, ta strukturalna ograničenja se tiču pronalaska posla, ali i daljih problema sa kojima se mladi suočavaju po zaposlenju, a što ih dovodi u odgovarajuće gubitničko-dobitničke odnose.

Kako je već napomenuto, traganje za poslom ovu grupaciju postavlja na gubitničku poziciju prvenstveno u odnosu na one za koje su radna mesta unapred rezervisana putem odgovarajuće veze (u javnom sektoru) ili preporuke (u privatnom sektoru)²¹⁰:

„Završio fakultet, radio za vreme studiranja, razišao se sa tadašnjom firmom zbog rasporeda predavanja na masteru, završio master i kako sam dao poslednji ispit, počeo sam aktivno da se javljam na konkurse u dve struke za koje sam stručan, na svaki posao. Ni jedan posao nisam odbio jer ni na jedan razgovor nisam pozvan. A slao sam mejlove i kad nije bilo konkursa. Na kraju mi je komšija, vozač u jednoj privatnoj firmi, sredio razgovor sa vlasnikom i počeo sam da radim. Na mestu inženjera, sa državnim fakultetom, za 25.000RSD. Radim već godinu dana i plata mi je povećana na čak 35.000. 40.000 je neki realni maksimum koji mogu da očekujem ikad u ovoj firmi. Nisam prestao da se javljam na konkurse. I dalje čekam prvi poziv na razgovor. Tako Srbija funkcioniše, na vezu ili na preporuku kao u mom slučaju.”²¹¹

Obesmišljenost javnih konkursa, dugo čekanje na odgovor, koji uglavnom nikad ni ne stigne, a ako u retkim slučajevima i stigne bude negativan, nisu jedini razlozi na osnovu kojih se može izvući zaključak o gubitništvu ove grupacije. Narušenost principa meritokratije

²¹⁰ Da preporuke i poznanstva igraju značajnu ulogu u dobijanju posla u privatnim firmama, potvrđuju konkretni primeri koji se mogu naći u nekim sprovedenim istraživanjima. Tako, recimo, menadžer privatne firme „Hauzmajstor” govoreći o pokretanju ovog biznisa navodi da je dizajn za vizuelni imidž firme osmislio „neverovatno talentovani devetnaestogodišnji sin našeg prijatelja, koji je pauzirao jednu godinu pre odlaska u Italiju na studije dizajna”, kao i to da su „naši operativci regrutovani prema kriterijumima kao što su 'on je dobar momak, verujem mu, i dobar je sa rukama.'” (v. Vučinić-Nešković 2011).

²¹¹ Komentar na tekst: <http://www.politika.rs/pogledi/Cekaci-posla.sr.html>.

putem raširene pojave negativne selekcije je i u ovom slučaju naglašena kako bi se posebno ukazalo na nepravednost pomenutog gubitničko-dobitničkog odnosa. Ovome svakako treba dodati i činjenicu da mladima u nedostatku veze za zaposlenje, ne preostaje drugo do da nastave da se odazivaju na takve konkurse i da u međuvremenu rade poslove koji su daleko ispod njihovih kvalifikacija:

„Master-tehnologije, eto konobarisem sa diplomom ,nemam izbora,dok cekam mesto u Galenicu ili Hemofarmu, ako ga ikad docakam jer tamo rade ljudi koji imaju neko obrazovanje ,mada ne odgovarajuce ,ja cu da nosim tacnu i da se pitam zasto sam tolike godine posvetila ucenju kad sam mogla sa osnovnom skolom da radim ovo isto.”²¹²

„Polovina diplomiranih studenata sa mog faxa nema posao... po 2 i vise godina. Ma, da, sigurno zato sto NECE da rade - a, sta onda trae u buticima, kladionicama, prodavnicama... KAO RADNICI?!”²¹³

„isti slucaj, samo ja imam 28 godina, završen državni ekonomski fax u Beogradu, bio jedan od boljih studenata ali nema posla za nas bez veze, pa vec godinama raduckam neke poslove kao i tokom studija za sicu od 20 hiljada i to nije stalno, nego radim 3 meseca pa onda nekoliko meseci nista, a zvanicno ni dana radnog staza. Mnoge moje kolege sa faxa ista stvar (retki su oni koji su uspeli da nadju posao u struci), a caka je to sto tokom studija nismo imali praksu i sad niko nece ni da cuje za nas, kao ni tada.”²¹⁴

Na ovom mestu treba primetiti u kom značenju se koristi sintagma „čekati posao” koja se tako često pripisuje kao izgovor nezaposlenim, mladim ljudima, a zbog koje se oni ocenjuju kao lenji i neaktivni. „Čekanje posla” ne mora, dakle, da podrazumeva obavezno i nerad, već se u ovakvim slučajevima odnosi na čekanje odgovora potencijalnog poslodavca za zaposlenje u struci. U tom smislu moglo bi se reći da se ovde radi o čekanju onog posla za koji su se pojedinci školovali, dok se u međuvremenu obavlja neki drugi posao.

Kada je reč o gubitničko-dobitničkom odnosu u koji ova grupacija ulazi sa poslodavcima u privatnom sektoru, on se može uočiti na dva nivoa: pri traženju posla i nakon zaposlenja. U oba slučaja gubitništvo mladih ljudi se vrlo često bazira na kršenju određenih

²¹² Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/227179/I-magistri-i-doktori-nauka-traze-posao>.

²¹³ Komentar na tekst: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”,
v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

²¹⁴ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/457101/Radim-na-crno-i-za-drustvo--ne-postojim>.

odredbi Zakona o radu što dodatno osnažuje konceptualizacije o nezaslužnom gubitništvu. Naime, razgovori za posao u privatnom sektoru imaju posebno (negativno) mesto u iskustvima mladih ljudi pri traženju posla. Tako se često pominje obaveza popunjavanja problematičnih upitnika sa pitanjima o ličnom životu, kao i pitanja u direktnom razgovoru sa potencijalnim poslodavcem o bračnom statusu i planiranju porodice.²¹⁵ Ovakva pitanja se, pre svega, upućuju ženskim osobama, pa se ona nedvosmisleno mogu svrstati u okvire rodne diskriminacije.²¹⁶ Još jedan očigledan i veoma zastupljen primer ovakve diskriminacije naveden je na Internet stranici „Stanje ljudskih prava u Srbiji”, a tiče se oglasa za posao u kojima poslodavci traže isključivo mlade i lepe devojke:

„Tražim devojku od 1987. do 1993. godišta, atraktivnog izgleda, za poslove sekretarice. Uz CV obavezno priložiti tri fotografije.” (v. <http://www.stanjeljudskihprava.org/arhiva-vesti/1-latest-news/848-poslodavci-trae-mlade-i-lepe-devojke.html>).

Na istoj stranici se može pročitati i sledeća priča:

„Diplomirani magistar ekonomije Tanja I. (36) u poslednjih šest meseci otišla je na desetak razgovora za posao. Nije dobila nijedan. 'Bili su mi potrebni meseci da me neko uopšte pozove na razgovor, a kad sam došla, nije im bila dovoljna master diploma, ni bogat CV. Činjenica da nisam udata i da nemam decu bila je prvi problem, a po objašnjenju koje sam dobila 'u poverenju' posle razgovora, drugi problem bio je moj izgled” (ibid).

Sociološka istraživanja su, takođe, pokazala da se sa sigurnošću može govoriti o bračnom statusu kao bitnom faktoru inferiornosti žena na tržištu rada, što može ukazivati na značaj određenih karakteristika socio-kulturnog sistema kao što su patrijarhalne vrednosti i obrasci ponašanja (v. Petrović 2013a: 171). Ova kulturna matrica, koja se tiče specifičnog vrednosnog sistema baziranog na rodnim ulogama, može se dovesti u vezu sa uzrocima nezaposlenosti, pa samim tim, i gubitništva kod jednog dela populacije mladih ljudi. Reč je, dakle, o preferiranju određenog tipa lične biografije, koja se posebno zahteva od ženskih

²¹⁵ Prema stavu 2 iz člana 26. u odeljku o uslovima za zasnivanje radnog odnosa, Zakona o radu Republike Srbije: „Poslodavac ne može od kandidata da zahteva podatke o porodičnom, odnosno bračnom statusu i planiranju porodice, odnosno dostavljanje isprava i drugih dokaza koji nisu od neposrednog značaja za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos.” (Službeni glasnik RS br. 24/05, 61/05 i 54/09).

²¹⁶ Prema članu 18. u odeljku o zabrani diskriminacije, Zakona o radu Republike Srbije: „Zabranjena je neposredna i posredna diskriminacija lica koja traže zaposlenje, kao i zaposlenih, s obzirom na pol, rođenje, jezik, rasu, boju kože, starost, trudnoću, zdravstveno stanje, odnosno invalidnost, nacionalnu pripadnost, veroispovest, bračni status, porodične obaveze, seksualno opredeljenje, političko ili drugo uverenje, socijalno poreklo, imovinsko stanje, članstvo u političkim organizacijama, sindikatima ili neko drugo lično svojstvo.” (Službeni glasnik RS br. 24/05, 61/05 i 54/09).

osoba, a za koju se može reći da ishodi iz shvatanja formiranih u skladu sa tradicionalnim, patrijarhalnim sistemom vrednosti. Tako se u pozadini insistiranja na ostvarenom materinstvu kod devojaka koje apliciraju za posao, može iščitati shvatanje po kome je materinstvo zapravo glavna preokupacija žene kojoj će ona sama „prirodno težiti”, pre nego samoostvarivanju kroz svoj rad i profesiju, koji eventualno dolaze na red tek nakon postizanja tog primarnog cilja.

Ovaj diskurs obavezujućeg materinstva formiran je u okviru patrijarhalnog kulturnog obrasca, ali je dalje perpetuiran državnom populacionom politikom, promovisanjem od strane pravoslavne crkve, itd. (v. Radulović 2008). Usled toga se mora priznati da je u određenoj meri i internalizovan kod jednog dela sâme ženske populacije. Problem, međutim, nastaje zbog toga što naturalizovani koncept žene kao majke ne ostavlja mnogo prostora za mogućnost odluke o nerađanju i praktično ne priznaje mogućnost da žene daju prednost drugim životnim aspiracijama. Samim tim, takve kulturne konceptualizacije utiču na negativno vrednovanje uloge žena na tržištu rada koje se formiralo otpočinjanjem postsocijalističke transformacije, a koje zahteva kompeticiju, posvećenost i fokusiranost prvenstveno na sâm rad u cilju ostvarivanja što većeg profita.

Tako se zapravo i stvara prepreka doprinosu koji konkretno mlade obrazovane žene mogu svojim radom da daju u razvojnom procesu ovog društva. Očigledno negiranje i sâme mogućnosti ovakvog doprinosa ogleda se u prevashodnom insistiranju na fizičkom izgledu ženske osobe pri zapošljavanju, koji se, za razliku od profesionalnih dostignuća, ne može dovesti u vezu sa kvalitetom i efikasnošću u obavljanju posla. Na osnovu svega toga se može zaključiti da u pozadini nezaposlenosti kao jedne od glavnih strukturalnih prepreka procesu individualizacije, o kojoj govore sociolozi, prema iskustvu jednog broja mladih žena stoje upravo kulturalni faktori izraženi u specifičnim obrascima funkcionisanja i shvatanja koji se mogu sresti u ovom društvu.²¹⁷

²¹⁷ Prema zaključcima istraživanja diskriminacije žena na tržištu rada, žene različite dobi i obrazovnog profila se suočavaju sa pomenutim, ali i mnogim drugim, problemima prikom pokušaja uključivanja na tržište rada ili na radnom mestu, što znači da će se žene generalno i pre naći na gubitničkoj poziciji u kontekstu postsocijalističke transformacije (v. Nikolić-Ristanović *et al.* 2012). Prema istraživanju Nade Novaković: „Mnogi pokazatelji ukazuju da je položaj žena još lošiji u odnosu na muškarce: udeo žena u ekonomskoj aktivnosti i zaposlenosti je manji, stopa nezaposlenosti žena je veća, žene prosečno duže čekaju zaposlenje, koncentracija žena u tipično ženskim profesijama je još veoma visoka. Žene u društvu u tranziciji su marginalizovane i fragmentirane. One još moraju da usklađuju porodične obaveze sa radnim obavezama. Novo radno zakonodavstvo i promene u zdravstvenom, penzionom sistemu i socijalnoj sigurnosti vode ka ne-standardnom zapošljavanju žena i nižim zaradama” (Novaković 2010: 377). Na sličan način Radović-Marković ocenjuje: „Prema raspoloživim statističkim podacima krajem decembra 2010. godine, žene su ostvarile najveće učešće u strukturi nezaposlenih lica, koje je dostiglo 52,87%” (Radović-Marković 2011:32).

Nezaposlenost, međutim, nije jedini razlog zbog kog se mladi ljudi nalaze na gubitničkom položaju u uslovima društvene transformacije, budući da se i oni koji su uspjeli da dobiju priliku da rade suočavaju sa novim problemima koje pred njih postavljaju poslodavci. Kao što je već pomenuto, privatni preduzetnici su razvili različite taktike u smanjenju troškova poslovanja, od kojih su mnoge ilegalne, i koje se prvenstveno negativno odražavaju na zaposlene. Tako su razvijene prakse volontiranja, probnog rada i rada na sivo i crno. Po pravilu, mladi ljudi se u ovakvim situacijama nadaju da će uspeti da dobiju stalno zaposlenje ukoliko se „dobro pokažu”, pa samim tim ulažu veliki trud i napor u svoj rad. Često im se ta nada i otvoreno pothranjuje od strane tih istih poslodavaca, ali se po velikom broju komentara pretežno sve i završi na pohvalama i obećanjima, što je još jedan vid razočaranja sa kojim se na kraju suočavaju:

„moj slucaj je trajao 2 i po godine sa platom od 150e posle godinu dana ubijanja da se dokazem i sve to pod velom prakse/volontiranja a kada sam završila fax (regularno u roku, dakle radila sam i studirala) dobila sam nogu zajedno sa koleginicom bez ikakvog objasnjenja a na nase mesto su dosli neki novi studenti mucenici:(. A by the way direktor firme je profesor na jednom fakultetu kod nas u Beogradu. I sad vec vise od godinu dana TRAZIM posao, dosla sam do poslednjeg kruga na raznim konkursima (ukljucujuci i Telekom) a onda nema ni kratkog maila da nisam primljena tj. na njega cekam i po par meseci dok u medjuvremenu ponavljam istu pricu...”²¹⁸

„Evo moj slučaj: radim u jednoj vrlo poznatoj školi stranih jezika kao teacher, gde nam direktor svakog meseca daje da potpišemo ugovor da smo na praksi, pa je on, kad naiđe inspekcija, čist pred zakonom. Mi ne dobijamo primerak tog ugovora jer ga on već narednog meseca pocepa, nama da novi i tako sve u krug. Ako neko pita da li postoji šansa da ga prijave odgovor je - trenutno ne postoje uslovi za to. I tako godinama. Bez dana radnog staža, ali smo se zato baš dobro ispraksirali.”²¹⁹

„Ovi sto rade na crno imaju bar i neke sreće jer bar dobijaju neku zaradu. Jer sada imamo u modi da mnogi poslodavci na razgovoru za posao vam kazu da ako pristenete da cete raditi na probnom neplacenom radu od 1,7,10,15,30 dana i vise i ako se pokazete da cete tada dobiti ugovor na odredjeno pa ako se i tada dokazete cak i ugovor na neodredjeno vreme.

²¹⁸ Komentar na tekst: <http://www.politika.rs/pogledi/Cekaci-posla.sr.html>.

²¹⁹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/457101/Radim-na-crno-i-za-drustvo--ne-postojim>.

Na kraju se sve završi da kada istekne probni neplaceni rad, oni vas supiraju i zamene novim zrtvama tako da neki poslodavci imaju besplatnu radnu snagu 365 dana u godini, godinama tj radi im nekoliko radnika koji su prijavljeni i dosta koji rade na probnom neplacenom radu.”²²⁰

Ovaj poslednji komentar ukazuje na još jedan značajan razlog zbog koga se mladi ljudi nalaze na gubitničkoj poziciji u odnosu na svoje poslodavce, a to su veoma niske zarade kao i prilično raširen problem njihove neredovne isplate, ili čak neisplaćivanja uopšte.²²¹ Tome svakako treba pridodati i nezadovoljstvo uslovima rada koji podrazumevaju neplaćen prekovremeni rad²²², obavljanje poslova van struke, strah od otpuštanja u slučaju bolesti ili trudnoće²²³, itd. Ovakva iskustva upućuju na protivrečnosti sa kojima se mladi ljudi suočavaju pri radu, makar i na određeno vreme. Ukratko, one se mogu svesti na princip po kome se za veliki ulog sopstevnog rada i truda ne dobija adekvatna nadoknada, nekad se čak i ne dobija ništa ili stvara dodatni gubitak, a sve to često direktno proizilazi iz kršenja Zakona o radu:

„Ne radi se o tome da li ljudi zeće ili ne zeće da rade. Radi se o tome da li se od plate koju im mnogi poslodavci daju može preživeti. Ovakvi kakvi su kod nas, u većini zemalja EU ti isti poslodavci bi bankrotirali nakon prvih 30 ili 60 dana rada zbog milionskih kazni i odstetnih zahteva u korist ostecenih radnika. Tamo nije moguće da čovek bez naknade radi subotom, nedeljom, više od 8 efektivnih časova dnevno, da mu se uskracuje pravo na godišnji odmor, pauzu za ručak (topli obrok), da dobije otkaz jer se razbolio i slično.”²²⁴

²²⁰ Ibid.

²²¹ Prema članu 16. Zakona o radu Republike Srbije: „Poslodavac je dužan da: 1) zaposlenom za obavljeni rad isplati zaradu, u skladu sa zakonom, opštim aktom i ugovorom o radu; 2) zaposlenom obezbedi uslove rada i organizuje rad radi bezbednosti i zaštite života i zdravlja na radu, u skladu sa zakonom i drugim propisima” (Službeni glasnik RS br. 24/05, 61/05 i 54/09).

²²² Prema članu 108. Zakona o radu Republike Srbije: „Zaposleni ima pravo na uvećanu zaradu u visini utvrđenoj opštim aktom i ugovorom o radu, i to za prekovremeni rad - najmanje 26% od osnovice” (Ibid).

²²³ Ovaj problem otpuštanja trudnica je naročito medijski zanimljiv, pa je i praćen u velikom broju novinskih tekstova. V. na primer: <http://www.nadlanu.com/pocetna/info/vesti/U mesto-13-plate-i-poklona-trudnica-iz-Beceja-dobila-otkaz-na-Bozic.a-163443.295.html>; <http://www.nadlanu.com/pocetna/info/vesti/NS-Trudnica-dobila-otkaz-zbog-stresa-zavrsla-u-bolnici.a-166510.295.html>; <http://www.nadlanu.com/pocetna/info/vesti/Emocijama-nema-mesta-u-poslu-Prodavacica-obila-otkaz-u-osmom-mesecu-trudnoce.a-165690.295.html>.

²²⁴ Komentar na tekst: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”, v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

„Radio sam za platu od 200 evra kao magarac,uz mogućnost odbijanja 20,30,50 evra od plate ako gazda ustane na levu nogu...prekovremeni sati (npr.dolazak u firmu uvece od 21-02h posle ponoci,pa ujutru opet na posao)se naravno nisu placali.“²²⁵

Jedan od uzroka ovakvog nezavidnog položaja mladih ljudi u ovom društvu možda treba tražiti i u kulturnim obrascima koji određuju odnos prema njima. Taj odnos, na prvom mestu, implicira podređen, neravnopravan položaj mladih u odnosu na starije. Može se reći da ovakav obrazac proističe iz konceptualnog odvajanja „mladog čoveka” od „odraslog čoveka” čime se u društvenom smislu sugerise nejednakost u odnosu na svet odraslih ljudi (Milić 1987: 85). Ovo je samo jedan od načina na koji se potvrđuje hijerarhijski odnos, ali ne samo na relaciji poslodavac – radnik, već pre svega na relaciji stariji – mlađi.²²⁶

Ovakav princip ophođenja prema mladima postoji kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi ovog društva, pa se može govoriti o opštem marginalizovanom položaju mladih na osnovu koga oni ne učestvuju u „nosećim institucionalnim segmentima društvenog sistema, te su stoga isključeni iz normalnih sistemskih kanala sticanja prihoda, moći, uticaja i ugleda” (ibid: 39). Marginalizaciju mladih i neprepoznavanje njihovih problema kao relevantnih na državnom nivou, potvrđuje akciono istraživanje organizacije Grupa „Hajde da...” sprovedeno 2004. godine koje ukazuje na nepostojanje jasne državne strategije za mlade i uopšte nacionalnih omladinskih politika.²²⁷ Upravo iz razloga što ovakav kulturni obrazac ophođenja prema mladima već duže vreme postoji u ovom društvu, deo ove grupacije koji ne uživa nikakav protekcionizam će češće biti pogođen i praksom nepoštovanja zakona i bilo kakve druge zloupotrebe od strane poslodavca.

Isto tako, moguće je da je uzrok ovakvog nipoštašavajućeg društvenog odnosa prema mladima istovremeno i strah od njih kao potencijalnih nosilaca promene, novih ideja, ali i konkurencije. Kako smatraju neki teoretičari: „Izvorište 'polja napetosti' među različitim

²²⁵ Komentar na tekst: „Srbi ništa ne rade i neće da rade”, v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166.

²²⁶ Prema podacima istraživanja Nacionalne agencije za regionalni razvoj, dve trećine vlasnika MSPP, odnosno oko 66%, ima između 36 i 55 godina. Kao što je već navedeno, pojava produžene mladosti u društvu Srbije je uslovlila to da sociolozi govore o produženim stratumima čija je donja granica 16, a gornja 35 godina (v. Nacionalna agencija za regionalni razvoj: Stanje, potrebe i problemi preduzetnika u Srbiji u 2012. godini. <http://narr.gov.rs/index.php/Dokumenta/Istrazivanja-i-analize>).

²²⁷ www.hajdeda.org.rs/08_download/gde_je_omladinska_politika_spr.pdf. U međuvremenu je formirano Ministarstvo omladine i sporta (2007. godine), dok je 2008. Vlada RS usvojila Nacionalnu strategiju za mlade kao prvi korak ka rešavanju položaja mladih („Službeni glasnik RS”, br. 55/05, 71/05-ispravka i 101/07), a 2011. i Zakon o mladima („Službeni glasnik RS”, br. 50/2011 od 8. 7. 2011.).

generacijama jeste ubrzana društvena promena u modernim društvima, koja naučene obrasce i očekivanja čini neupotrebljivim i zastarelim” (ibid: 62). Može se reći je posebna karakteristika kojom se pretežno mladi ljudi odlikuju na početku svog radnog veka entuzijazam za radom, kao i izražena želja za profesionalnim usavršavanjem i daljim napretkom. Ovo ih čini veoma prijemčivim za nova znanja, što često upravo nedostaje starijim „uljuljkanim” generacijama. Suočavanje sa mogućnošću da ubrzo budu prestignuti i nadmašeni u svom radu, kod starijih generacija generiše strah, koji uparen sa već pomenutim nipodaštavajućim odnosom prema mladima, guši njihov zdrav početnički polet čime neposredno sprečava lični razvoj pripadnika ove populacije, a posredno i mogućnost njihovog doprinosa ovom društvu.

Ukoliko prihvatimo da odraslost podrazumeva samostalan život, odvojen od bilo kakvog oblika roditeljskog staranja, a baziran na preuzimanju odgovornosti i vlastitim prihodima ostvarenim kroz lični rad i zaposlenje, dobar deo populacije mladih ljudi uporno „šlajfuje” u prelaznom periodu, što neki autori još nazivaju i „osujećenom individualizacijom” (v. Tomanović *et al.* op. cit). Pogubnost ovakve zaglavljenosti između životnih faza „mladosti” i „odraslosti” očitava se kako na društvenom, tako i na individualnom nivou. Na taj način dolazi do izražaja jedan od značajnih paradoksa koji se u ovom društvu tiče mladih, naročito visokoobrazovanih ljudi, a to je da oni bivaju osujećeni u svojoj težnji ka individualizaciji i pokušaju prelaska u status odraslih, upravo onda kada bi u punom zamahu mogli da doprinesu razvoju ovog društva i postanu „motor tranzicije, od privrede do politike i u svim ključnim društvenim procesima” (Mihailović op. cit: 25).

Iskustva mladih ljudi u traženju posla i zaposlenju ukazuju na brojne protivrečnosti i prepreke na tom putu, a čiji se uzrok često može naći u kulturalnim matricama koje uporno istrajavaju u kontekstu postsocijalističke transformacije. Kolika je snaga takvih obrazaca funkcionisanja i mišljenja svedoči i njihov, kako je ovde pokazano, primat nad zakonskim odredbama o principima zapošljavanja, što je svakako u vezi i sa neodgovarajućim načinom funkcionisanja pravnog sistema ove zemlje. Ovakav odnos formalnih zakonskih odredbi i neformalnih kulturnih obrazaca je jedan od uzroka nezadovoljstva i razočaranja, kao i opšteprisutnog doživljaja nepravde za koju mladi smatraju da im se tim putem čini.

Posledice takvih shvatanja su mnogostruke, ali se na društvenom nivou najjasnije uočavaju, kada je reč o visokoobrazovanim, u pojavi „odliva mozgova”, koja naj snažniji efekat na kraju ipak ostavlja na sâmo ovo društvo, odnosno na brzinu i trasu njegovog razvoja

tokom osetljivog perioda postsocijalističke transformacije.²²⁸ Ovo bi ujedno mogao da bude i najznačajniji razlog zbog koga se u javnom diskursu iskristalisao upravo tip visokoobrazovanog mladog čoveka, kao nezasluženog gubitnika tranzicije. Njegovom identifikacijom se šalje poruka o značaju obrazovanja za društvo u transformaciji, kao i o opasnosti njegovog zapostavljanja i neiskorišćavanja u takvom kontekstu.

Obrazovanje je, dakle, u ovakvim društvenim konceptualizacijama okosnica ovde predstavljenih gubitničko-dobitničkih odnosa u koje dospevaju mladi ljudi. Tako se prvenstveno ističe narušavanje principa meritokratije kada oni sa neodgovarajućim kvalifikacijama, a na osnovu odgovarajućih socio-kulturnih obrazaca negativne selekcije, imaju prednost pri zapošljavanju, i time zauzimaju dobitničke pozicije. Slično shvatanje se može uočiti i u odnosu visokoobrazovanih mladih ljudi i njihovih poslodavaca. Naime, kada je reč o obrazovanju vlasnika preduzeća, prema podacima Agencije za regionalni razvoj, najveći broj ima završenu četvorogodišnju školu, i to su pretežno vlasnici mikro preduzeća kojih je ujedno i najviše, dok svaki šesti preduzetnik ima završenu srednju trogodišnju školu.²²⁹ Ova činjenica nije promakla ni društvenim konceptualizacijama, pa se u značajnom broju komentara ističe na ovaj način:

„Vlasnici preko 90% privatnih firmi imaju III i IV stepen stručne spreme. Retko zaposle visoko obrazovane ljude, a i kad ih zaposle platu im daju iz delova i tretiraju kao nižu klasu.“²³⁰

U ovakvom diskursu se takav odnos percipira kao nepravedan ili čak nemoralan, a njegova raširenost se može sagledati na osnovu velikog broja komentara poput sledećeg:

„Seca li se neko serije „Gore – Dole“? Emitovala se pre 15 godina... U jednoj epizodi svrseni molekularni biolog (glumi ga Nikola Kojo) dolazi u dragstor da trazi posao. Docekuje

²²⁸ Kako primećuju Leković i Marjanović: „Odliv mozgova i visoka stopa nezaposlenih visokoobrazovanih lica ukazuje na jednu nelogičnu, ekonomski i društveno neracionalnu situaciju u našem društvu. Naime, u Srbiji ima svega oko 6% lica sa fakultetskim obrazovanjem, što je daleko od evropskog proseka, a posebno od zacrtanog cilja da u Evropi 2020. treba da bude 40% fakultetski obrazovane populacije. Sama činjenica da u zemlji ne može da se obezbedi ni zaposlenost visokoobrazovanih lica, već da i ona čekaju na posao po više od godinu dana, pokazuje koliku to iracionalnost za društvo predstavlja. To još više ilustruje činjenicu da su mladi najranjivija skupina na tržištu rada” (Leković *et al.* 2011: 401).

²²⁹ Visoku stručnu spremu imaju najčešće vlasnici srednjih preduzeća koja se uglavnom bave zdravstvenim uslugama, obrazovanjem, informacionim tehnologijama i pružanjem intelektualnih usluga. Njih ima oko 19% (v. Nacionalna agencija za regionalni razvoj: Stanje, potrebe i problemi preduzetnika u Srbiji u 2012. godini. <http://narr.gov.rs/index.php/Dokumenta/Istrazhivanja-i-analize>).

²³⁰ Komentar na tekst : „Dva miliona Srba ne želi da radi?”, v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

ga nepismeni gazda sa ustima punih hrane sa firtaljem kilograma zlata oko vrata, pita koliko moze tereta da podigne i kad je cuo o njegovim kvalifikacijama kaze: „moli... moliku...moli kulov za posao. Ovu seriju mora da je napisao Nostradamus za zivota.”²³¹

Ukratko rečeno, oni koji se nalaze na dobitničkoj strani u odnosu na mladu, visokoobrazovanu populaciju se po pravilu opažaju kao niže obrazovani, slabije kvalifikovani, pa samim tim i nezasluženo u prednosti, što govori o diskursu meritokratije i visokom vrednovanju obrazovanja za koje se smatra da bi trebalo da predstavlja glavni kriterijum za zauzimanje odgovarajućih pozicija u društvu i na tržištu rada. Mišljenje o nezasluženom gubitništvu pomenute populacije upravo se zasniva na shvatanju o degradaciji visokog obrazovanja i zanemarivanju meritokratskog principa u periodu društvene transformacije.

Ipak, treba napomenuti da se u nešto manjem, ali zastupljenom broju komentara daje drugačiji pogled na problem degradacije obrazovanja u tekućim okolnostima, a putem koga se ukazuje na nedostatke i zastarelost ovdašnjeg obrazovnog sistema koji ne proizvodi obavezno i stručne kadrove. Na ovaj način se automatski formira drugačiji diskurs posmatranja identifikovanog tipa nezasluženog gubitnika na osnovu nezaposlenosti, budući da se on u skladu sa time više ne konceptualizuje nužno kao potencijalni, a osujećeni pokretač društvenog razvoja, čime mu se i oduzima značajni deo „težine” koja mu je pridodata u prethodnom diskursu:

„Ja znam 1000 njih koji su završili fakultet, a nisu ni za posao u kiosku. To sto imas fakultetsku diplomu nije dokaz da si sposoban da radis u struci.”²³²

„Ima toliko nekompetentnih i nesposobnih ljudi danas u Srbiji koji su završili fakultet ili jednostavno kupili diplomu.”²³³

„Deo problema je i nas "tranzicioni" obrazovni sistem. Iz skola nam izlaze mladi ljudi koji nista ne umeju da rade i ideju nemaju o tome kako se zaista odvijaju poslovni procesi. Ali zato ocekuju da budu dobro placeni. Onda ih docekaju domaci poslodavci u svojim super-neorganizovanim firmama gde je gazda alfa i omega po svim pitanjima, pa cak i uze strucnim,

²³¹ Ibid.

²³² Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/441625/Necu-sa-fakultetskom-diplomom-da-radim-u-kiosku>.

²³³ Komentar na tekst: http://www.pressonline.rs/sr/vesti/Pitanje_dana/.

i ponude im neki minimalac za neki smesan i beskoristan posao samo da bi od drzave uzeli neke pare jer su zaposlili nekoga.”²³⁴

Ovakve pozicije posmatranja datog problema ne ističu narušavanje principa meritokratije kao što to čine prethodno navedene. Tačnije, meritokratija se u ovim slučajevima ne povezuje sa visokim obrazovanjem, budući da se pojedinci sa fakultetskim diplomama u postojećim okolnostima ne opažaju kao oni koji pod obavezno poseduju veštine ili talenat. Takvo mišljenje je zasnovano na realnom opažanju nedostataka obrazovnog sistema budući da se putem njega uglavnom nude samo teoretska znanja, bez ikakvih praktičnih veština koje odmah mogu biti upotrebljene, dok je prosek studiranja u Srbiji osam godina nakon čega mladi obrazovani ljudi postaju manje interesantni poslodavcima (v. Beraha 2011).

U skladu sa time se pre oni srednjeg ili višeg obrazovanja posmatraju kao sposobniji i obučeniji, pa se stoga može reći da i ovaj pristup prihvata princip meritokratije, ali po kome usled nedostataka u sistemu visokog obrazovanja veće šanse na tržištu rada zaslužuju oni sa diplomama srednje ili više škole. Na taj način se i relativizuje nezasluženo gubitništvo identifikovanog tipa i to tako što se krivica u ovakvom diskursu prebacuje na sâme mlade ljude, a što se može iščitati na osnovu nezanemarljivog broja ovakvih komentara:

„Studirajte sto se trazi na trzistu rada, i nemojte studirati samo da bi se zvali akademski gradjani. Ne razumem horde ljudi koji znaju kakvo je stanje u odredjenim profesijama, da se na posao ceka nekoliko godina ili vecno, a ipak studiraju to!!! Svako treba da se informise pre upisivanja studija i vidi kakve su sanse za poslom posle. Ko to ne uradi, iskreno, sam je kriv. Tehnicke nauke su buducnost, to je ocigledno, ali vecina nece da uci to jer je tesko, svi bi da budu menadzeri. Nemam nista protiv menadzera, potrebni su kao i sva druga zanimanja, ali ih ima previse. Tako da pamet u glavu, nema vise socijalizma i garantovanih pozicija, plata se odredjuje na trzistu i ako se svi zaletu u brasnu gde ima visa radne snage, mogu samo da ocekuju niske plate ili jos gore potpuni nedostatak pozicija.”²³⁵

Ovakvi pogledi ishode iz odgovarajućih percepcija o formiranju i razvoju tržišta rada, kao jednom od osnovnih tranzicijskih procesa. Naime, tržišni model privređivanja

²³⁴ Komentar na tekst: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”,

v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

²³⁵ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/441625/Necu-sa-fakultetskom-diplomom-da-radim-u-kiosku>.

podrazumeva uspostavljanje i funkcionisanje integralnog tržišta, koje pored tržišta roba, usluga i kapitala, obuhvata i tržište rada, tj. tržište znanja, spretnosti, veština i sposobnosti koje ljudi poseduju (v. Radić 2005: 82). Na njegov tempo razvoja i efikasnost utiču brojni faktori kao što su nivo obrazovanja i kulturno-socijalne odlike stanovništva (v. Šuković 2009), kao i procesi globalizacije, promene u naučno-tehnološkim dostignućima i zanimanjima, liberalizacija i privatizacija, ali i spoljni faktori poput Evropske unije (v. Novaković 2010).

Jedan od postavljenih političkih ciljeva ovog društva jeste privlačenje stranih investicija i integrisanje u Evropsku uniju što podrazumeva i uključivanje na svetsko tržište rada. Međutim, savremene tendencije na tržištima rada razvijenih privreda nose nove socijalne rizike sa kojima se ljudi suočavaju tokom svog života, a koje su rezultat ekonomskih i socijalnih promena, povezanih sa tranzicijom u post-industrijska društva (v. Taylor-Gooby 2004). Tako su promene na tržištu rada u razvijenim zemljama očvrtnule vezu između visokog obrazovanja i zaposlenja, što je uslovalo to da teret nezaposlenosti najveće šanse imaju da ponesu oni kojima nedostaju veštine neophodne za pristup adekvatno plaćenim i sigurnim poslovima, kao i oni koji poseduju zastarele veštine, a nisu u mogućnosti da ih unaprede putem celoživotnog učenja (ibid). Novi rizici takođe najpre pogađaju mlade ljude, jer su povezani sa ulaskom na tržište rada i uspostavljanjem pozicije u njemu (ibid).

Ova kretanja na svetskom tržištu ka tzv. „ekonomiji znanja” (v. Babić *et al.* 2011) su se odrazila i na pravac promena celokupne proizvodne strukture u zemljama u tranziciji, što je uslovalo slične probleme kada je reč o tražnji za radom. One promene koje su uzrokovane tehnološkim napretkom, kao i promenama u strukturi međunarodne trgovine dobara i usluga, dovele su do smanjenja tražnje za radom u pojedinim sektorima i regijama, odnosno za radom zastarelih kvalifikacija, da bi u isto vreme došlo do paralelnog porasta tražnje rada u novim sektorima, odnosno do interesovanja za nova zanimanja (Šuković op. cit: 89).

Takvi procesi su doveli do neusklađenosti ponude i potražnje na tržištu rada, i otkrili na prvom mestu neprilagođenost sistema obrazovanja potrebama privrede. Kako navodi Grečić: „Posledica toga je da mladi ljudi završavaju škole, naročito fakultete i dugo ostaju bez posla. Globalno posmatrano nezaposlenost je uslovljena neadekvatnom razvojnom politikom” (Grečić op. cit: 113). Stoga se u razvojnim strategijama kao jedan od dominantnih predloga javlja bolje povezivanje sistema obrazovanja sa tržištem rada, naročito u pogledu

prilagođavanja upisne politike u institucijama visokog obrazovanja potrebama tržišta rada (v. Radović-Marković op. cit).

Usled svega toga su oni sa manje stručnim ili „pogrešnim” zanimanjima osuđeni na nesigurna i marginalna radna mesta koja su najviše podložna promenama na globalnom tržištu (Šuković op. cit). Ipak, kao što je do sada pokazano, ovaj *mismatch*, kako se u ekonomiji naziva neusklađenost ponude i potražnje rada, nije jedini uzrok i nezaposlenosti u ovom društvu. Pravac razvoja tržišta rada je u velikoj meri određen i socio-kulturnim faktorima i pojavama. Tako je, na primer, već pomenut nezavidan položaj žena koje u Srbiji čine većinu zvanično nezaposlenih lica, uprkos povoljnijoj kvalifikacionoj strukturi i iako su obrazovanije od muškaraca²³⁶ (v. Novaković 2010; Pejić 2011).

²³⁶ Ovaj problem možda najbolje sažima sledeći komentar: „...Jeste, u pravu si kada kažeš da poslova uvek ima. Ali kojih poslova?! Imam radno iskustvo od preko 25 godina, tj. radim od svoje 21. godine (i "ludu sreću" da mi je "ušlo u staž čitavih 17,5; razliku su mi pojeli bahati poslodavci koji su me lagali da sam prijavljena). Niti hoću a niti mogu (samohrana sam majka pa u startu otpadaju rad u smenama, vikendom, terenski rad i sl.). Moje veoma bogato profesionalno iskustvo, znanje 2 jezika, rad na računaru, vozačka dozvola su nešto u šta sam uložila mnogo svog vremena i novca (kada sam preko nacionalne službe prošle godine htela da idem na kurs računara i Engleski jezik, odbili su me). Ja jednostavno neću da me više ucenjuju novokomponovani bogataši, da traže da radim za bednu platu, neprijavljena, bez konkretnog radnog vremena....Ne dozvoljavam više ucene od strane novokomponovanih bogataša koji se prema radnicima ponašaju gore nego prema robovima” (v. komentari <http://www.blic.rs/Vesti/Vojvodina/212825/Posao-cekaju-i-20--godina/komentari#ostali>).

VIII 5. Preduzetnici kao dobitnici i gubitnici

Na osnovu prethodnih poglavlja može se steći već prilično jasna slika o konceptualizacijama preduzetnika u ključu tranzicijskog dobitništva ili gubitništva. Na ovom mestu bih prvenstveno obratila pažnju na uzroke pretežno negativne evaluacije privatnika u drugoj fazi tranzicije srpskog društva, a potom i na tipove (ne)zaslužanih dobitnika/gubitnika koji su se po pitanju ove grupacije formirali u društvenoj svesti. Dominantnost negativnih predstava o preduzetnicima refleksno usmerava misao ka ideološkim uzrocima takve pojave, a s obzirom na prethodni višedecenijski tip sistemskog uređenja koji se dobrim delom zasnivao na gušenju privatne inicijative. Ukratko rečeno, odnos prema privatnom sektoru u vremenu realsocijalizma je bio restriktivan (v. Novaković 2006).

Ipak, kako je već istaknuto, u jugoslovenskoj verziji socijalizma je privatno preduzetništvo kontrolisano, ali i tolerisano i to pre svega u oblastima poljoprivrede i uslužnih delatnosti. Tako su „periodi popuštanja” omogućavali stvaranje preduzeća mimo države čiji je osnivač mogla da bude „grupa građana” (tzv. GG preduzeća), ili pak formiranje zanatskih radionica koje su u pojedinim opštinama funkcionisale kao male fabrike (v. Kovačević 2006c). S druge strane, takva popuštanja su, prema rečima Kovačevića, kratko trajala, te su ih sledile čitave ideološke hajke na tu vrstu preduzetništva, koje su se završavale smanjenjem obima male privrede, a nekada i zatvorskim kaznama za male privrednike (ibid).

Moguće je da je ovakva politika marginalizacije privatnog preduzetništva na zvaničnom, državnom nivou, proizvela i opštu društvenu nezainteresovanost kako za ovakav vid privređivanja, tako i za one koji su se u njemu okušali. Drugim rečima, društvene percepcije privatnika, tokom jugoslovenskog socijalizma nisu postojale u eksplicitnoj šematsko-kognitivnoj formi, niti su odnos privatnika prema poslu, način njihovog obavljanja delatnosti ili njihovo imovno stanje bili predmet i deo javnog govora (v. Žikić 2007). O privatnicima, zapravo, počinje značajnije da se govori sa njihovim intenzivnijim pojavljivanjem, odnosno od vremena prve faze tranzicije. Stoga smatram da prethodno socijalističko nasleđe ne igra toliko značajnu ulogu u kreiranju negativnih konceptualizacija privatnih preduzetnika kao nezaslužanih dobitnika tranzicije, koliko u tome imaju udela načini postajanja preduzetnikom tokom društvenih promena i načini njihovog poslovanja.

Kao što je već istaknuto, nova preduzetnička elita se otpočinjanjem društvene transformacije formirala „odozdo” i „odozgo”, odnosno iz različitih klasa i slojeva. U nju su

ulazili privatnici koji su to bili 1989. godine, novi privatnici koji su registrovali firme u vremenu tranzicije, stručnjaci koji su ranije radili u društvenom sektoru, nezaposleni koji su zbog aktiviranja u sivoj ekonomiji, znanjem, preduzetničkom inicijativom i porodičnom pomoći ušli u svet malog i srednjeg preduzetništva, sposobni menadžeri koji su bežali od kontrole političke elite, pripadnici nomenklature koji su svoj položaj konvertovali u ekonomski kapital, pripadnici novih slobodnih profesija za čiju delatnost su se stekli povoljni uslovi, jedan broj penzionera koji je akumulirao kapital tokom rada, rata i tranzicije, a po novom zakonu ima pravo da radi, simboličan broj manuelnih radnika, stručnjaci čije su firme propadale ili iz kojih su oni preivali kapital u svoje firme, izvestan broj izbeglih i raseljenih lica i ratnih profitera iz Srbije i krajeva u kojima se ratovalo (Novaković 2006: 143).

Sve ovo znači da se u društvu Srbije nije razvila homogena preduzetnička klasa, već da preduzetnici predstavljaju razuđene društvene grupe koje imaju različite, čak i suprotstavljene ekonomske, vlasničke, političke i druge interese. Društveni uticaj ovakvih različitih grupa preduzetnika je veoma neujednačen, a pokazatelj tih razlika je uticaj na zakonodavstvo i njegove implikacije na poslovanje, ekonomski status i mogućnost ekspanzije preduzetnika (v. Stajić 2011: 157). Budući da je u jednom od prethodnih poglavlja već bilo reči o konceptualizacijama tajkuna kao krupnih preduzetnika i (ne)zaslužnih dobitnika tranzicije, na ovom mestu će biti predstavljene percepcije o sitnim preduzetnicima, odnosno osnivačima malih i srednjih preduzeća, koje su se iskristalisale u društvenoj svesti.

Kao još jedan od argumenata u prilog tome da u izgradnji negativne slike o preduzetništvu nije dominantno učestvovala nakadašnja socijalistička ideologija, može se uzeti i to što se već od početka društvene transformacije javlja afirmativni i pozitivni stav prema privatnicima koji se zasniva na usvajanju njihove radne etike i mišljenju da platu treba zaraditi (v. Žikić op. cit). Uz to, analiza folklornih tvorevina poput urbanih legendi, koje u tranzicijskom periodu kruže u ovom društvu, ukazala je na prihvatanje novih ekonomskih principa i nove filozofije rada koja teži preduzetništvu sa ciljem bogaćenja (v. Kovačević 2006c).

S druge strane, tokom 90-ih je ipak bio dominantniji negativni stav o privatnicima koji je bio najbolje izražen u čestoj formulaciji „privatnik je lopov” (v. Žikić op. cit), a za koji se može reći da opstaje i danas. Upravo ovo ukazuje da izvore animoziteta prema preduzetnicima treba tražiti u kontekstu njihovog intenzivnog pojavljivanja i poslovanja, koji je prouzrokovao devijacije u odnosu na idealan model preduzetnika kao kvalitetnog dela

društva koji pravi novostvorenu vrednost, kreira nova radna mesta i pokreće društvenu modernizaciju. Folklor iznova pruža potvrdu ovoga, ako se imaju u vidu urbane legende kroz koje se artikuliše stav da preduzetnik, koji uz rizični kapital i pravilima tržišne ekonomije stiže do uspeha, predstavlja željenu, ali neostvorenu kategoriju, dok u stvarnosti uspevaju samo oni koji nastaju na način propisan uslovima ekonomske tranzicije Miloševićevog perioda (v. Kovačević 2006b: 17). U skladu sa do sada rečenim, putem značajnog broja komentara na već razmotrene novinske tekstove u prethodnim poglavljima, formiran je i poseban tip sitnog preduzetnika-nezaslužnog dobitnika tranzicije. Sledeći komentar to najbolje sažima:

„Prosecan "mali privrednik". Mali covek-coveculjak. Ubedjen da je uspeo u zivotu. Misli da su svi neradnici kao on sam- svestan da je blefom dosao do para -ubedjen da svi oko njega blefiraju. Smatra da je dovoljno 25 000 da zivis kao on - da imas vikendicu, ides na zimovanja, letovanja, avioni, kamioni...zaboravio perod kad je prodavao dzidze na buvljaku ali zna da nisu svi zaboravili...jedu ga kompleksi. Završio Megatrend -i to preko veze....Smatra da je najnormalnije da komentarisu kako se ko obukao, kako je ko na poslu raspolozen...njega niko ne sme da komentarisu...misli da ako te zaposljava onda si u njegovom vlasnistvu i kaze - kome se ne svidja otvorena su mu vrata...moze da ide...za 25 hiljada mesecno svakog dana te ceslja i meri svaku tvoju rec i pokret, radis pod konstantnim mobingom a nemas kome da se zalis.”²³⁷

Pomenuta formulacija „privatnik je lopov” na isti način negira i to da negativan stav prema sâmom bogatstvu može predstavljati i uzrok ovakve negativne percepcije preduzetnika.²³⁸ Njome se upravo referiše na problematičnost načina sticanja bogatstva kao okosnicu konceptualizacija ovakvog dobitnika tranzicije, dok se preduzetništvo inače doživljava kao legitiman način vertikalne pokretljivosti sa materijalnim bogatstvom kao opažljivim pokazateljem uspeha (v. Kovačević 2006c: 24). Za razliku od perioda prve faze društvene transformacije u kojoj se ovakav stav mogao zasnivati na načinu sticanja kapitala putem kriminalnih radnji, u sadašnjoj fazi se problematičnost ostvarivanja bogatstva dobrim delom tumači kroz odnos privatnik-zaposleni.

²³⁷ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/455813/Kako-zive-prosecni-Srbi-i-Srpkinja-Sekiraju-se-i-sanjaju-o-boljem-zivotu/komentari#ostali>.

²³⁸ U jednom od prethodnih poglavlja se postavilo pitanje da li uopšte postoji negativan stav prema bogatstvu u ovom društvu, što bi svakako trebalo da bude predmet zasebnog i detaljnog istraživanja.

Tenzije koje se javljaju u ovom odnosu su posebno medijski ispraćene, pa se pomenuti problem može uočiti već na nivou novinskih naslova: „Firma koja menja zaposlene na 30 dana, pa preti i ponižava kada radnici traže zarađeno”²³⁹; „Oni se bogate, a radnicima ne plaćaju doprinose”²⁴⁰; „Šta raditi kad vam gazda ne daje platu”²⁴¹; „Ko zarađuje a ne isplaćuje plate mogao bi u zatvor”²⁴², itd. U ovakvim tekstovima su zapravo predstavljeni različiti načini na koje poslodavci putem prevare radnika ostvaruju profit. Tako se u jednom od tekstova navodi da „mnoge firme zaposle radnike na probno po mesec ili dva, posle ih otpuste uz obrazloženje da nisu zadovoljni, a za rad ih ne plate. Na taj način „vrte” radnike na 30 do 60 dana koji praktično za njih rade za džabe”.²⁴³ Isto tako, navodi se da svaki treći radnik u Srbiji ne prima platu ili mu zarada kasni nekoliko meseci, dok oko 35.000 ljudi mesečno od firme dobija manje od 21.000 dinara, koliko iznosi zakonski minimalac.²⁴⁴ Iako su uzroci neisplaćivanja zarada mnogobrojni, jedan od njih leži u praksi preusmeravanja plata na određeno trenutno ulaganje, što je svakako lakše i isplativije nego zaduživanje kod banke.²⁴⁵ S druge strane, isplaćivanje zarade koja je manja od zakonski propisanog minimalca postiže se tako što se taj minimalac uplati radniku na račun, koji je dužan da sutradan poslodavcu vrati deo.²⁴⁶

Konceptualizacije o nezasluženom dobitništvu identifikovanog tipa preduzetnika, izražene u komentarima čitalaca, potvrđuju da se u njihovoj osnovi upravo nalazi shvatanje o ovakvoj problematičnosti načina ostvarivanja profita:

„Nemas posao, zivis bedno. Ako uspes da nadjes posao,radis za 200 E i ponovo zivis bedno. A gledas gazdu kako vozi dzip i sedi u obliznjem kaficu ceo dan.”²⁴⁷

„Pa i ja nisam primio platu 2 meseca, plata mi je 20.000 dinara, nisam.prijavljen, gazda ima troja kola i trenutno je na odmoru u Italiji sa svalerkom, i non stop kuka kako nema

²³⁹ <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/368515/Firma-koja-menja-zaposlene-na-30-dana-pa-preti-i-ponizava-kada-radnici-traze-zaradjeno>.

²⁴⁰ <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/394602/Oni-se-bogate-a-radnicima-ne-placaju-doprinosi>.

²⁴¹ <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/427004/Sta-raditi-kad-vam--gazda-ne-daje-platu>.

²⁴² <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/362623/Ko-zaradjuje-a-ne-isplacuje-plate-mogao-bi-u-zatvor>.

²⁴³ <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/368515/Firma-koja-menja-zaposlene-na-30-dana-pa-preti-i-ponizava-kada-radnici-traze-zaradjeno>.

²⁴⁴ <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/427004/Sta-raditi-kad-vam--gazda-ne-daje-platu>.

²⁴⁵ cf. <http://lupiga.com/vijesti/poslodavac-na-dlanu-ne-placa-radnike-kupuje-porsche-u-reprezentaciju-ulaze-vise-nego-u-istrazivanje-i-razvoj>.

²⁴⁶ Na ovaj podatak sam nailazila u brojnim komentarima i svedočenjima čitalaca.

²⁴⁷ Komentar na tekst: „Dva miliona Srba ne želi da radi?”, v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068.

posla i kako ne može da se izborni sa pdv-om. I ko je ovde lud?! Ja, tj.svi mi. Pitam se ko će stati na put bahatim privatnim preduzetnicima.”²⁴⁸

„Tražim 25.000 radnika za rad na grobljima, poljoprivrednim imanjima, kopanju kanala itd. za platu koja će im kasniti 3 i više meseci. Doprinosi i zdravstveno im neću uplacivati, a radno vreme će biti organizovano u dve smene po 12 sati. O visini plate, sindikalnom organizovanju, uslovima rada i pravima radnika nećemo raspravljati jer vam je valjda bitno da RADITE, a ne da polemizujete o tome da li radite kao rob. Ako to budete radili, ili ako ja na svaletku, besna kola ili jahtu potrosim malo više novca - odmah dobijate otkaz i ne interesuje me to što vi imate porodicu koju morate da izdržavate ili kredite, a ostali zaposleni treba malo jace da zapnu da ne bi i oni leteli sa posla posto znam da im ta koska koju ponekad bacim sa stola znaci zivot. Molim sve zainteresovane da se jave na konkurs. Prednost imaju oni koji kao dokaz visokog obrazovanja pokazu da znaju da citiraju Kostica i upoznati su sa njegovim likom i delom. Tako mali Perica srbin zamislja kapitalisticko uredjenje drustva. Sit gladnome ne veruje.”²⁴⁹

Veliki broj ovakvih komentara ukazuje na shvatanje da preduzetnici nisu kreatori novostvorene vrednosti koja bi omogućila prosperitet celavog drustva, vec da prevashodno stvaraju za sebe, a na stetnu drustva. Radna mesta koja ovi preduzetnici otvaraju ne ostavljaju utisak da je time ucinjeno nesto dobro, s obzirom na niska primanja i niz drugih, a vec pominjanih, nepogodnosti rada u privatnom sektoru, zahvaljujuci kojima „gazde” ostvaruju profit u svoju korist. Široka drustvena osuda ovakvog poslovanja šalje u stvari poruku o nedostatku socijalno odgovornog preduzetništva kod nas. To, takođe, znači da u osnovi negativnih konceptualizacija o ovakvim dobitnicima ne stoji i negativan stav prema bogatstvu, vec činjenica da od tog bogatstva ostali pripadnici drustva nemaju koristi, što upućuje i na egalitarističke principe u evaluaciji privatnog preduzetništva.

U kreiranju tipa privatnika kao nezasluzenog dobitnika tranzicije učestvuju i način poslovanja, kao i njegov psihološki profil koji se formirao u drustvenoj svesti. Naime, u ovoj sredini se razvio specifičan oblik preduzetništva koji odudara od njegove prihvaćene definicije kao delatnosti zasnovane na novim idejama i spremnosti prilagođavanja dinamici tržišta. I. Erdei, tako, u svom radu o preduzetnicima u Knjaževcu oparacionalno definiše

²⁴⁸ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/459924/Duguje-11-plata-radnicima-a-sponsorise-pevacice/komentari#ostali>.

²⁴⁹ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/290474/Miodrag-Kostic-magnat>.

preduzetnike kao grupu koja na osnovu prethodno stečenog kapitala pokreće male i srednje privatne poslove, obrće zarađena sredstva, ostvaruje profit i uvećava kapital, a koja se više orijentiše na razvijanje porodičnih poslova i nije spremna da tako lako menja delatnost usled simboličke i emotivne vrednosti koju taj biznis ima za njih. Kako i sâma ova autorka navodi, stoga njihova logika i nije preduzetnička (Erdei 2005: 215; cf. Bolčić 2002a).

Preneto na širi kontekst, većina novoosnovanih preduzeća i preduzetničkih radnji se tokom druge faze transformacije ovog društva svodi na mali biznis (do deset zaposlenih), čija se svojstva nisu značajnije izmenila od perioda 90-ih godina prošlog veka, a isto važi i za socijalni profil novih preduzetnika (v. Bolčić 2008). U takvim okolnostima su se razvili i odgovarajući principi vođenja i organizacije privatnog preduzetništva, a po kojima „bavljenje nekim poslom i upravljanje preduzećem samo formalno podržava koncept modernog liberalnog kapitalizma, ali je zapravo podređeno konceptu familijarizma i sistema vrednosti karakterističnog za lokalno seljačko društvo” (Matić 2007:88). Kako ističe Matić, osnovni principi poslovanja se, uz zapostavljanje zakona, svode na to da u što kraćem roku i uz minimalno ulaganje kapitala i drugih resursa treba steći što veće bogatstvo, te da osim ove ideje o brzom bogaćenju ne postoji nikakva precizna strategija upravljanja poslom (ibid: 90).

Zanimljivo je da se i u porodičnim narativima o preduzetničkom gubitku kao osnovni razlozi propasti navode osobine sâmih preduzetnika, i to nesposobnost za uspešno vođenje poslova, naivnost, poslovna nesmotrenost, neskromnost, lakomost, olako zaduživanje, rasipništvo, bahatost, odsustvo pravilne procene situacije, itd. (v. Antonijević 2009c: 62). Jasno je da se ovakvi, ne tako retki, principi funkcionisanja pre svega nepovoljno odražavaju na sâme zaposlene u privatnom sektoru, što je i jedan od najznačajnijih uzroka negativnih konceptualizacija poslodavaca.²⁵⁰ Stoga ne treba da čudi veliki broj ovakvih komentara na jedan deo privatnika i načine njihovog poslovanja:

„Poslodavci ne osećaju potrebu da nagrade one koji marljivo rade, već ih smatraju budalama koje mogu da eksploatišu do mile volje. Kod nas u Srbiji je na snazi kratkoročno razmišljanje, tipa: "Daj da mu oderem kožu danas a za sutra ko te pita!" Moj drug je radio u jednom preduzeću kao krojač 3 meseca bez plate, pa je dao otkaz a na njegovo mesto je došao neko drugi koji je doživeo istu sudbinu. A ova mladež koja sedi po kaficima po ceo dan sa

²⁵⁰ Svedočenja o iskustvima zaposlenih u privatnom sektoru se mogu naći na internet forumima (v. <http://forum.krstarica.com/showthread.php/215319-Dokle-idu-privatnici-!>), kao i na posebnim internet stranicama, namenjenim za ocenu poslodavaca (v. <http://poslodavac.rs/>).

najsavremenijim telefonima u rukama i obučena po poslednjoj modi, su sva deca upravo ovih novopečenih bogataša, tajkuna koji deru kožu sa leđa poštenom narodu. Ljudi kod nas rade da bi preživeli jer je to naš standard, od jedne plate se ne živi.”²⁵¹

„Evo kako se kod nas radi: Do pre dve godine sam bio kod privatnika, nema sta mu nisam završavao, instalirao programe, radio flash i web prezentacije, programirao, dizajnirao, fotografisao, vukao i teglio. Pri tome naravno nisam bio prijavljen nego sam radio na crno. Uz put sam "uzivao" u gazdinim nacionalističkim ispadima, uzdizanjem ratnih zlocinaca i slicno. Srecom pa sam imao dovoljno mozga da se snadjem i organizujem tako da sam sada nezavisan, ali sekretarica sto je radila kod njega i kojoj je on stalno natrljavao na nos da treba da "radja srpsku decu" je na kraju ipak ostala trudna i nije prošlo dugo pa je dobila sut-kartu. Eto kako se kod nas posluje, pa Vi vidite da l' se isplati zaposliti se i da l' je moguće osnivati porodicu!”²⁵²

U društvenoj svesti se, dakle, razvio i dominira poseban tip preduzetnika čija se loša reputacija najpre zasniva na realnim načinima njegovog poslovanja i odnosa prema zaposlenima, a ne na otporu prema sâmoj preduzetničkoj delatnosti ili negativnom odnosu prema bogatstvu koje se tim putem ostvaruje. Odatle sledi i njegova konceptualizacija kao nezaslužnog dobitnika tranzicije, inače prilično slična već analiziranim konceptualizacijama tajkuna kao pseudo-biznismena, koji se po svom mentalitetu suštinski suprotstavlja vrednostima poput individualizma, liberalizma, ljudskih prava, i zapravo ne učestvuje u unapređivanju društva.

Prema tome, glavna i jedina razlika između ovakvih „običnih”, sitnih preduzetnika i tajkuna bi bila u društvenoj moći i uticaju koju drugi poseduju, a zahvaljujući kojima praktično pariraju, pa nekada i nadmašuju političare. Posledice raširenih društvenih predstava o tome da niko na moralan način, sopstvenom pameću i sposobnošću nije uspeo u privatnom biznisu su svakako višestruke, a kao posebno značajnu treba istaći obeshrabrivanje lične inicijative za upuštanjem u preduzetničku delatnost, pa samim tim i legitimisanje pasivnosti po tom pitanju (cf. Erdei 2009).

S obzirom na to da ovakav tip preduzetnika figurira kao dominantan u društvenim predstavama, retko se govori o uspešnim, a socijalno odgovornim preduzetnicima. To,

²⁵¹ Komentar na tekst: „Srbi ništa ne rade i neće da rade”,
v. http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166.

²⁵² Ibid.

međutim, ne znači da u Srbiji ne postoje privatne firme koje dobro posluju i zapošljavaju veliki broj ljudi, već da su one ostale u senci loše vođenog preduzetništva koje se na najgori mogući način odrazilo na zaposlene.²⁵³ Može se reći da je za te „nevidljive”, a „zaslužno uspešne” privatne firme u Srbiji najpre karakteristično usvajanje posebne poslovne kulture zasnovane na profesionalizmu, kvalitetu usluga i punktualnosti, koja u potpunosti odudara od pomenutog koncepta familijarizma i sistema vrednosti karakterističnog za lokalno seljačko društvo. Za to je naročito ilustrativan marketing uspešne firme „Hausmajstor” sa sloganom „Nema više: Majstore, može jedna rakija?” (v. Vučinić 2011: 97) koji se očigledno zasniva na otklonu od učestalih praksi povezanih sa neformalnim i neprofesionalnim uslugama popravki i održavanja. Ipak, ovakve firme su iz nekog razloga retko predmet medijskog interesovanja, što znači da informacije o njima ne dopiru i do širokih krugova čitalaca. Moguće je da je i ovo jedan od uzroka značajnog preovlađivanja negativnih društvenih konceptualizacija o preduzetnicima.

S druge strane, o nekim zaslužno uspešnim privatnim preduzetnicima se i piše u medijima, što pruža uvid u profil društveno poželjnog tipa dobitnika tranzicije koji se gotovo jednoglasno odobrava. Preduzetnik koji je na ovaj način zadobio medijsku pažnju jeste Slobodan Janjušević, osnivač i vlasnik fabrike „Kirka-Suri” za izradu kotlova i energetske opreme, sa sedištem u Krnjači.²⁵⁴ Najdetalniji tekst o ovom privatniku je objavio „Press Online”,²⁵⁵ a prvo što upada u oči jesu elementi mitske biografije *self-made man*-a koji se u njemu nalaze:

„Janjušević je praktično znanje sticao u 'Minel - Kotlogradnji' gde je u dva navrata proglašen i za najboljeg patent-inženjera u staroj Jugoslaviji. Kada su ga radnici, 1986. godine, bez ijednog glasa protiv izabrali za generalnog direktora, dugo se opirao. Nije ga brinulo što je firma grcala u gubicima, već prvenstveno to da li će prihvatiti njegove ideje. Srećom, podržali su ga i tri godine kasnije ovo preduzeće postalo je jedno od najuspešnijih u svojoj oblasti. Dovoljan razlog da se u celu priču umešaju i političari.

²⁵³ Nedeljnik „Vreme” i Fondacija „Fridrih Ebert” organizovali su 2010. godine tribinu na kojoj se razgovaralo o različitim pitanjima privatnog preduzetništva, a na kojoj je predsednik Srpskog poslovnog kluba „Privrednik”, Branislav Grujić, između ostalog rekao: „Imate u Novom Sadu firmu koja zapošljava preko pet stotina mladih ljudi, to niko ovde ne zna, a sve što kreiraju izlazi na američko tržište ili svetsko tržište. Imate masu firmi u Srbiji koje imaju svoj identitet, svoj rad, uspevaju, izvoze, rade, a za njih niko ne zna” (v. „Vreme” 08. 07. 2010.)

²⁵⁴ <http://www.kirka-suri.com/index.php?p=22&t=SR2>.

²⁵⁵ Pored ovog medija, o Slobodanu Janjuševiću je detaljno pisala i „Politika” u svom elektronskom izdanju („Kako se vlasnik firme "Kirka Suri" bori da nas drugi vide u boljem svetlu: Duša u kotlu”. <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t1827.lt.html>).

- Optužili su me da se ponašam kao veliki gazda, ma šta to u praksi značilo. Nisam želeo da se raspravljam i objašnjavam, napustio sam firmu i zaposlio se na Mašinskom fakultetu kao običan bravar! - kaže naš sagovornik. Novo radno mesto nije doživeo kao degradaciju. Naprotiv. Za godinu dana rada napravio je toliko patenata da su mu oni ubrzo omogućili da osnuje i sopstvenu firmu. - Većina mojih pronalazaka brzo je našla primenu u konkretnoj proizvodnji, a ostvarena zarada na njima, tadašnjih 80.000 maraka, bila je dovoljna da u Krnjači započnem realizaciju svog sna. Već tada, početkom devedesetih, za poslovni uspeh je trebalo čudo, pa se u tome krije tajna imena moje firme. Kirka je grčka boginja čarolije, a meni je zaista bila potrebna neka čarolija da bih uspeo. Vreme je pokazalo da sam uspeo.”²⁵⁶

Uočljivo je da se ova biografija sastoji iz dva glavna dela koji čine: zauzimanje visokog društvenog položaja i njegov gubitak, te ponovno uzdizanje iz niskog statusa zahvaljujući kreativnom činu u vidu velikog broja patenata, a u izuzetno teškim socio-ekonomskim uslovima, koji se sami po sebi mogu posmatrati kao neka vrsta „odmagača”.²⁵⁷ Ipak, čini se da lična sposobnost i inovativnost nisu dovoljni kako bi se preduzetnici u ovom društvu jednoglasno slavili kao zasluženo uspešni i kako bi kao takvi dospeli u medije. Primetno je da ovaj odeljak teksta upućuje na visok lični moralni kôd protagoniste, koji su s jedne strane legitimisali radnici izabravši ga za nadređenog, a s druge strane posredno potvrdili političari, nalazeći se u funkciji njegovog odmagača, a kao gotovo arhetipski negativci u društvenoj svesti. Kroz ostatak poduzetog teksta se upravo govori o visokim etičkim standardima ovog poslodavca, koji prvenstveno dolaze do izražaja putem njegovog odnosa sa zaposlenima:

„Ono što Slobodana Janjuševića, direktora i vlasnika preduzeća 'Kirka Suri' iz beogradskog naselja Krnjača, razlikuje od većine, posebno od uspešnih privrednika i vlasnika firmi, jeste to što on ne može da bude zadovoljan ako to zadovoljstvo ne dele i njegovi radnici. U to ime Janjušević je zaposlenima u svom preduzeću dao 15 beskamatnih kredita na

²⁵⁶ <http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/145472/neverovatna-prica-gazda-poklanja-stanove-radnicima.html>.

²⁵⁷ Ovaj drugi deo kao da je osmišljen u okviru posebnog žanra životnih priča o obogaćenim inovatorima i preduzetnicima, koje govore o čoveku koji je samog sebe stvorio (*self-made man*), a koje prenose poruku o suštini životnog uspeha u sistemu liberalnog kapitalizma. Takav je, recimo, slučaj i sa legendom o Henriju Fordu čiji se uspeh takođe bazirao na mnogobrojnim pronalascima, patentima, tehničkoj, tehnološkoj i ekonomskoj inovaciji (v. Kovačević 2007b: 19-21).

100 godina; finansirao je kupovinu placa i izgradnju 35 kuća, kupio je radnicima više od deset stanova.”²⁵⁸

Kako ističe Žikić, koncept uspeha u životu meren njegovom vidljivom stranom, tj. materijalnom dobrobiti, bitan je za tumačenje toga na koji način se kulturno kognitivno obrađuju oni koji se bave preduzetništvom. Za to je značajno kako se dolazi do uspeha i na koji način se on kulturno komunicira (Žikić op. cit: 68). U ovom slučaju se taj *self-made* uspeh, izražen kroz materijalno bogatstvo, „komunicira” kroz gotovo očinski odnos poslodavca prema svojim zaposlenima:

„Moja firma je moja porodica. Moji radnici su moja deca. Zar bih mogao da zbrinjavam neke daleke, još nerođene potomke, da gomilam bogatstvo i nemilice ga razbacujem, a da istovremeno gledam kako njihova deca gladuju? Pre bih se ubio kada bih, recimo, spiskao milione evra na neku luksuznu jahtu, a da prethodno nisam rešio njihove egzistencijalne probleme - kaže Janjušević.”²⁵⁹

Slična precepcija se može uočiti i kod zaposlenih:

„...zavarivač Darko Sredojević i bravar Jovo Đurović, tvrde da Janjušević nije samo direktor i vlasnik, već pre svega otac koji učestvuje u svim njihovim problemima. - Mislim da nema kuće u kojoj Janjušević nije bio i da nema porodice sa čijim problemima nije upoznat - tvrdi Sredojević. - S druge strane, nije ni čudno što ovo preduzeće svako doživljava kao svoju kuću, što dodatni nadzor nije potreban. Jednostavno, svi smo upoznati sa tehnološkim procesom rada i budite sigurni da nikada nećemo dozvoliti da bilo ko od nas ošljari u poslu. Naš posao se ne završava dobijanjem plate ili završetkom radne smene, već onda kada od kupca dobijemo pohvalu za naš rad. Tek tada znamo da smo bili dobri i da će nam dobar glas obezbediti i nove poslove.”²⁶⁰

Iako ovaj preduzetnik predstavlja očinsku figuru, prema njegovim navodima, ali i izjavama radnika, data fabrika funkcioniše po posebnom egalitarnom principu po kome se „svi pitaju za sve”:

²⁵⁸<http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/145472/neverovatna-prica-gazda-poklanja-stanove-radnicima.html>.

²⁵⁹ Ibid.

²⁶⁰ Ibid.

„Preduzeće 'Kirka Suri' nije nastalo privatizacijom, jeftinom kupovinom neke posrnule fabrike - objašnjava Janjušević. - Nastalo je kao rezultat mukotrpnog rada, ali i jasne vizije koja i danas predstavlja osnovu poslovne filozofije 'Suri metode', koja se može definisati sa tri jednostavna pravila: saslušaj svakog, dobro pripremi posao i triput meri pre nego što počneš da sečeš! Svačije mišljenje, počev od čistačice do upravnika proizvodnje, ne samo da je dopušteno, već je i krajnje poželjno. A rezultat svega je i to, recimo, što su stručnjaci ovog preduzeća za svega 8.000 evra napravili mašinu za savijanje cevi koja se u Nemačkoj može nabaviti za 250.000 evra. Treba li tome dodati da se ta mašina u praksi pokazala mnogo efikasnija i bolja od strane? Slično je i sa gotovim proizvodima koje stranci ponekad u početku gledaju podozrivo, a na kraju hvale.”²⁶¹

Iz ovakvih navoda se može iščitati poruka da vođenje biznisa po egalitarnim principima rezultira njegovom većom efikasnošću, kao i to da ovakvi principi omogućavaju i motivišu radnike da demonstriraju svoju uspešnost i založenost za posao koji obavljaju. Konačno, shvatanje o suštinskom kvalitetu ovako uređenog načina funkcionisanja jedne privatne firme se u novinskom tekstu prenelo na sledeći način:

„U fabričkom krugu, pa i u samom pogonu, nema previše glamura. Nema fontana i mermera, u pojedinim prostorijama nema čak ni maltera na zidovima... - Pustite šminku - odmahuje rukom bravar Zoran Oklevski. - Važno je da imamo sa čim da radimo i da imamo za koga. Toplo nam je unutra, a biće vremena i za udešavanja. Mnogo mi je važnije to što su nedavno svi 'skočili' kada mi se sin razboleo, što je gazda odmah obezbedio sve što je bilo potrebno za njegovo lečenje. Slaviša Miljković, upravnik proizvodnje, tvrdi da je produktivnost zaposlenih na izuzetno visokom nivou i da je srećan što nikog ne mora da tera da radi. - Istina je da smo jedna velika porodica, ali u toj porodici nema popusta - kaže Miljković. - Svačija se mora saslušati, nijedan predlog se olako ne odbacuje, ali kada jednom nešto prelomimo, kada se o nečemu dogovorimo, više nema improvizacije i odstupanja. Svako gleda da na najbolji mogući način uradi svoj deo posla.”²⁶²

Iz dosadašnjih navoda izlazi na videlo da se konceptualizacije privatnih preduzetnika prevashodno formiraju u diskursu njihovog odnosa prema zaposlenima i prema konceptu egalitarizma (cf. Žikić op. cit: 61). To dalje znači da nije dovoljno samo usvajanje odgovarajuće poslovne kulture, u vidu profesionalizma i puntualnosti, u određenoj privatnoj

²⁶¹ Ibid.

²⁶² Ibid.

firmi kako bi se ona na širokom nivou označila kao zasluženno uspešna, i kao takva dospela u medije.²⁶³ Ova pojava bi se mogla objasniti već pominjanom raširenom praksom kršenja radničkih prava i šikaniranja u privatnom sektoru, koje se ustalilo tokom društvene transformacije. S druge strane, reklo bi se da se u navedenom tekstu odnosi poslodavca i zaposlenih predstavljaju kao najpoželjniji i gotovo idealni model koji treba usvojiti. Taj idealni model neodoljivo podseća na osmišljene egalitarne principe radničkog upravljanja preduzećima tokom samoupravnog socijalističkog perioda, s tom razlikom što je za socio-ekonomsku sigurnost i zbrinjavanje radnika sada zadužen privatnik umesto države.

Za uzvrat današnji radnici nude svoju posvećenost radu i disciplinu koje se prepoznaju kao ključne u promenjenim društvenim okolnostima, čime se pravi protivteža praksi koja je nastala tokom socijalizma, a koja je najbolje izražena u izrekama „radio – ne radio, svira ti radio” i „niko me ne može platiti onoliko malo koliko ja mogu da radim”. Na taj način se i oni mogu označiti kao zasluženi dobitnici tranzicije. Ukratko, to znači da se ovim putem prenosi poruka o neophodnosti korektnog odnosa između poslodavca i radnika, a posebno prema radnicima, za koji je u društvenoj svesti kao paradigmatičan primer ostao samoupravni socijalistički sistem, pa se stoga i pledira za njegovu varijaciju u savremenom, promenjenom društvenom kontekstu. Pored toga, egalitarizam se ne nalazi samo u osnovi socijalističke ideologije, već je i značajan deo tradicionalne kulture ovog društva. Odatle sledi da se ovaj princip, razvijen u okviru vrednosnog sistema tradicionalne kulture, doživljava kao pozitivan, i da se tako ukazuje na potrebu njegovog istrajavanja kako bi se u novom društveno-ekonomskom kontekstu ostvarila opšta društvena dobit.

U skladu sa time se formirao i poseban poželjan tip gazde-preduzetnika, čiji profil grade način sticanja bogatstva, kao i poseban moralni kodeks poslovanja i odnosa prema radnicima. Kao njegovo oličenje predstavljen je pomenuti preduzetnik za koga se može reći

²⁶³ Sličan slučaj je i sa medijskim izveštavanjem o beogradskoj kompaniji Nordeus koja je proglašena za najboljeg poslodavca u 2012. godini. I tom prilikom je akcenat pre svega stavljen na detaljan prikaz izuzetno povoljnih uslova rada u ovoj kompaniji, koja je zbog toga još nazvana i „srpskim Guglom”. Pored visokih primanja, mogućnosti napredovanja, kliznog radnog vremena i grupnih putovanja, odnos prema zaposlenima je ovde predstavljen i na sledeći način: „Trebalo reći i da je svakog jutra tu doručak, puni frižideri hrane dostupni svakome za džabe, a ide se toliko daleko da postoji i čovek zadužen za ljuštenje voća kako bi radnici pili kvalitetne sokove. - Za ručak smo angažovali specijalnog kuvara, koji kuva samo za nas. Svako napiše šta želi za ručak idućeg dana i to sutradan ima servirano. Četvrtkom je na meniju neka egzotična kuhinja, kineska, libanska, kako se dogovorimo - kaže Aleksandra Perikoti, zadužena za ljudske resurse u kompaniji.” (v. „Srpska firma: Kao u Guglu, samo bolje”, <http://www.naslovi.net/tema/445374>).

da je konceptualizovan kao apsolutno zasluženi dobitnik tranzicije i emanacija društveno poželjnog i odobrenog uspeha, predstavljenog u medijima na sledeći način:

„Janjušević ima ono što većina prosečnih ljudi može samo da sanja: svoju fabriku, kvalitetnu proizvodnju, osvojeno tržište, 120 radnika i najmanje 150 kooperanata. Proizvodi kotlovska postrojenja, a njegovi proizvodi pronašli su put i do najzahtevnijih svetskih tržišta. Ima porodicu, lepu kuću, dve odrasle ćerke i unuke. Rečju, bogat i sadržajan život. Uspeo je da napravi firmu u kojoj bi danas svaki metalski radnik ili inženjer pozeleo da radi. Ne samo zbog redovnih plata, mogućnosti da reše egzistencijalne probleme i drugih pogodnosti, već i zbog međuljudskih odnosa. Među radnicima nismo naišli ni na jedno tmurno lice. Što se kaže, rade s voljom i kao za sebe!”²⁶⁴

Iako je tačno da u našoj sredini ne postoji jasno profilisana ideologija koja bi se odnosila na vezu između pojedinca kao društvene ličnosti, rada, sticanja bogatstva i moralnog pozicioniranja svega toga u koherentni idejni sistem (Žikić op. cit), ovakva konceptualizacija preduzetnika kao zasluženog dobitnika tranzicije možda ukazuje bar na obrise i početke formiranja nečeg takvog u novim društvenim okolnostima. Ovo je najpre evidentno na osnovu komentara na predstavljeni tekst, u kojima se skoro u potpunosti jedinstveno aplaudira i izražava veliko odobravanje ličnog i poslovnog profila Slobodana Janjuševića.

VIII 5. a. Preduzetnici kao gubitnici

U jednom od prethodnih poglavlja naznačeno je da se privatni preduzetnici mogu naći i na gubitničkoj poziciji u postojećim socio-ekonomskim okolnostima, koje su se javile tokom društvene transformacije. Ovo je, pre svega, prepoznato u medijima i od strane samih preduzetnika koji u najvećem broju slučajeva i ostavljaju komentare na tekstove sa temom njihovih problema. To, s druge strane, znači da se u široj društvenoj svesti nije razvio neki poseban tip preduzetnika kao nezasluženog gubitnika tranzicije kakav je slučaj sa ostalim, ovde navedenim, grupacijama. Uzrok tome prevashodno može biti njihova dominantno negativna percepcija iz već obrazloženih razloga. Ipak, teškoće sa kojima se u ovom društvu

²⁶⁴<http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/145472/neverovatna-prica-gazda-poklanja-stanove-radnicima.html>.

suočavaju oni koji vode spostveni biznis su se probile do javnosti putem medijskih izveštavanja, koji često šalju prilično zabrinjavajuću sliku. Posmatrani zasebno sa svojim problemima i van okvira njihovog odnosa sa zaposlenima, preduzetnici izgledaju sasvim dugačije od profila koji im je pripisan u ulozi nezaslužanih dobitnika tranzicije. Na ovom mestu će, stoga, biti predstavljeni razlozi zbog kojih preduzetnici sami sebe smatraju nezaslužanim gubitnicima tranzicije.

Vlasnici malih i srednjih preduzeća se na gubitničkoj poziciji mogu naći kao žrtve državne regulative, ali i drugih preduzetnika koji ostvaruju profit nepoštovanjem načela i kulture poslovanja, što im je često omogućeno i od strane sâme države. Zec i Radonjić to sažimaju na sledeći način:

„Država preraspoređuje efekte, jedne kažnjava, a druge nagrađuje (kažnjava i oporezuje štediše dok amnestira i stimuliše dužnike). Ne postoje čvrsta svojinska prava i zaštita svojine i ugovora i stoga ne čudi da je državna birokratija i javni sektor privilegovan, a privatni biznis bez političkog kišobrana skoro nemoguć. Poštovati zakon je nepotreban trošak, a kršiti ga se višestruko isplati – od opraštanja računa neplatišama do subvencija najbogatijima.” (Zec *et al.* op. cit).

Na ovaj način se na delu može videti zaštita povlašćenih i podobnih, odnosno već pominjana negativna društvena selekcija koja svoj danak uzima i u privatnom sektoru. Uz to, nosioci nelojalne konkurencije koji doprinose parališućoj nelikvidnosti drugih preduzeća jesu i tzv. fantomske firme koje često nemaju zaposlene, već samo adresu i osnivača, a koje u suštini „posluju” putem prevara poslovnih partnera. Naime, njihovi vlasnici sklapaju poslove za koje u napred znaju da ih nikada neće platiti, a kada poslovni partner tereti njihovu firmu, oni jednostavno otvaraju novu. Na taj način često nastavljaju posao prethodnog preduzeća koje je dovedeno do stečaja, čime je ujedno izbegnuta otplata dugova.²⁶⁵ Ovome treba pridodati i to da se preduzetnici suočavaju i sa nemogućnošću naplate potraživanja od državnih firmi koje su u procesu restrukturiranja, jer u toj fazi ne postoji mogućnost prinudne naplate.²⁶⁶ Ovakve situacije privrednike dovode do ivice propasti, s obzirom na to da tako zapadaju u dugove na ime poreza i doprinosa, obaveze prema dobavljačima izmiruju

²⁶⁵ Da bi se ova prilično učestala pojava sprečila pokrenuta je inicijativa za formiranjem registra diskvalifikovanih lica do kraja 2014. godine.

²⁶⁶ O ovom problemu je u svom elektronskom izdanju pisao „Blic”, v. <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/455797/SRAMOTA-Biznisi-propadaju-zbog-zasticenih-duznika/komentari#ostali>.

uzimanjem skupih i nepovoljnih kredita, a sve to se odražava i na nemogućnost isplate zarada zaposlenima.

Preduzetnici, takođe, iskazuju visoku kritičnost i nepoverenje prema ulozi države u rešavanju njihovih problema (v. Stajić op. cit). Pored žalbi upućenih na račun problematičnog zakonskog okvira kojim se uređuju pravila tržišne igre, jedna od glavnih teškoća sa kojima se oni suočavaju jeste već pominjana preopterećenost mnogobrojnim taksama i nametima. O ovome se u velikoj meri pisalo u medijima, pa se samo putem naslova može nazreti kako se ova praksa odrazila na one koji su se odvažili da započnu sopstveni posao: „Vlada gura male privrednike u samoubistva”²⁶⁷; „Država tera privatnike u bankrot”²⁶⁸; „Opštine neće da smanje takse kojim unistavaju male firme”²⁶⁹; „Preduzetnicki duh u nokautu”²⁷⁰, „Prepreke za porodicni biznis: Preduzetnicima nametnuto 69 naknada”²⁷¹, itd.

Tako se ispod prvog navedenog naslova može pročitati da je „paketu od 65 različitih taksi koje srpski preduzetnici već plaćaju, a što je tri puta više od broja taksi u većini evropskih i zemalja u regionu, tokom 2010. pridodato još 17 novih dažbina uglavnom na lokalnom nivou. Istovremeno neki od postojećih nameta, kao što je naknada za gradsko građevinsko zemljište u Beogradu i u još nekim gradovima povećani su 300 do 400 odsto. Pritisnuti enormnim troškovima i onemogućeni da naplate svoja potraživanja, preduzetnici sve češće donose kobne odluke. Prema podacima Unije poslodavaca Srbije, od 2004. do danas 75 preduzetnika je oduzelo sebi život. U Uniji poslodavaca tendencija suicida kod preduzetnika uočena u jesen 2005, kada je jedan od prvih gornjomilanovačkih privrednika Milutin Tešović zbog propasti firme sebi oduzeo život. U strahu od lokalnih zelenaša i siledžija par meseci nakog toga u Gornjem Milanovcu i Čačku dogodila su se još tri samoubistva malih privrednika. Tragični događaji nastavili su se i narednih godina, a među biznismenima koji su izvršili samoubistvo najviše je vlasnika restorana i hotela (16) i građevinskih preduzimača (11). Tako je Srbija, osim što je po podacima Svetske zdravstvene

²⁶⁷ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/223206/Vlada-gura-male--privrednike-u-samoubistva>.

²⁶⁸ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/275030/Drzava-tera-privatnike-u-bankrot>.

²⁶⁹ <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/311945/Opstine-neze-da-smanje-takse-kojim-unistavaju-male-firme>.

²⁷⁰ <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Kako-da-bankrot-ne-bude-smak-sveta/Preduzetnicki-duh-u-nokautu.lt.html>.

²⁷¹ <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/311713/Prepreke-za-porodicni-biznis-Preduzetnicima-nametnuto-69-naknada>.

organizacije na 13. mestu po ukupnom broju samoubistava, postala i zemlja u kojoj je samoubistvo sve češći epilog poslovne karijere.”²⁷²

Ovo bi bili sažeti razlozi zbog kojih se mali i srednji preduzetnici samopostavljaju na poziciju nezaslužanih gubitnika tranzicije, najčešće navodeći nepovoljan privredni ambijent, nezaštićenost i razočaranost. Ujedno, ovo je i čest uzrok odustajanja od daljeg oprobavanja u nekim drugim privatnim poslovima, u slučaju kada prethodni posao propadne, kao i od prakse fer poslovanja. Kako jedan preduzetnik u svom komentaru kaže: „Jednom sam se zeznuo i prijavio firmu verujući da je sve to posteno. Jednom i nikad više.”²⁷³ Sve ovo otkriva i jednu drugu stranu preduzetništva u ovom društvu, koja ipak nije prepoznata na širokom društvenom nivou, već prvenstveno među onima koji su se upustili u ovakav poduhvat. To, s druge strane, govori i o tome koliko se ovo društvo u svojoj post-socijalističkoj fazi primaklo postavljenom cilju u vidu kapitalističkog uređenja, kako na formalnom, institucionalnom nivou, tako i na nivou šire društvene svesti.

²⁷² <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/223206/Vlada-gura-male--privrednike-u-samoubistva>.

²⁷³ Komentar na tekst: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/311713/Prepreke-za-porodicni-biznis-Preduzetnicima-nametnuto-69-naknada>.

IX

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Poredak socijalnih diskursa koji konstituiše domen ekonomske i/ili statusne degradacije, odnosno uspona u kontekstu post-socijalističke transformacije u Srbiji može se najpreglednije predstaviti putem tabela. Kroz identifikovane diskurzivne kombinacije, unutar datog domena su uočeni formiranje i konceptualizacija nekoliko tipova gubitnika i dobitnika tranzicije, koji su široko prepoznati u ovom društvu:

Tabela 1: Tipovi gubitnika tranzicije

Tipovi gubitnika	Lanci jednakosti	Diskurs
Sredovečni radnik srednjeg ili nižeg obrazovanja	Osiromašenost, poštenje, obespravljenost, patnja, obični i porodični ljudi	Socijalna nepravda – nezasluženi gubitnik
	Pasivnost, nesnađenost, statičnost, neprilagođenost, neuklopljivost	Pregažen vremenom –zasluženi gubitnik, potencijalni ometač društvenog razvoja
	Anahronost, neprosvećenost, trpeljivost, pasivnost	Mentalitet – zasluženi gubitnik, ometač društvenog razvoja
„Narod”: ljudi različite starosti, profesije i obrazovanja	Nezaposlenost, niska primanja, osiromašenost, obespravljenost, obični i porodični ljudi	Nezasluženi gubitnici
	Pasivnost, lenjost, nerazboritost, nepoštenje, zavidnost	Mentalitet – zasluženi gubitnici, ometači društvenog razvoja
Mladi, visokoobrazovani	Angažovanost, težnja ka individualizaciji, obespravljenost, sputanost, neplaćen ili neadekvatno plaćen rad	Nezasluženi gubitnici – potencijalni, ali osujećeni pokretači društvenog razvoja

Tabela 2: Tipovi dobitnika tranzicije

Tipovi dobitnika	Lanci jednakosti	Diskurs
Tajkun, kontroverzni biznismen	Povlašćeni položaj, bogatstvo, nepoštenje, kriminal, bahatost, društvena neodgovornost, samovolja, nekultura	Mentalitet – nezasluženi dobitnik, ometač društvenog razvoja
	Uspešnost, snalažljivost, čvrst stav, moć, aktivnost, bogatstvo, sposobnost, ambicioznost, dominantnost, potentnost, porodičan čovek	Zasluženi dobitnik, pokretač društvenog razvoja
Političar	Otuđenost, nemarnost, bogatstvo, nekompetentnost, nepoštenje, kriminal, licemerje, arogantnost, povlašćenost, korumpiranost, zloupotreba položaja	Mentalitet – nezasluženi dobitnik, ometač društvenog razvoja
Državni službenik	Mediokritetstvo, parazitizam, nerad, diletantizam, nepoštenje, podobnost, konformizam	Mentalitet – nezasluženi dobitnik, ometač društvenog razvoja
Privatni preduzetnik	Bogatstvo, nepošteni načini ostvarivanja profita, lakomost, bahatost, nepreduzetnički načini poslovanja, nekultura, socijalna neodgovornost	Mentalitet – nezasluženi dobitnik, ometač društvenog razvoja
	Bogatstvo, uspešnost, marljivost, socijalna odgovornost, poslovna kultura, poštenje, porodičan čovek, domaćin	Zaluženi dobitnik – pokretač društvenog razvoja, društveno poželjan i odobren uspeh

Diskursi koji se ovom prilikom uočavaju se mogu posmatrati kao vid simboličke tipologije gubitnika i dobitnika tranzicije, budući da su putem njih u navedene tipove učitana različita značenja i vrednosti kao parametri njihove konceptualizacije.

IX 1. Konceptualizacije: medijski diskursi i diskursi čitalaca

Identifikovani tipovi su na prvom mestu pokazatelj toga kako sâmi pripadnici ovog društva, „živeći tranziciju”, percipiraju procese i pojave sa kojima se tom prilikom suočavaju u svakodnevnom životu, kao što su siromaštvo, nezaposlenost, neplaćeni rad, korupcija, pravno-ekonomska nesigurnost, neadekvatna državna regulativa, odliv mozgova, negativna selekcija, povlašćenost, podobnost, bogatstvo, uspeh, moć, itd. Istovremeno se moglo uočiti da su takve percepcije u određenim slučajevima izražene kroz apsolutno odobravanje slike koja je o nekim od pomenutih pojava data u medijskim tekstovima, dok je po pitanju nekih pojava i procesa došlo do neslaganja sa predstavljanjem u medijima, pa shodno tome i do izražavanja drugačijih mišljenja. Čitaoci, odnosno komentatori su, dakle, određene poruke plasirane u medijskim tekstovima iščitavali u drugačijim kodovima od onih koji su u njima sadržani, te su u skladu sa tim davali sopstveno viđenje određenog problema i to prvenstveno zasnovano na ličnom iskustvu. Pored toga, kao simboli, ove kategorije ne samo da su predmet odgovarajućih definicija, već kao takve generišu i raznovrsne reakcije na sebe u društvu, što je prethodna analiza i pokazala.

Tako se moglo primetiti da je u različitim medijskim tekstovima često, otvoreno ili prikriveno, korišćen diskurs „mentaliteta”, u kome se prevashodno referiše na lenjost, inertnost i pasivnost, kako bi se govorilo o pojavama nezaposlenosti i siromaštva. Na taj način se posredno postavlja pitanje o odgovornosti onih oni koji su u takvim tekstovima označeni kao gubitnici tranzicije za svoj položaj, iako su neki od njih ujedno predstavljeni i kao žrtve. Kada je konkretno reč o siromaštvu koje se prvenstveno vezuje za tip sredovečnog radnika kao gubitnika, većina komentatora se složila sa pomenutim medijskim diskursom i pride izrazila svoja zapažanja koja su dodatno osnažila mišljenje o specifičnom mentalitetu, te odgovornosti i zasluženom gubitništvu ovog tipa.

Ovakvo većinsko slaganje sa medijskim tekstovima, međutim, ne postoji po pitanju problema nezaposlenosti, pa se na ovom polju javio žestok sukob diskursa. Nezaposlenost je u navedenim medijskim tekstovima eksplicitno sagledana u diskursu „mentaliteta” kroz koji se posebno naglašava lenjost kao dominantna karakterna crta pripadnika ovog društva. Tako je ovaj inače poznat i često korišćen društveni stereotip poslužio u medijima kako bi se govorilo o gorućem problemu nezaposlenosti, naročito kada je reč o mladima. S obzirom na generalnu raširenost ovakvog diskursa u ovom društvu, izvestan broj komentatora je pokazao sluh za

takvo medijsko predstavljanje datog problema. S druge strane, većina komentatora se uz značajno negodovanje pobunila, zasnivajući svoje argumente pre svega na ličnom iskustvu o uzrocima nemogućnosti pronalaženja zaposlenja i posledičnog gubitništva.

Na taj način proizilazi da su neki sistemi mišljenja o tranzicijskom gubitništvu formirani u skladu sa ličnim i neposrednim iskustvom, a da su neki nastali pod uticajem raširenih stereotipnih shvatanja, tj. pojednostavljenih percepcija o uzrocima ove pojave. Referisanje na mentalitet u odgovoru na pitanje o razlozima gubitništva u tranziciji svakako da predstavlja jednu takvu simplifikaciju, kojoj izmiču sistemski i socio-kulturni uzroci ovog problema, pa samim tim i sagledavanje temeljnijih načina njegovog rešavanja. Tako, na primer, shvatanje po kome je mentalitet radnika, oličen u pasivnosti i nesnađenosti, uzročnik njihovog gubitništva, izlaz vidi u njihovoj aktivizaciji i prilagođavanju novim socio-ekonomskim uslovima. Ovo svakako jeste jedino moguće rešenje takvog nepovoljnog položaja, ali se može reći da pomenuto mišljenje gubi iz vida kulturološke i sistemske prepreke koje, prema iskustvu sâmh radnika, stoje na putu takve aktivizacije i prilagođavanja.

Kako se, naime, pokazalo u analiziranom materijalu, ovaj tip gubitnika se pretežno konceptualizuje kao baštinik posebnih karakteristika koje su proizašle iz jednog drugačijeg vrednosnog sistema u odnosu na onaj koji se danas propagira, te to može, između ostalog, biti i razlog da ih poslodavci nerado angažuju kao radnike. Isto tako, kao jedno od rešenja za ovaj problem se često nudi oprobavanje nekadašnjih socijalističkih radnika u novom preduzetničkom pozivu na kome se kapitalistički sistem zasniva. Na stranu pitanje kako nepripremljeni i neiskusni socijalistički radni čovek može olako da se prilagodi i aktivizira u jednom potpuno drugačijem načinu privređivanja od onog u kome je proveo veći deo svog radnog veka (cf. Antonijević 2009b), još bitnija stavka u ovom slučaju jeste to da se u Srbiji tokom tranzicije uopšte nije ni razvio povoljan preduzetnički ambijent, kao ni sistem tržišne utakmice u kome bi uspeh zavisio prevashodno od kvaliteta ličnog angažovanja.

Slično se može reći i za shvatanje o lenjosti kao uzroku nezaposlenosti, naročito mladih ljudi. Takav sud zapostavlja činjenicu da je nezaposlenost mladih dobrim delom sistemski uzrokovana, odnosno da je uslovljena neadekvatnom razvojnom politikom i neprilagođenošću sistema obrazovanja potrebama privrede (Grečić 1999). Pored toga, prema pokazanom iskustvu mladih ljudi u traženju posla i pri zaposlenju, u osnovi protivrečnosti i prepreka sa kojima se oni tom prilikom suočavaju, stoje kulturalne matrice poput patrijarhalnih obrazaca odnosa prema ženskim osobama i uređivanja odnosa mlađi-stariji u

ovom društvu. Takvi obrasci uporno opstaju uprkos tome što se očigledno kose sa zakonskim odredbama o principima zapošljavanja i regulisanja odnosa između zaposlenih i poslodavaca.

Iako lično iskustvo u ovakvim slučajevima omogućava sagledavanje kompleksnije slike o uzrocima gubitništva, to ne znači da ono ne može biti i osnov za kreiranje i izgradnju jednostranih percepcija tipova o kojima je ovde reč. Ovo najbolje pokazuje primer tipskog profila preduzetnika koji je široko prepoznat u ovom društvu. Pokazalo se da se on dobrim delom temelji na ličnom negativnom iskustvu zaposlenih u privatnom sektoru, što je gotovo u potpunosti potisnulo itekako prisutan i značajan aspekt ni malo povoljne preduzetničke realnosti u ovom društvu. Tip preduzetnika kao nezasluženog gubitnika tranzicije je odsutan na nivou društvenih konceptualizacija, iako se često sreće u medijskim tekstovima koji obrađuju taj problem, a na koje komentare najčešće ostavljaju sâmi preduzetnici.

Drugim rečima, društvenim konceptualizacijama izmiče činjenica da se u društvu Srbije nije razvila homogena preduzetnička klasa, već da preduzetnici predstavljaju razuđene društvene grupe koje imaju različite, čak i suprotstavljene ekonomske, vlasničke, političke i druge interese, pa samim tim i neujednačen društveni uticaj, što se sve odražava na njihovo poslovanje i ekonomski status (Stajić 2011). Na ovaj način se i na polju preduzetništva izdvaja problem negativne društvene selekcije kao socio-kulturne prakse koja podrazumeva zaštitu povlašćenih i podobnih, što znači i različitu opterećenost državnim nametima i troškovima poslovanja, a na šta sve uglavnom ukazuju samo preduzetnici.

Kada je reč o tipovima dobitnika tranzicije, uočava se da u velikoj meri postoji slaganje između percepcija koje se izražavaju putem komentara čitalaca i načina na koji su ti tipovi medijski predstavljeni. Ovoga puta se može reći da se kroz medijski kôd, u kome je pisano o tajkunima, preduzetnicima, političarima i državnim službenicima, nisu provlačila stereotipna shvatanja o narodnom mentalitetu, kakav je slučaj bio sa gubitnicima. Tako su po pitanju dobitnika tranzicije pre bila u fokusu izveštavanja o problematičnim poslovnim biografijama tajkuna, kao i njihovim vezama sa političkom elitom koja se posebno kritikuje zbog neuspeha društvene transformacije, zatim o neodgovornom odnosu preduzetnika prema radnicima, dok se u vezi sa državnom službom iznose procene o produktivnosti i broju zaposlenih, kao i o problemu korupcije i negativne društvene selekcije koji se za nju vezuju.

Na nivou komentara se, međutim, mogla uočiti „dopuna” ovakvog kôda koja se upravo sastoji u referisanju na kulturološke aspekte i mentalitet ovih dobitničkih tipova zbog kojih se preovlađujuće i ocenjuju kao ometači društvenog razvoja. Tako se konceptualizacije

izražene u komentarima čitalaca ujedno mogu posmatrati i kao etnoeksplicacije pomenutih problema vezanih za dobitništvo u tranziciji, koje se oslanjaju na diskurs o mentalitetu kao uzročniku gotovo svih nevolja ovog društva. Ukratko rečeno, kada se uzmu u obzir konceptualizacije gubitnika i dobitnika tranzicije u medijskom diskursu, kao i u diskursima kroz koje su dati komentari čitalaca, može se zaključiti da su one skoro u podjednakoj meri formirane pod uticajem složenog socio-kulturnog konteksta, na osnovu posmatranja i iskustvenog doživljaja pojava do kojih je u ovom periodu došlo, kao i u skladu sa zastupanim, često simplifikovanim, mišljenjima o specifičnim, negativnim kulturološkim karakteristikama.

IX 2. Dominantne društvene poruke u identifikovanim diskursima

Kao što se može uočiti iz priloženih tabela, jedan isti tip gubitnika ili dobitnika tranzicije uglavnom je konceptualizovan kroz više diskursa čiji su lanci jednakosti često u opozitnom odnosu. Ova činjenica najbolje dokazuje da u domenu ekonomske i/ili statusne degradacije, odnosno uspona postoji aktivni sukob različitih diskursa, odnosno da je reč o raznovrsnosti u percepcijama ovih pojava. Uprkos ovim značajnim razlikama, a kako je već pokazano, gotovo svi identifikovani diskursi na posredan ili neposredan način referišu na problem mentaliteta, kao i određenih socio-kulturnih obrazaca i praksi, tj. upućuju poruku da kulturološki faktori stoje na putu poželjnog pravca odvijanja društvene transformacije.

Tako se pokazalo *šta* je zapravo, prema društvenim percepcijama, ometač socijalnog razvoja i napretka, i da se taj uzrok ne mora locirati isključivo među gubitnicima tranzicije u vidu grupacije kao što su sredovečni, neprilagođeni radnici. Kako proizilazi iz identifikovanih diskursa, baštinici nepoželjnog mentaliteta i nastavljači socio-kulturnih obrazaca koji su u koliziji sa savremenim, modernim tokovima, mogu biti i oni od kojih se očekuje da budu predvodnici u uslovima prelaska na tržišni ekonomski sistem, kao što su krupni i sitni preduzetnici. Tako se kao dominantna poruka na osnovu izraženih društvenih stavova može iščitati to da većina socijalnih grupacija, koje su od velikog značaja za sprovođenje društvene transformacije, nije dovoljno kulturno i politički zrela kako bi se neophodne promene pokrenule i izvele na pravi i valjan način, na šta najeksplicitnije ukazuje činjenica da su diskurzivno označene kao ometači društvenog razvoja. Ovo dalje ukazuje na široko rasprostranjenu svest o velikom raskoraku između novouvedenih institucija i kulture u vidu

internalizovanih pravila, obrazaca i vrednosti koji pokazuju otpor prema promenama, kao i na poruku o potrebi prevazilaženja takve protivrečnosti.²⁷⁴

Problem, međutim, nastaje usled već pomenutog sukoba diskursa koji ukazuje na postojanje različitih mišljenja po pitanju toga koja od socijalnih grupacija, otelotvorenih u identifikovanim socijalnim tipovima, prevashodno treba da prođe kroz kulturnu tranziciju pod kojom se podrazumeva promena svesti, ponašanja, usvajanje drugačijeg vrednosnog sistema, načina života i razmišljanja, a što bi se pozitivno odrazilo na celokupno društvo i njegovu transformaciju. Da li su to radnici od kojih se zahteva da se prilagode i uklope u novi sistem, preduzetnici koji treba da postanu socijalno odgovorni stvaraoci nove društvene vrednosti ili pak mora doći do napuštanja i promene nesolidarnog, konformističkog mentaliteta koji preseca celokupno društvo i onemogućava aktivno i odgovorno uključivanje u savremene tokove? Sledeća dominantna poruka koja se pomalja iza uočenih diskursa, a tiče se poželjnog pravca društvene transformacije, može dati odgovor na to.

Dakle, pored poruke o izostanku i neophodnosti kulturne tranzicije u društvu Srbije, na osnovu različitih identifikovanih diskursa se mogu izvesti još neki značajni zaključci, koji se prevashodno tiču društvenog mišljenja o poželjnom pravcu socijalne transformacije. Naime, na osnovu predstavljenih tabela se uviđa i to da su neki tipovi isključivo konceptualizovani u jednom, i to prilično negativnom diskursu, kao što je slučaj sa tipovima političara i državnih službenika. Iz apsolutnog isključivanja drugačijih značenja, odnosno na osnovu nedostatka alternativnog diskursa o ovim tipovima i nepodeljenog negativnog odnosa prema njima, može se uvideti da je oštrica društvene kritike u kontekstu domaće tranzicije pre svega usmerena na disfunkcionalni državni aparat koji funkcioniše na principima podobnosti, korupcije i negativne selekcije, što dalje ukazuje na dominantno shvatanje o potrebi njegove korenite promene.

Za razliku od njih, privatnici i biznismeni su konceptualizovani kroz različite diskurse iako bi se očekivalo da će upravo oni biti percipirani u posebno negativnom svetlu, pre svega usled egalitarnog i socijalističkog nasleđa u ovom društvu. Pokazalo se da negativna slika o njima zaista postoji i da je dominantna, ali da nije isključivo posledica negativnog odnosa prema ovom pozivu ili bogatstvu kao pojavi koju on generiše, već da ishodi iz konteksta

²⁷⁴ Prema identifikovanim diskursima je, dakle, reč o otporu određenih kulturoloških obrazaca prema promenama. Sa istraživačkog aspekta se može, međutim, postaviti pitanje da li dati obrasci predstavljaju kontratežu promenama ili pak pribežište i odgovor na nesigurnosti koje sa sobom nosi sveopšta društvena transformacija.

nastanka i razvoja, ali prvenstveno funkcionisanja privatnog preduzetništva u tranzicijskoj Srbiji, tj. iz ličnog iskustva zaposlenih u privatnom sektoru sa njihovim poslodavcima.

To dalje znači da je privatno preduzetništvo prihvatljivo i da ne postoji toliko animozitet prema njemu kao pojavi, koliko prema oblicima koje ono zadobija u praksi. U prilog tome da je intenzivna pojava privatnog preduzetništva poželjna u ovom društvu govori i to da mu se pridaje potencijal pokretača društvenog razvoja. To se pre svega čini kroz konceptualizacije tajkuna i preduzetnika u pozitivnom diskursu, kao zaslužanih dobitnika tranzicije. Takve konceptualizacije se mogu tumačiti i kao društvena shvatanja o poželjnom pravcu socijalne transformacije, a možda čak i kao začeci novog idejnog sistema o društvenom uspehu, u kome su objedinjeni ličnost, rad i način sticanja bogatstva.

Na prvom mestu, kada je reč o ličnosti, uočljivo je da su tipovi preduzetnika i tajkuna kao zaslužanih dobitnika konceptualizovani tako što su im pridate karakteristike koje se percipiraju kao pozitivne tradicionalne kulturološke crte. To je dakle sposoban, vredan, ambiciozan, preduzimljiv, aktivan, snalažljiv, porodičan muškarac, kod koga je naročito istaknuta očinska figura, što se predstavlja kao recept za uspeh u novonastalim društvenim okolnostima i manifestuje se kroz ostvareno materijalno bogatstvo. Odatle sledi da se ovakav tip (muške) ličnosti, razvijen u okviru vrednosnog sistema patrijarhalne kulture, doživljava kao pozitivan, i da se time ukazuje na potrebu njegovog istrajavanja kako bi se u novom socio-ekonomskom kontekstu ostvarila opšta društvena dobit.²⁷⁵ Može se reći da je u ovom profilu sadržan tip društvene osobe koja se uspešno uklapa u novi ekonomski i društveni poredak, a da je pri tom pozitivno vrednovana i odobrena od strane društva.

Kroz gotovo mitske elemente biografije identifikovane u tipu preduzetnika kao zaslužanog dobitnika tranzicije se dalje kristališu konceptualizacije o društvenom uspehu i poželjnom pravcu društvenog razvoja. Tako se na predstavljen tip ličnosti preduzetnika nadovezuju način sticanja bogatstva i odgovarajuća radna etika, odnosno poslovna politika koja svoj ideal nalazi u brizi i očinskom odnosu prema zaposlenima, u skladu sa čime se procenjuje preduzetnička moralnost. Pošten način sticanja bogatstva ima takođe značaj na nivou shvatanja o ideal-tipskom modelu društvenog uspeha, i često je deo narativa o idealnom preduzetniku koji ima za cilj da podrži njegov moralni profil. U vezi sa ovakvom idejom o

²⁷⁵ Tajkuni su naročito zadobijali status „uglednih srpskih domaćina” tako što su isticali privrženost srpstvu, tradiciji i patriotizmu, što je u vremenu tranzicijskog bujanja nacionalizma bila dovoljno jaka preporuka za sticanje posebne povlašćenosti i imuniteta među „našima“ (v. Malešević 2006: 116).

pozitivnom obliku privatnog preduzetništva je i tip uspešnog radnika – vrednog, posvećenog i disciplinovanog. S obzirom da se ovakav tip radnika kao zasluženog dobitnika tranzicije ne prepoznaje među identifikovanim diskursima, i da je dati tip preduzetnika pre kuriozitet nego pravilo u društvenim konceptualizacijama, može se reći da takav odnos poslodavca i zaposlenog zapravo figurira kao idealan model kome bi trebalo da se teži.

Ukratko rečeno, proizilazi da u društvenim shvatanjima preteže mišljenje po kome ključ poželjnog socijalnog razvoja leži pre svega u društveno odgovornom preduzetništvu koje će dalje usloviti odgovornost zaposlenih, kao i opštu dobrobit društva. To znači da socijalističko nasleđe, kome se obično pripisuje negativan odnos prema preduzetnicima, nije odigralo značajniju ulogu u kreiranju društvene vizije novog socijalnog poretka. S druge strane, egalitarni principi, koji imaju svoje korene u tradicionalnoj kulturi, jesu imali udela u tome ako se ima u vidu model odnosa poslodavac-radnik koji se propagira u pozadini narativa o preduzetniku kao zasluženom dobitniku tranzicije. Ako se ova činjenica uzme u obzir zajedno sa predstavljanim shvatanjem o poželjnom tipu ličnosti u novim društvenim prilikama, može se reći da ranije uočena poruka o potrebi kulturne transformacije ovog društva, iako dominantna, ipak nije i jedinstvena, s obzirom na to da očigledno i dalje opstaje privrženost određenim vrednostima koje se vezuju za tradicionalnu kulturu.

Ovakvo teško odricanje od vrednosti iz domena tradicionalne kulture, uprkos zagovaranju kulturne transformacije, može se objasniti kao jedan od efekata koji identitet zasnovan na anahronim patrijarhalno-plemenskim vrednostima ostavlja na svest i opredeljenja građana Srbije (v. Malešević op. cit).²⁷⁶ Stoga ovi rezultati potvrđuju zaključke sociologa da se tokom procesa sistemske transformacije u Srbiji ne mogu utvrditi jasne tendencije u formiranju vrednosnih orijentacija (v. Lazić *et al.* 2013). Na primeru ovde analiziranog materijala pokazalo se da su te vrednosne orijentacije rastrzane između modernih i

²⁷⁶ Značajna naklonost ka tradicionalističkoj orijentaciji je naročito vidljiva na primeru masovnog povratka ljudi crkvi i religiji koji je došao do izražaja u obe faze post-socijalističkog perioda. Uočavajući kontradiktorni odnos između pomenute pojave i državnog deklarisanja za evropske integracije, izgradnju modernog, demokratskog, građanskog društva i njegovih vrednosti, M. Malešević postavlja sledeća pitanja: „Kako onda razumeti istovremeno zvanično opredeljenje za dva tako različita, međusobno isključiva principa? Kako takav identitet, koji svoja uporišta gradi na nacionalno-religijskim vrednostima, uopšte korespondira sa konceptom savremenog građanskog društva i države? Koji se model društva tu stvarno zagovara? Da li se bez značajne idejne konfuzije može živeti u oba domena odjednom?” (Malešević op. cit: 100).

tradicionalnih kulturnih obrazaca, i da kao takve onemogućavaju definisanje dominantnog idejnog društvenog modela kome bi se težilo prilikom transformacije društva.²⁷⁷

Pored toga, reko bi se da predstavljena društvena shvatanja o idealnom, odgovornom, ili bolje reći poštenom, preduzetništvu kao ključu poželjnog pravca socijalne transformacije i razvoja, ukazuju na suštinsko nerazumevanje principa funkcionisanja preduzetništva. Naime, zagovara se to da se poštenje, kao što je već napomenuto, najpre ogleda u takoreći brižnom odnosu poslodavca prema radniku. S tim u vezi se i previđa činjenica da se u osnovi poslovanja određenog privatnog preduzeća nalazi potreba za redukovanjem troškova i povećanjem profita, što neminovno dovodi do sukoba interesa između poslodavca i radnika. Ukratko rečeno, troškovi koje preduzetnici nastoje da smanje kako bi uvećali dobit, između ostalih, uključuju i plate i beneficije zaposlenih. Ovo pak nema veze sa nepoštenjem ili pohlepom privatnika, već predstavlja jedini način da jedno preduzeće održi konkurentnost na tržištu, tako što će obrtati ostvareni kapital daljim ulaganjem u proizvodnju, marketing, itd. To su, dakle, pravila igre koja ne zavise od poslodavaca, već im se poslodavci prilagođavaju.

S druge strane, može se reći da su pomenuti idealni tip preduzetnika i insistiranje na njegovom poštenju nastali i kao reakcija na ilegalne prakse i zloupotrebe koje su se zaista dešavale u privatnom sektoru, tokom perioda druge faze društvene transformacije. Kao najekstremniji primer toga moglo bi se navesti praktikovanje tzv. probnog rada koje često poslodavcima služi za obmanjivanje radnika i obezbeđivanje bukvalno besplatne radne snage. Ma koliki troškovi poslovanja pritiskali preduzetnike, ovakvi potezi se ni sa kakvog stanovišta ne mogu opravdati, pa se i moraju uzeti u obzir kako bi se stekla što potpunija slika o društvenom shvatanju (ne)poštenja preduzetnika.

IX 3. Potencijali delovanja grupacija gubitnika i dobitnika

Pored sukoba različitih sistema mišljenja i vrednosnih orijentacija o kojima je do sada bilo reči, uočava se da gotovo jedinstveno shvatanje postoji o neophodnosti prevazilaženja socio-kulturnih obrazaca i principa na kojima, prema u značajnoj meri zastupljenom mišljenju, postojeći sistem funkcioniše, kao što su podobnost, korupcija, negativna selekcija,

²⁷⁷ Ovo potvrđuju i zaključci drugih autora po kojima „dvadeset godina posle pokretanja promena stvari stoje tako da period preobražaja nije doneo nikakav novi alternativni uzor, ideal kome građani smatraju da treba težiti” (Spasić op.cit: 581).

konformizam, neplaćen rad. S druge strane, može se reći da u ovom slučaju izostaje volja da se ova promena zaista i sprovede. U skladu sa time, pribeglo se „prilagođavanju i gundanju”, odnosno svesnom podržavanju upravo onih obrazaca za koje se inače smatra da ugrožavaju široke slojeve stanovništva.

U jednom od prethodnih poglavlja je iznet zaključak kako je moguće da se ovakvo prilagođavanje opaža kao jedina opcija, s obzirom na osećaj građanske nemoći i inferiornosti u odnosu na moćnu mašineriju pomenutog sistema. Na ovom mestu bih se usudila da pretpostavim da takvo shvatanje o nemoći proizilazi iz nedostatka masovnije društvene podrške u suprotstavljanju na pomenuti način uspostavljenom sistemu, a što bi moglo da ima svoje uzroke u dva faktora: dominantnom usvajanju strategije snalaženja u postojećim okolnostima i nepostojanju snažnije povezanosti i bliskosti koje bi delile različite pogođene socijalne grupacije, a što bi inače moglo da posluži kao osnova za glasnije pokretanje inicijative za promenom praksi koje ih ugrožavaju.

Strategija snalaženja, između ostalog, podrazumeva pojedinačno delovanje prevashodno u ličnom i trenutnom interesu, što dalje implicira izostanak potrebe za zajedničkim delovanjem zarad ostvarivanja „udaljenijih” ciljeva.²⁷⁸ Drugim rečima, ova strategija preferira kratkoročna umesto dugoročnih rešenja, i kao takva najpre podrazumeva delovanje u okvirima ili čak mimo odgovarajućih pravila i obrazaca, ali ne i njihovo menjanje. Isto tako, ukoliko prihvatimo da se identifikacija, kao osnov uspostavljana kolektivnog identiteta, zasniva na emotivnom stapanju pojedinca sa drugima, što se najčešće odvija na polju vrednosti i stavova (Allport 1954: 293), pokazalo se da identifikacija prema ekonomskoj/statusnoj degradaciji nije dovoljan osnov za formiranje čvrstog kolektivnog identiteta gubitnika tranzicije.

Kolektivni identitet, naime, implicira osećanje pripadnosti posebnoj, ograničenoj grupi, zatim osećanje solidarnosti i istovetnosti sa pripadnicima te grupe, kao i različitosti i čak antipatije prema drugima, koji su van date grupe (v. Brubaker *et al.* 2000). Ukoliko ovo primenimo na gubitnike tranzicije možemo uočiti da se grupacije koje se svrstavaju u ovu kategoriju često i samopercipiraju kao gubitnici, kao i da se samopostavljaju u antagonistički odnos prema dobitnicima, o čemu prvenstveno svedoče gubitničko-dobitnički odnosi koji su

²⁷⁸ U komentaru na jedan novinski tekst se jasno referiše na praksu snalaženja kao osnovu socijalne nesolidarnosti u ovom društvu na sledeći način: „...mislim da ono nekadasnje samo sloga srbina spasava danas postaje srbin samo sebe spasava!” (v. <http://www.politika.rs/rubrike/Moj-zivot-u-inostranstvu/Srpska-posla-nisu-samo-srpska.sr.html>).

ovde predstavljeni. S druge strane, može se reći da u ovom slučaju izostaje stavka koja se tiče osećanja solidarnosti i istovetnosti među pripadnicima ove kategorije.

Prema Brobejkeru i Kuperu, da bismo govorili o grupi moramo uzeti u obzir povezanost i sličnost, gde se povezanost odnosi na različite međuljudske odnose, a sličnost na deljenje zajedničkih karakteristika (ibid.). Njima su ovi autori dodali još i osećanje pripadnosti, koje se oblikuje pod uticajem brojnih faktora, kao što su posebni događaji, uverljivi javni narativi i preovlađujući diskurzivni okviri, te stepen i oblik samih sličnosti i povezanosti.²⁷⁹ Uzimanjem u obzir ovih koncepata uviđa se da li i u kojoj meri možemo govoriti o gubitnicima i dobitnicima tranzicije kao o posebnim društvenim grupama, budući da se putem njih omogućava pravljenje razlike između snažne grupne povezanosti i slabijih oblika bliskosti i pripadnosti.

Kao što Brobejker i Kuper primećuju, u nekim prilikama ljudi mogu razumeti i doživeti sebe kroz mrežu ukrštajućih kategorija ili kroz mreže povezanosti različite bliskosti i intenziteta (ibid). Kada je reč o gubitnicima tranzicije, uočljivo je da su u ovu kategoriju dospele grupacije različitih socijalnih zaleđa, što znači da njihova shvatanja o međusobnoj sličnosti mogu biti prilično problematična. Naime, to što su se mladi, visokoobrazovani ljudi i sredovečni, srednje ili niže obrazovani radnici našli u istoj gubitničkoj kategoriji može biti jedino što ih povezuje, dok se ove grupacije na planu svojih habitusa²⁸⁰ mogu razilaziti ili čak biti u sukobu.²⁸¹

Takav sukob se dobro može sagledati na osnovu shvatanja o antagonističkom odnosu na tržištu rada između ova dva tipa gubitnika tranzicije, koje je izraženo u jednom od dominantnih uočenih diskursa. Naime, kao što je već pomenuto, u tom sistemu mišljenja „trpeljiv, robovski mentalitet” sredovečnih radnika ostavlja negativne posledice ne samo na njega sâmog, već i na ostale grupacije koje traže svoje mesto na tržištu rada, i to prvenstveno drastičnim obaranjem cene rada. Na ovaj način ne samo da se narušava grupna povezanost i

²⁷⁹ Brobejker i Kuper ističu da je dovoljno uzeti u obzir samo osećanje pripadnosti i shvatanje o sličnosti, a ne i direktne odnose putem kojih su pojedinci povezani, da bismo govorili o grupi. Kao dobar primer toga svakako su veliki kolektivi poput nacija kao zajednica u kojima ne postoji mogućnost da svi njeni pripadnici razviju realne međusobne odnose, o čemu je detaljnije pisao B. Anderson (Anderson 1998). Isti kriterijumi za ocenjivanje da li je reč o grupi ili ne, mogu se primeniti i na širku kategoriju gubitnika tranzicije.

²⁸⁰ Sistem obrazaca opažanja i vrednovanja, kao i struktura spoznavanja i procenjivanja koje akteri stiču kroz trajno iskustvo zauzimanjem određenog položaja u društvenom svetu (Burdije 1998: 150).

²⁸¹ Kategorija „naroda” kao gubitnika tranzicije je sama po sebi vrlo heterogena i stoga takođe podleže ovom zaključku.

bliskost među gubitnicima tranzicije, već se proizvode i izrazito negativna osećanja koja se usmeravaju među grupacijama unutar sâme ove kategorije.

Ukoliko gubitništvo u tranziciji posmatramo kroz nestabilan položaj na tržištu rada, socijalnu nesigurnost i siromaštvo koje dele različite društvene grupacije, uočava se značajno poklapanje između gubitnika tranzicije i prekarijata²⁸² kao nove socijalne grupe koja se izdvaja kako u strukturi savremenih, razvijenih društava, tako i u strukturi društava u razvoju. Prekarijat čine grupe pojedinaca koji nezavisno od visine prihoda, obrazovanja, samoidentifikacije i drugih osobenosti nisu trajno zaposleni, odnosno nemaju stabilan položaj na tržištu rada i zagarantovan posao (Golenkova *et al.* 2014). Kako navodi Standing, u ovu skupinu, između ostalih, ulaze oni koji nemaju visoko obrazovanje i dolaze iz klasične radničke klase; ukoliko uspeju da se zaposle to je na određeno vreme ne ostvarujući pri tom nikakve povlastice, nisu kreditno sposobni, bez perspektive su i degradirani. Uz njih tu spadaju i oni koji su obrazovani, koji su završili visoke škole, ali su frustrirani jer žive u društvu za koje misle da im ne pruža nikakvu šansu, nikakvu karijeru, nikakvu sigurnost, kao ni osjećaj pripadanja (Standing 2011). Dakle, ovu društvenu grupu, baš kao i gubitnike tranzicije, odlikuje heterogenost, a zajednička joj je ekonomska neizvesnost i nestabilnost, pa shodno tome i uvek prisutna mogućnost socijalne ugroženosti.

Ovakva opšta nesigurnost prema rečima Burdijea proizvodi stanje prekariteta koje ostavlja ne samo ozbiljne materijalne, već i psihološke posledice, s obzirom na to da celokupnu budućnost čini neizvesnom destrukcijom egzistencije (Burdije 1997). Uz to, po njemu prekaritet na posredan način pogađa i ostale pripadnike jednog društva proizvođači konstantan strah od nezaposlenosti. Stoga ovaj autor smatra da prekaritet onemogućava kolektivnu mobilizaciju, kao i pobunu sâmih prekarnih radnika, odnosno njihovo političko organizovanje (ibid). Ovome doprinosi i činjenica da prekarijat nije klasa za sebe, delimično i zbog toga što je, kako kaže Standing, u ratu sa sâmom sobom. Drugim rečima, jedna grupacija

²⁸² Termin prekarijat je neologizam koji u sebi kombinuje dve engleske reči: pridev *precarious* (nestalan) i imenicu *proletariat* (proletarijat). Prema teoriji Standinga predstavlja klasu-u-nastajanju čije se javljanje vezuje za eru globalizacije i prelazak na fleksibilne, otvorene principe funkcionisanja tržišta rada, a što je dalo novu osnovu za stratifikaciju post-industrijskih društava po kojoj se društvo deli prema parametrima ekonomske sigurnosti i stabilnosti, odnosno nesigurnosti i nestabilnosti (v. Standing 2011: 7). Naime, u razvijenim post-industrijskim društvima prekarijat je intenzivno počeo da nastaje tokom globalizacijske ere, kada su neoliberalni ekonomisti nastojali da stvore globalnu tržišnu ekonomiju zasnovanu na kompetitivnosti i individualizmu. Na taj način je došlo do kompetitivnog pritiska na industrijalizovane zemlje od strane novoindustrijalizovanih zemalja (Kine i Indije, na primer) sa gotovo neograničenim pristupom jeftinoj radnoj snazi. Posvećenost tržišnim principima je u ovakvom kontekstu vodila usvajanju prakse fleksibilnog rada koji stoji u osnovi prekarijata (ibid).

koja ovde spada može kriviti drugu grupaciju za svoju ranjivost i nedostojanstven položaj, a ovakve tenzije ih onemogućavaju u prepoznavanju toga da ekonomske i socijalne strukture proizvode ranjivosti i nesigurnosti koje su im zajedničke (Standing op. cit: 25). Videli smo da se sličan antagonistički odnos može uočiti i unutar kategorije gubitnika tranzicije, što takođe predstavlja zapreku kolektivne mobilizacije grupacija koje se nalaze unutar te kategorije.

S druge strane, Standing ukazuje na to da prekarijat ima potencijal da postane nova opasna klasa, „sklona slušanju ružnih glasova, i davanju glasačke i finansijske podrške formiranju političke platforme za povećanje uticaja tih glasova” (ibid: 1). Pod ovim autor podrazumeva podložnost ove klase-u-nastajanju ekstremnim desničarskim i levčarskim demagoškim političkim uticajima, koji svesrdno koriste njihove strahove i nesigurnosti (ibid: 4). Ipak, pored ovakvog oblika mobilizacije ostavlja se mogućnost i da prekarijat postane nova pokretačka snaga protesta u svetu, kojima će se zalagati za sopstvene interese, suprotstavljajući se nesigurnostima koje su im sistemski nametnute (ibid: 156). Tako je za Prvi maj 2001. godine u Milanu protestovalo oko 5 000 studenata i pretežno mladih društvenih aktivista, da bi do 2005. godine povodom istog praznika preko 100 000 ljudi, različite starosti, porekla i socijalnog položaja, učestvovalo u demonstracijama širom evropskih gradova. Prema rečima Sandinga, ove demonstracije su označile prvo komešanje globalnog prekrijata (ibid: 1).

Kada je, međutim, reč o domaćem kontekstu iz godine u godinu je uočljiv izostanak takvih masovnih protesta, koji često zbunjuje javnost i navodi na kritiku takve apatije.²⁸³ Mogućnost ovakve široke mobilizacije grupacija koje spadaju u gubitnike tranzicije je za sada čini se veoma daleko, između ostalog i zbog toga što ovoj kategoriji nedostaju snažnija osećanja sličnosti i povezanosti, pre svega na osnovu ugroženog ekonomskog položaja, koja su neophodna kako bi se govorilo o grupi i kolektivnom identitetu. To, takođe, znači da se o gubitnicima tranzicije ne može govoriti kao o klasi-u-nastajanju, kao što je to slučaj sa prekarijatom.

²⁸³ „I ovog 1. maja, obeležili smo Međunarodni praznik rada. Dok iz sveta stižu slike masovnih protesta u kojima se poziva na poštovanje radničkih prava, kod nas su protesti ostali u senci uranaka. Tako je i na ulicama Novog Sada bilo pusto, a od ranog jutra nepregledne kolone automobila kretale su se ka izlazima grada i popularnim izletištim. Najveći broj posetilaca, naravno na Fruškoj gori, gde se očekivalo oko 300 hiljada izletnika.” (<http://www.naslovi.net/2013-05-01/rtv/1-maj-protesti-u-senci-uranaka/5517529>).

Ako ovome pridodamo i grupaciju privatnih preduzetnika koji se često samopercipiraju kao gubitnici tranzicijskog procesa, ova kategorija gubitnika postaje još heterogenija, interesno suprotstavljena i, samim tim, još slabije povezana, naročito ako se ima u vidu antagonistički gubitničko-dobitnički odnos u koji ulaze zaposleni u privatnom sektoru (često mladi, visokoobrazovani) i privatni preduzetnici. Upravo ovakvo nepostojanje značajnije povezanosti i bliskosti unutar kategorije koja okuplja one koji se smatraju pogodnim u postojećim prilikama, može uticati na slabljenje inicijative za njihovim masovnim, udruženim delovanjem u suprotstavljanju obrascima i praksama koji ih ugrožavaju.

S druge strane, kada kroz pomenutu mrežu povezanosti, sličnosti i osećanja pripadnosti posmatramo grupacije koje su dospele na dobitničku poziciju, uočava se potpuno suprotna situacija. Na prvom mestu, primetno je da se u značajnoj meri kroz društvene konceptualizacije tipovi dobitnika poput političara i kontroverznih biznismena doživljavaju kao gotovo identični, i to tako što se naglašava njihov nezaslužen, a izuzetno povoljan ekonomski položaj, koji je u oba slučaja ostvaren zahvaljujući favorizaciji i državnom protekcionizmu. Kako je već naznačeno u prethodnoj analizi, ovakvo stapanje tajkuna i političara u društvenoj svesti se svakako bazira na njihovoj realnoj bliskoj povezanosti putem političkih, poslovnih i drugih socijalnih veza, ali je moguće i da je uzrokovano aktivnim političkim angažmanom onih koji se opažaju kao kontroverzni biznismeni u oba perioda post-socijalističke transformacije srpskog društva.

Ovoj grupi se lako može pridodati i tip državnog službenika ukoliko se ima u vidu njegova interesna povezanost sa tipom političara, oličena u političkoj *vote-seeking* praksi koja je omogućila zapošljavanje velikog broja partijskih kadrova u javnom sektoru. Tako nasuprot labavim identifikacijskim vezama između tipova gubitnika tranzicije stoji snažna grupna, prevashodno interesna, povezanost među tipovima dobitnika. Drugim rečima, prema kriterijumima sličnosti i povezanosti, u slučaju dobitnika tranzicije se može govoriti o formiranju grupe koja je u značajnijoj mogućnosti od pomenutih gubitnika da zajednički deluje, artikuliše i sprovodi sopstvene interese, ujedno perpetuirajući praksu kao što je negativna selekcija, iz koje dalje ishode podobnost i konformizam.

Na taj način se stiče predstava i o odnosu snaga između kategorija dobitnika i gubitnika tranzicije koji se, između ostalog, ogleda u pomenutoj čvrstini unutar-grupne povezanosti. Time se ujedno razbija i mit o tome da gubitnici tranzicije prvenstveno

predstavljaju prepreku društvenoj transformaciji, budući da oni nemaju osnov da deluju kao grupacija koja ima moć za tako nešto. Na ovom mestu se možemo i podsetiti jednog od već iznetih zaključaka o realnoj mreži povezanosti tajkuna, korumpiranih političara i dela stanovništva zaposlenog u državnom sektoru, koja blokira reforme i održava stanje ekvilibrijuma zaleđenih reformi zarad vlastitih interesa (v. Novaković *et al.* 2010).

IX 4. Instrumentalizacija i uticaj diskursa o gubitnicima i dobitnicima tranzicije

Budući da su identifikovani diskursi široko prepoznati u ovom društvu, može se pretpostaviti i njihova instrumentalizacija prvenstveno u političke i ideološke svrhe. Ova pojava po svoj prilici iziskuje posebno detaljno istraživanje, tako da ovde samo želim da ukažem na nju i to navođenjem uočljivih primera u postojećim socio-ekonomskim okolnostima. S obzirom na zastupljenost i gotovo jedinstveno društveno prihvatanje, diskurs o lenjim, podobnim i korumpiranim državnim službenicima je naročito pogodan za iskazivanje ili promovisanje odgovarajuće ideološke usmerenosti, ali može ujedno poslužiti i za osvajanje političkih poena.

Naime, u analiziranom materijalu se pokazalo da privatnici dospevaju u gubitničko-dobitnički odnos sa državnim službenicima tako što se od njihove realne zarade neopravdano finansira „javni neradnički sektor”. Na taj način se ustalilo shvatanje po kome preduzetnici na svojim leđima nose teret održavanja kompletne države.²⁸⁴ Ovaj diskurs je svesrdno počela da koristi nova politička garnitura koja je od 2012. godine dospela na vlast, proklamujući svoju privrženost neoliberalnim vrednostima, ubrzan ekonomski razvoj i integraciju Srbije u svetsku ekonomiju.²⁸⁵ Sakupljanje poena u odnosu na političke prethodnike i protivnike, ali i promovisanje nove vladajuće koalicije kao zastupnika drugačijeg sistema vrednosti,

²⁸⁴ V. na primer <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Privatnici-hrane-kompletnu-drzavu.lt.html>.

²⁸⁵ Tako je lider najveće stranke u vladajućoj koaliciji kao jedan od glavnih planova nove vlade naveo reforme u javnom sektoru i uporedio javni i privatni sektor sa punijom i mršavom damom: „...privatni sektor je onako jedna zgodna dama, a sa druge strane je jedna punija dama - javni sektor zajedno sa penzijama. Izvinite, ali moraćemo malo da držimo dijete da bi se izjednačili sa ovom drugom damom koja je značajno ispred nas i mnogo više doprinosi napretku”.
(v. http://www.okradio.rs/vesti/zabava/javni-sektor-mora-na-dijetu_39718.html).

zasnovanog na meritokratskom principu, se takođe vršilo na račun neefikasnosti javnog sektora.²⁸⁶

Pored ideološkog promovisanja²⁸⁷ i sakupljanja političkih poena, iz prvog navedenog primera se može uočiti da pomenuti diskurs služi i za obezbeđivanje legitimiteta nepopularnim potezima, kao što su aktuelne mere štednje koje je vlada proglasila neophodnim. Zanimljivo je da se ovom prilikom uz dati diskurs koristi i onaj po kome je sâm narod kriv za svoj nepovoljni položaj, tj. da je zasluženi gubitnik u postojećoj situaciji, s obzirom na svoju neodgovornost, kao i na to što ranije nije pokazao zrelost pri izboru odgovarajućih političkih predstavnika.²⁸⁸ Na sličan način se u izjavama političara iz prethodne vladajuće garniture moglo primetiti, neki bi rekli – cinično, korišćenje takođe dobro poznatog i ovde navedenog diskursa o lenjosti kao uzročnika nezaposlenosti i samim tim zasluženog gubitništva.²⁸⁹

Ostali identifikovani diskursi su, takođe, našli svoju primenu u promovisanju i ostvarivanju odgovarajućih političkih ciljeva, kao što je onaj o radnicima – zaslužnim gubitnicima tranzicije, o čemu najbolje govori Zagorka Golubović:

„Svi prigovori evidentnim promašajima u procesu privatizacije i zahtevi da se postojeća koncepcija i politička praksa revidiraju, odnosno da se preispitaju slučajevi zloupotreba u izvesnim privatizovanim preduzećima, odbijaju se bez argumenata, služeći se i dalje ideološkom kvalifikacijom upućenom svojim kritičarima o njihovom, navodnom, protivljenju i otporima samom procesu privatizacije. A evidenciju o neuspesima procesa

²⁸⁶ Konkretno, potpredsednica najznačajnije stranke u današnjoj vladajućoj koaliciji se u jednom intervjuu ogradila od prakse partijskog zapošljavanja izjavljujući da: „Srbija više ne može da trpi i plaća direktore sklone korupciji ili pojedince koji su jedva pozavršavali škole na nekim isturenim odeljenjima, kako je to rađeno prethodne decenije, zauzimajući mesta vrednijima i stručnijima od sebe”. (v. <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/457524/Mihajlovic-Gotovo-s-korumpiranim-direktorima-koji-su-jedva-pozavrsavali-skole>).

²⁸⁷ Po ovom pitanju se može pomenuti i program nove stranke na političkoj sceni Srbije „Dosta je bilo” u kome se, takođe, značajno upotrebljava diskurs o neefikasnom javnom sektoru i negativnoj društvenoj selekciji koja se sa njim povezuje. Lider ove stranke, isto tako, u svojim autorskim tekstovima i javnim obraćanjima često koristi konstrukcije kojima se referiše na ovde identifikovane diskurse, kao što su „burazerska ekonomija i privatizacija” ili „parazitski sistem”.

²⁸⁸ „Od građana se očekuje da prihvate dugotrajna lišavanja zbog toga što su u ranijim vremenima, navodno, živeli iznad realnih mogućnosti, što su svojim *činjenjem i nečinjenjem* pristajali na politike koje su generalno ekonomsko nazadovanje” (<http://pescanik.net/2014/08/zasto-je-danasnja-srbija-pred-ekonomskim-kolapsom/>).

²⁸⁹ „Predsednik Srbije, Boris Tadić, izjavio je danas da u Srbiji ima ljudi koji odbijaju da rade iako im se poslovi nude i koji foliraju nezaposlenost na štetu onih koji zaista žive na rubu egzistencije” (v. <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/311258/Tadic-Drzava-da-brine-o-stvarno-nezaposlenima-a-ne-o-onima-koji-odbijaju-posao>).

privatizacije u većem broju slučajeva, koja se nalazi u debelim fajlovima u Savetu za borbu protiv korupcije, jednostavno ignorišu i optužuju, takođe ideološkim sredstvima, radnike i akcionare koji pružaju otpor ovakvom modelu privatizacije, kao 'razmažene', 'neradnike', koji i dalje misle da 'živimo u komunizmu' u kojem se malo radilo, a uživale se mnoge povlastice koje bi da i danas zadrže" (Golubović 2006).

Kao što je već rečeno, analiza instrumentalizacije pomenutih kao i ostalih identifikovanih diskursa zahteva posebnu pažnju i prostor, tako da ću se ovde zadržati samo na ukazivanju na ovu pojavu i na priloženim primerima. Na sličan način, u završetku treba postaviti pitanje o povratnim uticajima datih diskursa na društvo koje se nalazi u osetljivom periodu socijalne transformacije, odnosno o njihovom figuriranju kao agensa usmeravanja ponašanja i delanja u tim okolnostima.

Kako je istakao Ferklou, diskurzivna praksa je konstruišuća i doprinosi reprodukciji društvenih odnosa, sistema znanja i verovanja, ali može uticati i na transformaciju društva (Fairclough 1992). Neke od posledica usvojenih diskursa su već navedene i sastoje se u proizvodnju antagonističkog odnosa među grupacijama koje spadaju u kategoriju gubitnika tranzicije, ograničavajući time mogućnost njihovog bližeg povezivanja i zajedničkog društvenog delovanja. Isto tako, bilo je i reči o posledicama koje rašireni i očvrslili diskurs o jednom određenom tipu može imati ne samo po njega sâmog (kakav je slučaj sa radnicima kao zaslužnim gubitnicima), već i po ostale pripadnike društva. Primer za potonji slučaj se najbolje ogleda u društvenim predstavama o tome da niko na moralan način, sopstvenom pameću i sposobnošću nije uspeo u privatnom biznisu, a što može proizvesti obeshrabrivanje lične inicijative za upuštanjem u preduzetničku delatnost, pa samim tim i legitimisanje pasivnosti po tom pitanju (cf. Erdei 2009).

Ovakav diskurs, po kome celokupan društveni sistem funkcioniše na principima podobnosti, korupcije i negativne selekcije, može delovati obeshrabrujuće i na one koji pokušavaju da, u skladu sa svojom profesijom, pronađu zaposlenje u državnim institucijama, poput zdravstva, pravosuđa, obrazovanja, kulturnih centara, itd. Pomenuti diskurs se lako može dovesti u vezu i sa problemom odliva mozgova, budući da često stoji u pozadini argumenta da u ovom društvu nikad neće biti bolje i da se ništa neće promeniti. Ovim ne želim da kažem da navedeni široko prihvaćeni društveni diskursi predstavljaju glavni uzrok problema kao što su nezaposlenost, nevoljno oprobavanje u preduzetništvu ili odliv mozgova, već samo da ukažem na ulogu koju mogu imati u njihovom podržavanju. U skladu sa svim

tim bi se moglo zaključiti da postojeća diskurzivna praksa u ovom društvu odiše rezigniranošću, i da kao takva pre doprinosi reprodukciji i perpetuiranju uspostavljenih socijalnih odnosa i obrazaca, nego što ima potencijal da utiče na transformaciju društva.

* * *

Jasno je uočljivo da se od vremena početka druge faze post-socijalističke transformacije do danas odvila značajna promena društvenog raspoloženja – od velikih početnih, pomalo naivnih i entuzijastičnih očekivanja opšteg društvenog boljitka, oduševljenje je vremenom sve više opadalo, da bi se danas osećala atmosfera razočaranja i teskobnog utiska bezizlaza. Ovakvom razvojnom toku je svakako doprineo specifičan način odvijanja društvene transformacije čiji pokazatelj, između ostalog, predstavljaju pojava i odgovarajuća konceptualizacija tipova gubitnika i dobitnika, s obzirom na to da se u njima „okupljaju” socijalne grupacije koje su od velikog značaja za sprovođenje ovog procesa.

Tako se, na primer, pokazalo da na gubitničku poziciju dospevaju upravo mladi, visokoobrazovani ljudi za koje se *a priori* smatralo da će se brzo i lako snaći u novonastalim prilikama, te da će shodno tome zadobiti dobitnički status i istovremeno postati jedan od glavnih motora reformi. Međutim, suprotno pomenutim očekivanjima, te novonastale prilike nisu bile povoljne po datu grupaciju budući da su u njima, a po često izraženom mišljenju i iskustvu sâmih pripadnika iste te grupacije, prevagnule pojave poput nepotizma, negativne selekcije, korupcije, političke podobnosti, itd. Stoga se može reći da dominantnost diskursa o nezasluženom gubitništvu mladih, visokoobrazovanih ljudi u Srbiji prevashodno ukazuje na odstupanje tranzicijske trajektorije od u napred predviđane i priželjkivane, a koja bi vodila ka „zdravom kapitalističkom poretku”, zasnovanom na meritokratskom principu.²⁹⁰

O ovakvom odstupanju svedoči i činjenica da je još jedna grupacija, za koju se takođe očekivalo da će dobro proći u novonastalim okolnostima, dospela među gubitnike tranzicije, a

²⁹⁰ Idealizacija razvijenih zemalja tzv. prvog sveta se često zasniva na shvatanju o meritokratskom poretku u njima, koje je svakako potpomognuto samopromovisanjem tih zemalja kao takvih. Najpoznatiji primer je ideologija američkog sna, prema kojoj je Amerika zemlja beskonačnih mogućnosti, u kojoj pojedinci mogu dospeti dokle ih njihove sopstvene sposobnosti dovedu. Napredovanje je, dakle, zasnovano na individualnom daru koji se opaža kao kombinacija urođenih sposobnosti, vrednog rada, posedovanja pravog stava i moralnog integriteta. Autori koji su se bavili ovim pitanjem iznose argumente po kojima je meritokratija mit, sugerišući da je uticaj ličnih sposobnosti precenjen u ideologiji američkog sna, i identifikujući niz faktora koji potiskuju, neutrališu, pa čak i poništavaju efekte sposobnosti, te predstavljaju barijere na putu individualne mobilnosti (v. McNamee *et al.* 2004). S druge strane, a kako ti autori i navode, sâmi Amerikanci ne samo da misle da sistem tako treba da funkcioniše, već misle da sistem zaista tako funkcioniše (ibid). Može se reći da pomenuti mit postoji i u ovom društvu, koje često poredi sopstvenu realnost sa ovim idealnim modelom koji propagira ideologija američkog sna, a što čini da razočaranje postojećim tranzicijskim ishodima bude još veće.

to su zaposleni u privatnom sektoru. Prema identifikovanim gubitničko-dobitničkim odnosima, zaposleni u privatnom sektoru se percipiraju kao gubitnici ne samo u odnosu na privatnike kao svoje poslodavce, već i u odnosu na one koji rade u državnoj službi, za koje se inače predviđalo da će se u tranzicijskom procesu naći na poziciji gubitnika. Još jedan indikator pravca transformacionog kretanja predstavlja i konceptualizacija političara kao dobitnika tranzicije, koja se bazira na realnom formiranju partijske države tokom društvene transformacije i koncentrisanju značajne moći u stranačkim rukama.²⁹¹

Dakle, suprotno očekivanjima da će se smanjiti obim, domen i uticaj državnog sektora, došlo je do njegove feudalizacije i jačanja, pa se ovde možemo prisetiti teorijske postavke Ketrin Verderi o kretanju tranzicijske putanje od socijalizma ka feudalizmu, kako bi se dobila jasnija slika o procesima koji se odvijaju nakon otpočinjanja društvene transformacije (Verdery 1996). U skladu sa svim tim, može se zaključiti da gubitništvo mladih i zaposlenih u privatnom sektoru, s jedne strane, i dobitništvo državnih službenika i političara, s druge strane, predstavljaju jedan od pokazatelja nastavljanja retrogradnog kretanja društvenih promena u Srbiji, koje je naročito bilo evidentno u prvoj fazi tranzicije, tj. tokom devedesetih godina prošlog veka (v. Golubović 1994).

S tim u vezi su i izneverena društvena očekivanja, budući da je u društvenoj svesti postojalo uverenje da će se drugim, zakasnelim pokušajem socijalne transformacije dostići moderno, razvijeno, meritokratsko uređenje, kakvo se obično pripisuje zapadnim društvima kao merilu uspeha i idealizovanom cilju. To se, međutim, pokazalo samo kao priželjkivani, idealni model koji se nije realizovao u stvarnosti, već je tranzicijski put odveo ka „neizvesnom nečem drugom”, kako su i upozoravali oprezniji teoretičari i istraživači.

²⁹¹ Naime, u ovakvom sistemu, partije koje čine vladajuću koaliciju dele vlast po vertikali tako što se pod okrilje jedne stranke podvode sve institucije, imovina i postavljenja koja spadaju u datu oblast upravljanja, i to bez ikakve kontrole i nadzora koalicionih partnera. Ovakav način deobe vlasti je nazvan feudalizacijom, budući da svaka stranka postaje vladar u sopstvenom feudu i da vlada funkcioniše kao konfederacija feuda vlasti (Pešić 2007).

LITERATURA

- Allport**, Gordon W. 1954. *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley Pub. Co.
- American Journal of Sociology*. Review symposium: 2001.
- Anderson**, Benedikt. 1998. *Nacija: zamišljena zajednica*. Plato. Beograd.
- Antonić**, Slobodan. 2000. Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak. U: Mladen Lazić (ur.). *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić: Beograd.
- Antonić**, Slobodan. 2004. Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije. U: Anđelka Milić (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Antonijević**, Dragana. 2007. *Karađorđe i Miloš: između istorije i predanja*. Etnološka biblioteka knj. 32. Beograd.
- Antonijević**, Dragana. 2009a. Povodom Levi-Strosovog koncepta „motiva zaborava”: Struktura poremećene komunikacije i stilovi mišljenja u tranzicijskoj Srbiji. U: Dragana Antonijević (ur.) *Strukturalna antropologija danas: tematski zbornik u čast Kloda Levi-Strosa*. Srpski genealoški centar. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta. Beograd.
- Antonijević**, Dragana. 2009b. Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu. *Etnoantropološki problemi*. God. 4. Sv. 1.
- Antonijević**, Dragana. 2009c. Poraženi od sistema: struktura i značenje ličnih priča o gubitnicima hibridne tranzicije. *Etnoantropološki problemi*. God. 4, Sv. 3.
- Antropologija postsocijalizma*. 2007. Vladimir Ribić (ur.). Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Srpski genealoški centar. Etnološka biblioteka knj. 34.
- Applebaum**, Anne. 1996. Nice Guys Finish Last. *Freedom Review*. Vol. 27, Issue 1.

- Arandarenko**, Mihail. 2007. Regionalne nejednakosti prilikom zapošljavanja u Srbiji. U: Dragana Dulić (ur.). *Ljudska bezbednost*. Beograd.
- Arandarenko**, Mihail. 2000. Ekonomska stvarnost Srbije. U: Mladen Lazić (ur.). *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić: Beograd.
- Babić**, Verica. Marko Slavković. 2011. Povezanost obrazovnog sistema i potreba privrede. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Bek**, Urlih. 2003. Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika. U: Vil Haton i Entoni Gidens (prir.). *Na ivici – Živeti sa globalnim kapitalizmom*. Plato. Beograd.
- Beraha**, Isidora. 2011. Visoko obrazovanje, nezaposlenost i stanje na tržištu rada. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Bilandžić**, Dušan. 1974. Samoupravljanje 1950-1974. U: Dušan Bilandžić i Stipe Tonković (aut.). *Samoupravljanje 1950-1974*. Globus: Zagreb.
- Bolčić**, Silvano. 1994. *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo. Sociologija „tranzicije” u Srbiji početkom devedesetih*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić**, Silvano. 1995. Changing features of the work force in Serbia in the early nineties. *Sociološki pregled*. Vol. XXIX, No. 2.
- Bolčić**, Silvano. 2002a. Rast privatnog sektora i preduzetništva u Srbiji tokom 1990-tih. U: Silvano Bolčić i Anđelka Milić (prir.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić**, Silvano. 2002b. Izmenjena sfera rada. U: Silvano Bolčić (prir.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Bolčić**, Silvano. 2008. Preduzetnici i preduzetničke firme u Srbiji 1992-2006. godine: ima li značajnih promena? U: Sreten Vujović (ur.). *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Beograd.
- Böröcz**, József. 2001. Change Rules. *American Journal of Sociology*. Vol. 106, No. 4.
- Božilović**, Nikola. 2010. Kontekst kulture: kritika primitivnog uma. *Filozofija i društvo* 2.
- Brannen**, Julia and Ann Nilsen. 2005. Individualisation, choice and structure: a discussion of current trends in sociological analysis. *The Sociological Review*. Vol. 53, No. 3.
- Brubaker**, Roger and Frederick Cooper. 2000. Beyond "Identity". *Theory and Society* 29, 1.
- Bunce**, Valerie. 1995. Should Transitologists Be Grounded? *Slavic Review*. Vol. 54, No. 1.
- Burawoy**, Michael. 2001. Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. *American Journal of Sociology*. Vol. 106, No. 4.
- Burdije**, Pijer. 1997. Prekarizacija i pokret nezaposlenih. Dostupno na: Centar za socijalna istraživanja. Alternativna kulturna organizacija, <http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/bourdieu-pierre-prekarizacija%20i%20pokret%20nezaposlenih.pdf>.
- Burdije**, Pijer. 1998. Društveni prostor i simbolička moć. U: Ivana Spasić (ur.). *Interpretativna sociologija – sociološka hrestomatija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Cerović**, Božidar. 2012. *Tranzicija: zamisli i ostvarenja*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta: Beograd.
- Cvejić**, Slobodan. 2002. Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: „siva ekonomija” u Srbiji 90-tih. U: Silvano Bolčić i Anđelka Milić (prir.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- Cvejić**, Slobodan. 2006. *Korak u mestu: društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Beograd.
- Đapović**, Lasta. 1995. Problemi ispitivanja kulture stanovanja u gradu. *Glasnik Etnografskog instituta SANU XLIV*.
- Đorić**, Gordana. 2008. Socio-ekonomska transformacija u Istočnoj i Centralnoj Evropi: promena tipa socijalne države. *Godišnjak za sociologiju*. Filozofski fakultet u Nišu. God. IV, br. 4.
- Đurićin**, Sonja. 2011. Tranzicija i kretanje zaposlenosti u javnom i privatnom sektoru. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Erdei**, Ildiko. 1994. Medijska konstrukcija realnosti korišćenjem različitih vremenskih modela i perspektiva. U: Mirjana Prošić-Dvornić (ur.). *Kulture u tranziciji*. Knjižara Plato. Beograd.
- Erdei**, Ildiko. 2003. Potrošnja i identiteti u savremenoj Srbiji – narodne predstave o bogatstvu i siromaštvu. *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*. EI SANU: Posebna izdanja, knj. 49. Beograd.
- Erdei**, Ildiko. 2005. Bogatstvo u tranziciji – konceptualizacija bogatstva na primeru dva knjaževačka preduzetnika. U: Senak Kovač (ur.) *Problemi kulturnog identiteta stanovništva savremne Srbije*. Etnoantropološki problemi: zbornik radova.
- Erdei**, Ildiko. 2007. Dimenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije. U: Vladimir Ribić (ur.). *Antropologija postsocijalizma*. Etnološka biblioteka knj. 34: Beograd.
- Erdei**, Ildiko. 2009. Hopes and Visions: Business, Culture and Capacity for Imagining Local Future in Southeast Serbia. *Etnoantropološki problemi*. God. 4, Sv.3.
- Erdei**, Ildiko. 2011. What's in a Beer? Cultures that Interact in Brewery Privatization. *Etnoantropološki problemi*. god. 6, sv. 2.

- Erdei**, Ildiko. 2014. Stepeni tuge: ekonomska devastacija i društveni zaborav. *Etnoantropološki problemi*. God. 9. Sv. 2.
- Estrin**, Saul. 1991. Yugoslavia: The Case of Self-Managing Market Socialism. *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 4, No. 4.
- Estrin**, Saul. Paul Grout, Sushil Wadhvani. 1991. Učešće u profitu i akcionarstvo zaposlenih. U: Božidar Cerović (redaktor.). *Od nacionalizacije do privatizacije ili socijalizam i mešovita privreda*. Ekonomski fakultet. Beograd.
- Fairclough**, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Polity Press, Blackwell Publishing Ltd.
- Fuko**, Mišel. 1998. *Arheologija znanja*. Plato. Beograd.
- Fukuyama**, Francis. 1989 The end of history? *The National Interest*. Dostupno na: <http://www.wesjones.com/eoh.htm#source>.
- Fukuyama**, Francis. 1992. *The End of History and the Last Man*. A Division of Macmillan, Inc. New York.
- Gans-Morse**, Jordan. 2004. Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm. *Post-Soviet Affairs*. 20-4.
- Gee**, James Paul. 1999. *An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method*. Routledge. London and New York.
- Ger**, Güliz and Russell W. Belk. 1999. Accounting for materialism in four cultures. *Journal of material culture*. 4 (2).
- Godelije**, Moris. 1989. Analiza tranzitornih procesa. *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, XXXVIII.
- Gofman**, Erving. 2000. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Geopoetika: Beograd.
- Golenkova**, Zinaida T. i Julija V. Goliusova. 2014. Prekarijat kao nova društvena grupa u globalnom društvu. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini*. XLIV (1).

- Golubović**, Zagorka. 1994. Kulture u tranziciji u istočnoj Evropi i Jugoslaviji: raskorak između kulturnog i nacionalnog obrasca. U: Mirjana Prošić-Dvornić (ur.). *Kulture u tranziciji*. Plato. Beograd.
- Golubović**, Zagorka. 2006. Svojjnska transformacija i politika privatizacije u Srbiji posle 2000. *Republika*. XVIII. Dostupno na: <http://www.republika.co.rs/>.
- Golubović**, Zagorka. 2007. *Savremeno jugoslovensko društvo*. Službeni glasnik. Beograd.
- Gorunović**, Gordana. 2007. Post-socijalizam i tranzicija, lokalne zajednice i identiteti. U: Saša Nedeljković (ur.) *Antropologija savremenosti*. Srpski genealoški centar. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta. Beograd.
- Grečić**, Vladimir. 1999. Previsoka nezaposlenost – ekonomski i politički neprihvatljiv fenomen. U: Branislav Šoškić, Hasan Hanić (ur.). *Akutni problemi jugoslovenske privrede: moguće alternative oporavka i razvoja*. Naučno društvo ekonomista Jugoslavije: Beograd.
- Gredelj**, Stjepan. 2000. Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva: nerazrešiv spor „tradicionalizma” i „modernizma”? U: Mladen Lazić (ur.). *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić. Beograd.
- Hall**, Stuart. 1980. “Encoding/decoding.” In: Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Love and Paul Willis (eds.). *Culture, Media, Language*. London: Hutchinson.
- Hall**, Stuart. 1982. The rediscovery of ideology: the return of the repressed in media studies. In: Gurevitch, M. et al. (eds.). *Culture, society and the media*. London: Methuen.
- Humphrey**, Caroline. 1991. 'Icebergs', Barter, and the Mafia in Provincial Russia. *Anthropology Today*. Vol. 7, No. 2.
- Huntington**, Samuel P. 1996. Democracy For The Long Haul, *Journal of Democracy*. Vol. 7, No. 2.
- Illner**, Michal. 1999. Second Thoughts on the Transformation in Eastern and Central Europe. U: Thomas P. Boje, Bart van Steenbergen, Sylvia Walby (eds.). *European Societies: Fusion or Fission?* Routledge. London and New York.

- Jaško**, Ana. Mladen Čudanov. Jovan Krivokapić. 2011. Analiza sistematizacije radnih mesta u procesu pripreme za downsizing. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Jorgensen**, Marianne and Louise J. Phillips. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. Sage Publications. London.
- Jovanović**, Miloš. 2008. Veberova teza o protestantskoj etici i duh pravoslavlja. *Godišnjak za sociologiju*. Filozofski fakultet u Nišu. God. IV, br. 4.
- King**, Lawrence P. 2001. Making Markets: A Comparative Study of Postcommunist Managerial Strategies in Central Europe. *Theory and Society*. Vol. 30, No. 4.
- Klapp**, Orrin E. 1948. The Creation of Popular Heroes. *The American Journal of Sociology*. Vol. 54, No. 2.
- Klapp**, Orrin E. 1949 Hero Worship in America. *American Sociological Review*. Vol. 14, No 1.
- Klapp**, Orrin E. 1962. *Heroes, Villains and Fools: The Changing American Character*. Prentice-Hall. Englewood Cliffs.
- Kleut**, Jelena. 2011. Diskurs siromaštva u tranzicionoj Srbiji. U: Valić-Nedeljković Dubravka (ur.). *Media discourse of poverty and social exclusion*. Faculty of Philosophy. Novi Sad.
- Kleut**, Jelena. Brankica Drašković. Dragana Prodanović. 2012. Predstavljanje siromašnih u srpskim medijima. U: Bojana Dimitrijević (ur.). *Kriza i perspektiva znanja i nauke*. Filozofski fakultet u Nišu.
- Kosanović**, Rajko. Sanja Paunović. Ljuban Žigmund. 2011. Izmene uslova privređivanja kao pretpostavka ekonomskog razvoja i povećanja nivoa socijalne uključenosti. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Kovačević**, Ivan. 2006a. Kiosk – kritički ogled iz urbane/političke antropologije. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. no. 1 (54).

- Kovačević**, Ivan. 2006b. Legenda o poštaru – lopovu i biznismenu. *Antropologija*. No. 1.
- Kovačević**, Ivan. 2006c. Tranziciona legenda o dobitnicima. *Etnoantropološki problemi*. God. 1, Sv. 2.
- Kovačević**, Ivan. 2007a. *Antropologija tranzicije*. Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta. Etnološka biblioteka knj. 28. Beograd.
- Kovačević**, Ivan. 2007b. Sremski berberin u vremenima promena. *Etnoantropološki problemi*. God. 2. Sv. 1.
- Kovačević**, Ivan. 2010. Legenda o starom obućaru i Metro kartici. *Etnoantropološki problemi*. God. 5. Sv. 1.
- Kovačević**, Ivan. Dragana Antonijević. 2013. Ogled iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Droćolu. *Etnoantropološki problemi*. God. 8. Sv. 1.
- Kovačević**, Mladen. 2012. Da li postoji izlaz iz teške društvene i privredne krize Srbije? *Ekonomski vidici*. 17 (2).
- Kulture u tranziciji**. 1994. Mirjana Prošić-Dvornić (ur.). Knjižara Plato. Beograd.
- Kulturne paralele: svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu**. 2008. Zorica Divac (ur.). Zbornik Etnografskog instituta 25. Etnografski institut SANU. Beograd.
- Kuzmanović**, Bora. 1994. Authoritarianism. U: Mladen Lazić (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Filip Višnjić. Beograd.
- Laclau**, Ernesto and Chantal Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy*. Verso. London and New York.
- Lazić**, Mladen. 1994a. *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Filip Višnjić: Beograd.
- Lazić**, Mladen. 1994b. Preobražaj ekonomske elite. U: Mladen Lazić (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Filip Višnjić. Beograd.

- Lazić**, Mladen. 1995. Economic elites in Yugoslavia at the beginning of '90s. *Sociološki pregled*. Vol. XXIX, No. 2.
- Lazić**, Mladen. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva. U: Mladen Lazić (ur.). *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić**, Mladen. Jelena Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji. U: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Beograd.
- Lazić**, Mladen. Slobodan Cvejić. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije. U: Anđelka Milić (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Lazić**, Mladen. Slobodan Cvejić. 2007. Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia. *International Journal of Sociology*. Vol. 37, No. 3.
- Leković**, Vlastimir. Gordana Marjanović. 2011. Regulatorni aspekti i reforme na tržištu rada. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Lohof**, Bruce A. 1972. Popular Culture: The Journal and the State of the Study. *Journal of Popular Culture*. Vol. 6, No. 3.
- Malešević**, Miroslava. 2006. Pravoslavlje kao srž „nacionalnog bića” postkomunističke Srbije. U: Zorica Divac (ur.). *Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj – balkanska transformacija i evropska integracija*. Zbornik Etnografskog instituta SANU 22. Beograd.
- Malović**, Marko. 2011. Evaluacija institucionalne efektivnosti evropskih tržišta rada u uslovima globalne krize. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Mateju**, Petr. 1996. Winners and losers in the post-comunist transformation: The Czech Republic in comparative perspective. *The European Journal of Social Sciences*. Vol. 9, Issue 3.

- Matić**, Miloš. 2007. Privatno preduzetništvo u savremenoj Srbiji. *Antropologija*. No. 3.
- McNamee**, Stephen J. and Robert K. Miller, Jr. 2004. The Meritocracy Myth. *Sociation today*. Vol. 2, No. 1.
- Mihailović**, Srećko. 2004. Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije. U: Srećko Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Centar za proučavanje alternativa. Beograd.
- Mijatović**, Boško. 2005a. Privatizacija realnog sektora. U: Boris Begović i Boško Mijatović (red.). *Četiri godine tranzicije u Srbiji*. Centar za liberalno-demokratske studije. Beograd.
- Mijatović**, Boško. 2005b. Reforma radnih odnosa i tržišta rada. U: Boris Begović i Boško Mijatović (red.). *Četiri godine tranzicije u Srbiji*. Centar za liberalno-demokratske studije.
- Milić**, Anđelka. 1987. *Zagonetka omladine*. Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost Predsedništva konferencije SSOJ i Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Mills**, Sara. 2003. *Michel Foucault*. Routledge.
- Milosavljević**, Ljubica. 2008. Formiranje stava o starima kao glasačima kroz medijske izvore. *Etnološke sveske* 12 (n.s.) 1.
- Milosavljević**, Ljubica. 2010. Konstrukcija starosti: štampa o domovima za stare. *Etnontropološki problemi* (n. s.). God. 5, Sv. 2.
- Milosavljević**, Ljubica. 2013. Starost i politika: konstruisanje političkog potencijala penzionisanog dela društva od obnavljanja višestranačja u Srbiji. *Etnontropološki problemi* (n. s.). God. 8, Sv. 4.
- Miokov**, Vladimir. Vesna Vučinić-Nešković. 2011. Will Knjaz Miloš Belong to Foreigners? The Privatization and Image of Multinational Companies in the Serbian Media (2000-2005). *Etnoantropološki problemi*. God. 6. Sv. 1.
- Mrkšić**, Danilo. 1994b. Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura. U: Mladen Lazić (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Filip Višnjić: Beograd.

- Mrkšić**, Danilo. 2000. Restratifikacija i promene materijalnog standarda. U: Mladen Lazić (ur.). *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić: Beograd.
- Naumović**, Slobodan. 1994. Upotreba tradicije: politička tranzicija i promena odnosa prema nacionalnim vrednostima u Srbiji 1987-1990. U: Mirjana Prošić-Dvornić (ur.) *Kulture u tranziciji*. Knjižara Plato. Beograd.
- Naumović**, Slobodan. 2006. On the Heaviness of Feathers, or What Has Culture Got to do With the Failure to Establish an Organic Poultry Production Business in Contemporary Serbia? *Etnoantropološki problemi*. Vol.1, No. 1.
- Nikolić-Ristanović**, Vesna. Sanja Čopić. Jasmina Nikolić. Bejan Šaćiri. 2012. *Diskriminacija žena na tržištu rada u Srbiji*. Viktimološko društvo Srbije. Beograd.
- Nodia**, Ghia. 1996. How Different Are Postcommunist Transitions? *Journal of Democracy*. Vol. 7, No. 4.
- Novaković**, Aleksandar. 2012. „Neoliberalizam” i tranzicija – kritički osvrt na tezu o „neoliberalnom“ karakteru srpske tranzicije. *Nacionalni interes* 3.
- Novaković**, Aleksandar. Milena Pešić. 2010. Srbija u tranzicionom ekvilibrijumu – imperativi prevazilaženja blokiranih reformi. *Politička revija*. God. (XXII) IX, Vol 24.
- Novaković**, Nada G. 2010. Žene i tržište rada u društvu u tranziciji. *Politička revija*. Vol. 23, God. (XXII) IX.
- Novaković**, Nada. 2005. Štrajkovi u Srbiji od 2000. do 2005. godine. *Sociološki pregled*. Vol. XXXIX, No 3.
- Novaković**, Nada. 2006. Nastanak nove preduzetničke elite u Srbiji. *Srpska politička misao*. Vol. 16, No, 1/2.
- Nutu**, Ana Otilia. Life in Post-Socialist Mono-Industrial Communities: The Case of Bălan. Dostupno na: http://www.augty.org/pdf/case_of_balun.pdf.
- O'Donnell**, Guillermo and Philippe C. Schmitter. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore and London.

- Offe**, Claus. 1991. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*. Vol 58, No. 4.
- Pašić**, Najdan. 1979. Osnovne karakteristike i pravci razvoja društveno-političkog sistema SFRJ. U: Jovan Đorđević (ur.). *Društveno-politički sistem SFRJ* (treće dopunjeno izdanje). Univerzitet u Beogradu.
- Pavlović**, Dušan. 2005. Srbija za vreme i nakon Miloševića. *Sociološki pregled*. Vol. XXXIX No. 2.
- Pečujlić**, Miroslav. 1979. Promene u socijalnom sastavu jugoslovenskog socijalističkog društva. U: Jovan Đorđević (ur.). *Društveno-politički sistem SFRJ* (treće dopunjeno izdanje). Univerzitet u Beogradu.
- Pejić**, Biljana. 2011. Karakteristike žena na tržištu rada u Srbiji. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Pešić**, Jelena. 2006. Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia. *Sociologija*. Vol. XLVIII, No 4.
- Pešić**, Vesna. 2007. Partijska država kao uzrok korupcije u Srbiji. *Republika XIX*. Dostupno na: <http://www.republika.co.rs/402-405/17.html#11>
- Petranović**, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije : 1918-1988. Knj. 3. Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988*. Nolit: Beograd.
- Petrović**, Đurđica. 1994. Dnevna štampa kao izvor za proučavanje svakodnevice. U: Mirjana Prošić-Dvornić (ur.). *Kulture u tranziciji*. Knjižara Plato. Beograd.
- Petrović**, Irena. 2013a. Regionalne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji: karakteristike nezaposlenosti prema regionima. U: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić (prir.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Beograd.
- Petrović**, Tanja. 2013b. Museums and Workers: Negotiating Industrial heritage in the former Yugoslavia. *Narodna umjetnost*. 50/1.

- Popović, Mihailo.** 1987. Kolike su klasno-slojne nejednakosti i da li su društveno prihvatljive. U: Mihailo Popović (ur.). *Društvene nejednakosti, sociološko istraživanje u Beogradu*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Prašćević, Aleksandra.** 1998. Rent-seeking društvo i ekonomije u tranziciji. *Ekonomika misao: časopis Saveza ekonomista Srbije za pitanja ekonomske teorije i prakse*. God. 1, br. 1.
- Radić, Jova.** 2005. Politika trzista rada i strategija zaposljavanja. *Privredna izgradnja XLVIII*, 1-2.
- Radović-Marković, Mirjana.** 2011. Obrazovni sistem i potrebe privrede u Srbiji. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Radulović, Lidija.** 2008. Dekonstrukcija diskursa materinstva na osnovu religijsko-magijske prakse. *Etnoantropološki problemi*. God. 3, Sv. 3.
- Redžepagić, Srđan. Marko Danon. Ivan Stošić.** 2011. Postkrizni pravci kretanja zaposlenosti u Srbiji. U: Jovan Zubović (ur.). *Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti*. Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Rot, Klaus.** 2000. *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u istočnoj Evropi. XX vek*: Beograd.
- Schmitter, Philippe C. and Terry Lynn Karl.** 1996. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? *Slavic Review*. Vol. 53, No. 1.
- Spasić, Ivana.** 2012. Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija*. Vol. LIV, No. 4.
- Stajić, Dubravka.** 2011. Odnos preduzetnika i države kao pokazatelj nacionalnog kapaciteta privrede u Srbiji. *Politička revija*. Vol. 30, God. XXIII.
- Standing, Guy.** 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic. London and New York.

- Stark**, David and László Bruszt. 2001. One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism. *American Journal of Sociology*. Vol. 106, No. 4.
- Stark**, David. 1996. Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*. Vol. 101, No. 4.
- Stojadinović**, Miša. Petar Matić. 2009. Zemlje u vrtlogu tranzicije. *Srpska politička misao*. Vol. 26, god. 16.
- Stojanović**, Božo. 2002. Tranzicioni proces: podsticanje slobodnog preduzetništva. *Sociološki pregled*. Vol. XXXVI, No. 3-4.
- Stojanović**, Božo. 2005. *Tranzicija u Srbiji: privredno lutanje*. Institut za evropske studije. Beograd.
- Stojanović**, Božo. 2006. Tržište rada u Srbiji: 1990-2005. *Sociološki pregled*. Vol. XXXX, No. 1.
- Stojanović**, Ivica. 2000. *Država i tržišne reforme*. Prometej: Beograd.
- Stokanić**, Dragana. 2013. Uloga sive ekonomije u klasno-slojnom pozicioniranju građana Srbije nakon 2000. godine. U: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić (prir.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Beograd.
- Stolić**, Ana. Nenad Makuljević. 2006. *Privatni život Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*. Clio. Beograd.
- Strahinjić**, Časlav. 1979. Oblici samoupravnog organizovanja udruženog rada. U: Jovan Đorđević (ur.). *Društveno-politički sistem SFRJ* (treće dopunjeno izdanje). Univerzitet u Beogradu.
- Strong**, Samuel M. 1943. Social Types in a Minority Group: Formulation of the Method. *American Journal of Sociology*. LII.
- Šuković**, Danilo. 2009. Stanovništvo Srbije u fokusu tržišta rada. *Stanovništvo* 2.
- Šuković**, Mijat. 1979. Delegatski sistem. U: Jovan Đorđević (ur.). *Društveno-politički sistem SFRJ* (treće dopunjeno izdanje). Univerzitet u Beogradu.

- Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj – balkanska transformacija i evropska integracija.** 2006. Zorica Divac (ur.). Zbornik Etnografskog instituta SANU 22. Beograd.
- Szelenyi, Ivan and Eric Kostello.** 1996. The Market Transition Debate: Toward a Synthesis? *American Journal of Sociology*. Vol. 101, No. 4.
- Sztompka, Piotr.** 1999. The Cultural Core of Postcommunist Transformations. U: Thomas P. Boje, Bart van Steenberg, Sylvia Walby (eds.). *European Societies: Fusion or Fission?* Routledge. London and New York.
- Taylor-Gooby, Peter.** 2004. New Risks and Social Change: The Post-Industrial Welfare State. In: Peter Taylor-Gooby (ed.). *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*. Oxford University Press.
- Tóké, Rudolf L.** 2000. "Transitology": Global Dreams and Post-Communist Realities. *Central Europe Review*. Vol. 2, No. 10.
- Tomanović, Smiljka. Suzana Ignjatović.** 2004. Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. U: Srećko Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Centar za proučavanje alternativa. Beograd.
- Tomanović, Smiljka.** 2012. Agency in the social biographies of young people in Belgrade. *Journal of Youth Studies*. Vol. 15, No.5.
- Tonković, Stipe.** 1974. Reforme privrednog sistema 1961. godine. U: Dušan Bilandžić i Stipe Tonković (aut). *Samoupravljanje 1950-1974*. Globus: Zagreb.
- Trebješanin, Žarko.** 2011. Muško-ženski odnosi u srpskoj tradicionalnoj kulturi. U: Bojan Jovanović (prir.), *Muškarac i žena*. Partenon: Beograd.
- Trifunović, Vesna.** 2009a. Tipizacija privatnika u periodu prve tranzicije: primer domaćih serija. *Glasnik Etnografskog Instituta SANU LVII*. Sveska 1.
- Trifunović, Vesna.** 2009b. Konceptualizacija gubitnika i dobitnika tranzicije u popularnoj kulturi. *Etnoantropološki problemi*. Vol. 4, No. 1.

- Trifunović, Vesna.** 2013. Tranzicijski Veltšmerc – narativizacija iskustva mladih pri traženju posla i zaposlenju u kontekstu postsocijalističke transformacije. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. Vol. 61, No. 2.
- Trifunović, Vesna.** Jovana Diković. 2014. Mile protiv tranzicije: društvene promene i sukobi vrednosnih orijentacija kroz prizmu jedne televizijske serije. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*. Vol. 62, No. 2.
- Tucker, Joshua A., Alexander C. Pacek and Adam J. Berinsky.** 2002. Transitional Winners and Losers: Attitudes toward EU Membership in Post-Communist Countries. *American Journal of Political Science*. Vol. 46, No. 3.
- van Dijk, Teun.** 1985. Introduction: Levels and Dimensions of Discourse Analysis. Dostupno na: <http://www.discourses.org/OldArticles/Levels%20and%20Dimensions%20of%20Discourse%20Analysis.pdf>.
- Vasiljević, Dušan.** 2012. *Lokalni ekonomski razvoj: zašto su jedne opštine dobitnici, a druge gubitnici tranzicije*. PALGO centar. Beograd.
- Veber, Maks.** 2011. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Mediterran publishing. Novi Sad.
- Verdery, Katherine.** 1996. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton University Press. New Jersey.
- Vučinić-Nešković, Vesna.** 2011. Negotiating Partnership: How Serbian Hausmajstor Established a Business Relationship with Austrian Rustler. *Etnoantropološki problemi*. God. 6. Sv. 1.
- Vujović, Sreten.** 1994. Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva. U: Mladen Lazić (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Filip Višnjić. Beograd.
- Vuković, Slobodan.** 2000. Ekonomska struktura društva i kontinuitet vlasti u Srbiji. *Sociološki pregled*. Vol. XXXIV, No. 1-2.
- Vuković, Slobodan.** 2001. Raširenost i osuda korupcije u Srbiji. *Sociološki pregled*. Vol. XXXV, No. 1-2.

- Wodak**, Ruth. 2001. What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. U: Ruth Wodak and Michale Meyer (eds.) *Methods of Critical discourse Analysis*. London: Sage Publications.
- Zec**, Miodrag. Ognjen Radonjić. 2012. Ekonomski model socijalističke Jugoslavije: saga o autodestrukciji. *Sociologija*. Vol. LIV, No. 4.
- Žikić**, Bojan. 2007. Ljudi (koji nisu sasvim) kao mi. Kulturna konceptualizacija pojma privatnik u Srbiji. U: Vladimir Ribić (ur.). *Antropologija postsocijalizma*. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Srpski genealoški centar. Etnološka biblioteka knj. 34: 52-74. Beograd.
- Žikić**, Bojan. 2010. Antropološko proučavanje popularne culture. *Etnoantropološki problemi*. Vol. 5, No. 2.

IZVORI

„Blic” serijal: „Ko je uništio srpska preduzeća”. Izlazio u periodu od 28. 10. 2013. do 02. 12. 2013.

„Blic”, „Đurašković grobar putarskih preduzeća”, serijal: „Ko je uništio srpska preduzeća”. 29. 11. 2013.

„Blic”, „Nini bez posla ostavio nekoliko hiljada radnika”, serijal: „Ko je uništio srpska preduzeća”. 26. 11. 2013.

„Blic”, „Sve Đurićeve firme grcaju u dugovima”, serijal: „Ko je uništio srpska preduzeća”. 25. 11. 2013.

„Nisu mu isplatili 49 zarada a i dalje dolazi na posao”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/365848/Nisu-mu-isplatili-49-zarada-a-i-dalje-dolazi-na-posao> (04. 02. 2013).

„Radnici traže da idu u zatvor da bi preživeli”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/288106/Radnici-traze-da-idu-u-zatvor-da-bi-prezive> (07. 11. 2011).

„Radnici bez plate već celu deceniju”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/187536/Radnici-bez-plate--vec-celu-deceniju> (02. 05. 2010).

„Radnici bez plate ničija briga”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/186599/Radnici-bez-plate-nicija-briga> (25. 04. 2010).

„Država prepustila firme kriminalcima da ih unište”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/253685/Drzava-prepustila---firme-kriminalcima-da-ih--uniste> (14. 05. 2011).

„Duguje 11 plata radnicima a sponzorise-pevacice”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/459924/Duguje-11-plata-radnicima-a-sponzorise-pevacice> (23. 04. 2014).

„Kako žive prosečni Srbi i Srпкиnje: Sekiraju se i sanjaju o boljem životu”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/455813/Kako-zive-prosecni-Srbi-i-Srpkinke-Sekiraju-se-i-sanjaju-o-boljem-zivotu> (07. 04. 2014).

„Zapošljavaju četiri odsto ljudi, a kroje privredu”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/213269/Zaposljavaju-cetiri-odsto-ljudi-a-kroje-privredu> (23. 10. 2010).

„Tajkuni kroz politiku ojačali svoj uticaj u poslednjih 20 godina”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/280065/Tajkuni-kroz-politiku-ojacali-svoj-uticaj-u-poslednjih-20-godina> (29. 09. 2011).

„Životni put Milana Popovica: Od šofera do kralja bakra”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Zabava/Vesti/347540/Zivotni-put-Milana-Popovica-Od-sofera-do-kralja-bakra> (14. 10. 2012).

„Miodrag Kostić, magnat”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/290474/Miodrag-Kostic-magnat> (19. 11. 2011).

„Jedva sastavljamo kraj s krajem”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/203721/Jedva-sastavljamo--kraj-s-krajem> (22. 08. 2010).

„Vlast ne vidi muku i nezadovoljstvo naroda”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/213471/Vlast-ne-vidi-muku-i-nezadovoljstvo-naroda> (24. 10. 2010).

„Ljajić: Liste čekanja za narodne kuhinje sve duže”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/208972/Ljajic-Liste-cekanja-za-narodne-kuhinje-sve-duze> (26. 09. 2010).

„U državnim firmama ne rade ni četiri sata dnevno”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/208740/U-drzavnim-firmama-ne-rade-ni-cetiri-sata-dnevno> (25. 09. 2010).

„Svaki treći zaposleni u ministarstvima ne radi ništa”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/305789/Svaki-treci-zaposleni-u-ministarstvima-ne-radi-nista> (08. 02. 2012).

„Svaki državni posao je moguće kupiti: Od 2000 do 10000 evra”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/426077/Svaki-drzavni-posao-je-moguće-kupiti-Od-2000-do-10000-evra> (10. 12. 2013).

„Mihajlović: Gotovo s korumpiranim direktorima koji su jedva pozavršavali škole”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/457524/Mihajlovic-Gotovo-s-korumpiranim-direktorima-koji-su-jedva-pozavršavali-skole> (14. 04. 2014).

„Beskrupulozni mediokritet”. Dostupno na: <http://blog.blic.rs/880/Beskrupulozni-mediokritet>

„I magistri i doktori nauka traže posao”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/227179/I-magistri-i-doktori-nauka-traze-posao> (03. 01. 2011).

„Neću sa fakultetskom diplomom da radim u kiosku”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Srbija/441625/Necu-sa-fakultetskom-diplomom-da-radim-u-kiosku> (10. 02. 2014).

„Posao čekaju i 20 godina”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Vojvodina/212825/Posao-cekaju-i-20--godina> (20. 10. 2010).

„Firma koja menja zaposlene na 30 dana, pa preti i ponizava kada radnici traže zarađeno”. Dostupno na:

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/368515/Firma-koja-menja-zaposlene-na-30-dana-pa-preti-i-ponizava-kada-radnici-traze-zaradjeno> (20. 02. 2013).

„Oni se bogate, a radnicima ne plaćaju doprinose”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/394602/Oni-se-bogate-a-radnicima-ne-placaju-doprinos>
(21. 07. 2013).

„Šta raditi kad vam gazda ne daje platu”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/427004/Sta-raditi-kad-vam--gazda-ne-daje-platu>
(13. 12. 2013).

„Ko zarađuje, a ne isplaćuje plate, mogao bi u zatvor”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/362623/Ko-zaradjuje-a-ne-isplacuje-plate-mogao-bi-u-zatvor>
(15. 01. 2013).

„Vlada gura male privrednike u samoubistva”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/223206/Vlada-gura-male--privrednike-u-samoubistva> (13. 12. 2010).

„Država tera privatnike u bankrot”. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/275030/Drzava-tera-privatnike-u-bankrot> (04. 09. 2011).

„Opštine neće da smanje takse kojim uništavaju male firme”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/311945/Opstine-nece-da-smanje-takse-kojim-unistavaju-male-firme>
(14. 03. 2012).

„SRAMOTA: Biznisi propadaju zbog zaštićenih dužnika”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/455797/SRAMOTA-Biznisi-propadaju-zbog-zasticenih-duznika>
(08. 04. 2014).

„Tadić: Država da brine o stvarno nezaposlenima, a ne o onima koji odbijaju posao”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/311258/Tadic-Drzava-da-brine-o-stvarno-nezaposlenima-a-ne-o-onima-koji-odbijaju-posao>
(09. 03. 2012).

„Više od 1,3 miliona ljudi jedva preživljava”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/249863/Vise-od-13-miliona-ljudi-jedva-prezivljava>
(23. 04. 2011).

„Radim na crno i za društvo ne postojim”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/457101/Radim-na-crno-i-za-drustvo--ne-postojim>
(11. 04. 2014).

„Prepreke za porodični biznis: Preduzetnicima nametnuto 69 naknada”. Dostupno na:
<http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/311713/Prepreke-za-porodicni-biznis-Preduzetnicima-nametnuto-69-naknada>
(13. 03. 2012).

„Dva miliona Srba ne želi da radi?”. Dostupno na:
http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2010&mm=07&dd=22&nav_id=447068
(22.07.2010).

„Srbi ništa ne rade i neće da rade”. Dostupno na:

http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166
(11.09.2011).

„Plata 1000 evra nema zainteresovanih”. Dostupno na:
http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2012&mm=08&dd=31&nav_id=639209
(31.08.2012).

„Kostić: Srbi ne rade dovoljno”. Dostupno na:
http://www.hranazasve.com/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=03&dd=02&nav_id=496213. (2.03.2011).

„Umesto 13. plate i poklona trudica iz Bečeja dobila otkaz na Bozić”. Dostupno na:
<http://www.nadlanu.com/pocetna/info/vesti/Umesto-13-plate-i-poklona-trudica-iz-Beceja-dobila-otkaz-na-Bozic.a-163443.295.html> (08. 01. 2013).

„NS: Trudnica dobila otkaz zbog stresa završila u bolnici”. Dostupno na:
<http://www.nadlanu.com/pocetna/info/vesti/NS-Trudnica-dobila-otkaz-zbog-stresa-zavrsila-u-bolnici.a-166510.295.html> (01. 02. 2013).

„Emocijama nema mesta u poslu: Prodavačica dobila otkaz u osmom mesecu trudnoće”. Dostupno na: <http://www.nadlanu.com/pocetna/info/vesti/Emocijama-nema-mesta-u-poslu-Prodavacica-obila-otkaz-u-osmom-mesecu-trudnoce.a-165690.295.html> (25. 01. 2013).

„Čekači posla”. Dostupno na:
<http://www.politika.rs/pogledi/Cekaci-posla.sr.html> (04.09.2012).

„Grad žrtva tranzicije”. Dostupno na:
<http://www.politika.rs/rubrike/Srbija/Grad-zrtva-tranzicije.lt.html> (20.06.2011).

„Kako se vlasnik firme "Kirka Suri" bori da nas drugi vide u boljem svetlu: Duša u kotlu”. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t1827.lt.html> (20.07.2006).

„Srpska posla nisu samo srpska”. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Moj-zivot-u-inostranstvu/Srpska-posla-nisu-samo-srpska.sr.html> (18.10.2010).

„Privatnici hrane kompletu državu”. Dostupno na:
<http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/Privatnici-hrane-kompletnu-drzavu.lt.html>
(22.06.2013).

„Ispituje se 18 spornih privatizacija”. Dostupno na:
<http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Ispituje-se-18-spornih-privatizacija.sr.html>
(01.08.2012).

„Kako da bankrot ne bude smak sveta: Preduzetnički duh u nokautu”. Dostupno na:
<http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Kako-da-bankrot-ne-bude-smak-sveta/Preduzetnicki-duh-u-nokautu.lt.html>. (12.02.2012).

„Radno mesto u prosveti 7000 evra”. Dostupno na:
http://pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/239972/Radno+mesto+u+prosveti+7000+evra.html
ml (28. 08. 2012).

„Neverovatna prica: Gazda poklanja stanove radnicima”. Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/145472/neverovatna-prica-gazda-poklanja-stanove-radnicima.html> (26. 12. 2010).

„Užas u novom pazaru: Štrajkac sebi odsekao prst”. Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/info/politika/63734/uzas-u-novom-pazaru-strajkac-sebi-odsekao-prst.html> (25. 04. 2009).

„Ko su dobitnici, a ko gubitnici u kapitalizmu”. Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/info/politika/105780/ko-su-dobitnici-a-ko-gubitnici-u-kapitalizmu.html> (14. 03. 2010).

„Poslodavac na dlanu: Ne plaća radnike, kupuje porsche, u reprezentaciju ulaže više nego u istraživanje i razvoj”. Dostupno na: <http://lupiga.com/vijesti/poslodavac-na-dlanu-ne-placa-radnike-kupuje-porsche-u-reprezentaciju-ulaže-više-nego-u-istrazivanje-i-razvoj> (28.02.2012).

„Kuda ide Srbija: negativna-selekcija”. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/negativna-selekcija.html> (14. 10. 2009).

„Srpska firma: Kao u Guglu, samo bolje”. Dostupno na: <http://www.naslovi.net/tema/445374> (04. 12. 2012).

„1. maj protesti u senci uranaka”. Dostupno na: <http://www.naslovi.net/2013-05-01/rtv/1-maj-protesti-u-senci-uranaka/5517529> (01. 05. 2013).

„Zašto je današnja Srbija pred ekonomskim kolapsom”. Dostupno na: <http://pescanik.net/2014/08/zasto-je-danasnja-srbija-pred-ekonomskim-kolapsom/> (11. 08. 2014).

„Zrenjanin žrtva tranzicije”. Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:329061-Zrenjanin---zrtva-tranzicije> (02. 01. 2011).

„Piroć, Prokuplje i Zrenjanin najveće žrtve tranzicije”. Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Ekonomija/132435/Piroć-Prokuplje-i-Zrenjanin-najveće-zrtve-tranzicije> (21.04.2011).

„Državne ćate efektivno rade tri sata i 45 minuta”. Dostupno na: <http://www.vesti.rs/Drustvo/Drzavne-cate-efektivno-rade-tri-sata-i-45-minuta.html> (26. 09. 2010).

„Javni sektor mora na dijetu”. Dostupno na: http://www.okradio.rs/vesti/zabava/javni-sektor-mora-na-dijetu_39718.html (09.04.2014).

„Kreditiranje 'prijateljskih klijenata' gasi banke”. Dostupno na: <http://www.dnevnik.rs/ekonomija/kreditiranje-prijateljskih-klijenata-gasi-banke> (01. 09. 2011).

„Vreme”: „Preduzetnici u očima srpske javnosti”. Br. 1018. (08. 07. 2010).

Zakoni:

Zakon o privatizaciji („Sl. glasnik RS", br. 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007, 123/2007 - dr. zakon, 30/2010 - dr. zakon, 93/2012 i 119/2012”).

Zakon o radu, „Sl. glasnik RS”, br. 70/2001 i 73/2001.

Zakon o radu, „Sl. glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005 и 54/2009.

Национална стратегија за младе („Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка и 101/07).

Закон о младима („Службени гласник РС”, бр. 50/2011 од 8. 7. 2011).

Istraživanja:

Efekti privatizacije u Srbiji. Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije. 2011. Beograd.

Stanje, potrebe i problemi preduzetnika u Srbiji u 2012. godini. Nacionalna agencija za regionalni razvoj. Dostupno na: <http://narr.gov.rs/index.php/Dokumenta/Istrazhivanja-i-analize>

Insajder: „Pravila pljačke”, vanredna emisija, B92. Dostupno na: http://www.b92.net/video/videos.php?nav_category=906&yyyy=2012&mm=11&dd=28&nav_id=664219 (28.11.2012).

Insajder: „Prevara veka”, 1. deo, B92. Dostupno na: http://www.b92.net/info/emisije/insajder.php?yyyy=2011&mm=01&nav_id=490051 (31.01.2011).

Insajder: „Službena (zlo)upotreba”, 5. deo, B92. Dostupno na: http://www.b92.net/video/videos.php?nav_category=906&yyyy=2009&mm=05&dd=12&nav_id=360254 (12.05.2009).

„Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohema”. Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohema/25124974.html?> (03. 10. 2013).

„Zapošljavanje mladih u Srbiji politički angažman”. Dostupno na: <http://www.slobodnaevropa.org/content/zaposljavanje-mladih-u-srbiji-politicki-angazman-primat/24677748.html> (15.08.2012).

„Nin”: „Privatizacija: Oglodana Srbija”, br. 3151 (19. 05. 2011).

„Privatizacija bez ustavnog okvira”. Republika. Godina XVIII (2006), broj 376-377, 1-31. mart.

Emisija Ključ, „Kome su potrebni pedesetogodišnjaci”. Forum: <http://www.natasamiljkovic.com/forum/viewtopic.php?t=2006>

Popularna kultura:

„Fabrika za proizvodnju ničega”: <https://www.youtube.com/watch?v=0Ubf21KOcck>

„Nije Milošević kriv, mi smo govna”: <https://www.youtube.com/watch?v=rmgONtlGIvs>

„Ovaj narod”: https://www.youtube.com/watch?v=3CIBi8_TA7c

<http://vukajlija.com/burazerska-ekonomija/153044>

<http://vukajlija.com/tajkun>

<http://vukajlija.com/meritokratija/285660>

„Noć u kući moje majke”: http://www.imdb.com/title/tt0180876/?ref_=fn_al_tt_1

„Mile vs. tranzicija”: <http://www.imdb.com/title/tt0380933/>

„Državni posao”: http://www.imdb.com/title/tt2910420/?ref_=fn_al_tt_1

„Profesionalac”: <http://www.imdb.com/title/tt0323722/>

Anonymous Srbija, *facebook* strana:

<https://www.facebook.com/anonymoussrbija/photos/a.186363784808617.38277.154243071354022/538716942906631/?type=1&theater>

Ostale internet stranice:

Republički zavod za statistiku:

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=24>

Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje:

<http://www.pio.rs/lat/lat-starosna-penzija.html>

Vlada Republike Srbije, Kancelarija za evropske integracije:

„Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji”. Dostupno na:

<http://www.seio.gov.rs/документа/национална-документа.183.html>

[http://en.wikipedia.org/wiki/Negative_selection_\(politics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Negative_selection_(politics)).

http://sr.wikipedia.org/wiki/Државни_посао

http://sr.wikipedia.org/sr/Политичка_фабрика

<http://www.thefreedictionary.com/tycoon>

<http://www.hrleksikon.info/definicija/tajkun.html>

Grupa „Haje da...”:

http://www.hajdeda.org.rs/08_download/gde_je_omladinska_politika_spr.pdf

Poslodavac: <http://poslodavac.rs/>

Krstarica forum, tema: dokle idu privatnici?:

<http://forum.krstarica.com/showthread.php/215319-Dokle-idu-privatnici-!> (21. 05. 2008).

Kirka-Suri, fabrika kotlova i energetske opreme:

<http://www.kirka-suri.com/index.php?p=22&t=SR2>

Stanje ljudskih prava u Srbiji:

<http://www.stanjeljudskihprava.org/arhiva-vesti/1-latest-news/848-poslodavci-trae-mlade-i-lepe-devojke.html>

Vodite računa:

<http://voditeracuna.rs/research/u-javnom-sektoru-ne-racunajuci-javna-preduzeca-zaposlena-trecina-svih-zaposlenih-u-srbiji/>

Biografija

Vesna Trifunović je rođena 1981. godine u Beogradu. Studije etnologije i antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu upisala je 2000. godine, a diplomirala je 2006. godine, kada je dobila i nagradu „Borivoje Drobnyaković“ za najbolji diplomski rad na temu: „Pesme pokosovskog ciklusa kao izvor za proučavanje vrednosnih modela u srpskoj narodnoj tradiciji“. Iste godine otpočinje Master studije na Katedri za etnologiju i antropologiju, koje završava 2007. godine, sa temom „Socijalni tipovi lude u savremenim domaćim vicevima“, a naredne upisuje i Doktorske studije na pomenutoj katedri.

Od 2007. godine je, kao stipendista Ministarstva za nauku RS, angažovana u Etnografskom institutu SANU na projektu *Antropološka ispitivanja komunikacije u savremenoj Srbiji*. Od 2009. godine zaposlena je u Etnografskom institutu SANU kao istraživačica – saradnica. Pored angažovanja na projektima Etnografskog instituta SANU, istraživanja, pisanja i objavljivanja radova u domaćim i stranim naučnim časopisima, bila je angažovana u komisiji za procenu i otpis dokumentacione građe Etnografskog instituta, kada je radila na sređivanju i zavođenju vizuelne građe. Učestvovala je u organizacionom odboru naučnog skupa Država – nauka – kultura, i bila članica selekcionarne komisije za međunarodni festival etnološkog filma u organizaciji Etnografskog muzeja u Beogradu. Objavila je 2009. godine samostalnu monografsku studiju pod naslovom „Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima“. Učestvovala je na više domaćih i međunarodnih naučnih skupova. Oblasti interesovanja su joj antropologija folklora i antropologija popularne kulture.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Весна Трифуновић

број уписа 8E070003

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Концептуализација губитника и добитника пост-социјалистичке трансформације
српског друштва

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 30. 12. 2014.

Трифуновић Весна

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Весна Трифуновић

Број уписа 8E070003

Студијски програм Докторске студије етнологије и антропологије

Наслов рада Концептуализација губитника и добитника пост-социјалистичке трансформације српског друштва

Ментор проф. др Иван Ковачевић

Потписани Весна Трифуновић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 30. 12. 2014.

Трифуновић Весна

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Концептуализација губитника и добитника пост-социјалистичке трансформације
српског друштва

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, ____ 30. 12. 2014. ____

Трифуновић Весна